

Gärdslösa kyrka

SVERIGES KYRKOR
ÖLAND

ARKIVEX M^s
RAGNHILD BOSTRÖM.

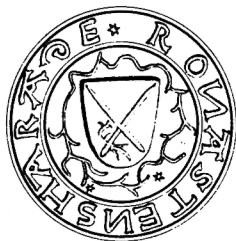

Gärdslösa kyrka

Gårdslösa kyrka

RUNSTENS HÄRAD ÖLAND BAND II:3

AV RAGNHILD BOSTRÖM

VOLYM 177 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEMÄKTEN OCH KUNGL. VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International 1978

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN HUMANISTISK-
SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET
SAMT GÄRDSLÖSA KYRKORÅD

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, STEN KARLING,
ERIK B LUNDBERG OCH R AXEL UNNERBÄCK

Beskrivningen av Gärdslösa kyrka avslutades i maj 1978. Manuskriptet är granskat av Aron Andersson och Sten Karling. Excerpteringen är utförd av författaren 1944 och 1975 samt av Karin Ingvarson 1975–1976. Översättning till engelska av bildtexter och sammanfattning är utförd av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA, om annat ej anges.

Fotografer: William Anderson, Alfred Edle, Arne Hyckenberg, Walter Olson, Anders Roland, Per-Olof Westlund samt författaren.

Uppmätningar: William Anderson, S Hesselgren & S Fränne, Johnny Roosval, John Söderberg, Gunnar Wirén samt författaren.

Omslagsbilden återger en detalj av norra konsolen under gördelbågen mellan travé II och III, 1300-talets förra hälft. Foto S Hallgren 1972.

På omstående sida: Runstens härads sigill från slutet av 1500-talet efter ritning i RA.

ALMQVIST & WIKSELL TRYCKERI AB, UPPSALA 1978
ISBN 91-7402-074-9 (häft) ISBN 91-7402-088-9 (inb)

Förord

Av Ölands kyrkor är det egentligen endast två, Källa gamla kyrka och Gärdslösa, som mer ingående har varit föremål för den konstvetenskapliga forskningen. Gärdslösa är också den bäst bevarade och konstnärligt sett den förnämsta av öns kyrkor.

Förberedelserna för publiceringen av Ölands kyrkor började för sextio år sedan och gällde Algotsumms härad. Tio år senare fortsatte förberedelserna även för resten av Öland, då fil lic William Anderson författade beskrivningarna, de dåvarande arkitektstuderandena Sven Hesselgren och Samuel Fränne gjorde uppmätningar och fil kand Alfred Edle tog de fotografier som ansågs nödvändiga utöver dem som ATA kunde erbjuda. Ett litet grundmaterial förelåg redan från 1908, dvs från tiden före Sveriges Kyrkors tillkomst, insamlat av den unge docenten Johnny Roosval för de kortfattade kyrkober beskrivningar, som publicerades 1917 i det topografiska verket Sverige: Syneresan på Öland företog Roosval fö i sällskap med William Anderson, som då ännu var anställd vid Ölands järnvägar.

Orsakerna till att Sveriges Kyrkors publicering av Öland har fått skjutas upp flera gånger, nämligen William Andersons död 1939 och Sveriges Kyrkors brist på medel för tryckning, har tidigare kommenterats i förorden till våra Ölandsvolymer. Uppskoven har emellertid till all lycka inte varit av ondo. Den genomgripande restaureringen av Gärdslösa kyrka 1957–1958, vid vilken Ragnhild Boström var Riksantikvarieämbetets kontrollant, tillförde forskningen ett viktigt material. Bl a kunde William Andersons grävningsundersökning från 1933 kompletteras i ett par viktiga punkter och kyrkans komplicerade byggnadshistoria ytterligare klarläggas. Av konsthistoriskt värde är framtagningen och konserveringen av kalkmålningar från skilda perioder.

Då nu detta nya, väsentliga bidrag till beskrivningen av Ölands kyrkor framlägges, vill redaktionskommitterade rikta ett tack till Ragnhild Boström för hennes omsorgsfullt genomförda arbete samt lyckönska henne till de värdefulla resultat hon framlägger. Vid sin sida har hon haft specialister som på olika sätt (se noterna) berikat volymen med sina insatser. Speciellt tackar vi amanuens Hella Schulze och docent Sölve Göransson, som även i denna volym givit viktiga bidrag i inledningskapitlet. Docent Göransson har även på annat sätt generöst delat med sig av sina mångskiftande kunskaper. Hans måttanalyser av kyrkan är ännu inte slutförda, men i pressläggningsögonblicket förelåg ett viktigt resultat från hans och Ragnhild Boströms jämförande undersökningar omkring Håkan Tanna på Gotland, vilket redovisas i ett tillägg i slutet av denna volym.

Vår tacksamhet gäller även följande personer, vilkas insatser redovisas i noterna: förste antikvarie Inger Estham, antikvarie Helmer Gustavson, docent Ulf Erik Hagberg, fil kand Emmy Holmgren, f riksantikvarien Martin Olsson, ingenjör Lennart Sjöberg, förste intendent Gösta Wibe och förste statsgeolog Erik Åhman. Vi tackar också professor Sven Hesselgren, arkitekt SAR Samuel Fränne, byggnadsingenjör John Söderberg och arkitekt Gunnar Wirén för deras omsorgsfullt gjorda uppmätningar och fotograferna Sören Hallgren och Arne Hyckenberg för ett förnämligt arbete. I vårt tack inneslutes även redaktionens personal. Speciellt riktar vi vårt tack till fru Margit Schedvin, som efter flera års välmeriterad tjänstgöring gått i pension.

Slutligen framför vi vårt varma tack till prosten Bror Ek, pastor Oscar Almgren och f kyrkvaktmästaren John Andersson, för att de på mångahanda sätt har underlättat arbetet för författaren och hennes medhjälpare. Vi tackar också Gärdslösa kyrkoråd för ett generöst bidrag till tryckning av färgplanschererna i slutet av volymen.

Stockholm i oktober 1978

Aron Andersson Erik B Lundberg Sten Karling R Axel Unnerbäck

GÄRDSLÖSA KYRKA

FÖRORD	5
INNEHÅLL	7
INLEDNING av Ragnhild Boström, Sölve Göransson och Hella Schulze	9
KYRKOGRÅDEN	14
KYRKAN	22
<i>Byggnadsbeskrivning</i>	28
<i>Byggnadshistoria</i>	77
<i>Ristningar</i>	88
<i>Kalkmålningar</i>	88
<i>Inredning och inventarier</i>	116
NOTER	150
KÄLLOR OCH LITTERATUR	157
FÖRKORTNINGAR	162
SUMMARY	163
TILLÄGG av Sölve Göransson	168
FÄRGPLANSCHER	169

GÄRDSLÖSA KYRKA

Öland, Kalmar län, Ölands norra mot, Runstens härad,
Växjö stift, Ölands norra kontrakt, Borgholms kommun

Inledning

av Ragnhild Boström, Sölve Göransson och Hella Schulze

Gärdslösa under forntiden

Av Hella Schulze

Gärdslösa kyrka ligger i centrum av en mycket forn-lämningsrik bygd. Kyrkan är belägen på landborgen invid östra landsvägen. Strax norr om kyrkoområdet finns Störlinge södra kvarnbacke, vilken är ett gravfält med resta stenar och stensättningar. Hela landborgsområdet från söder till norr i socknen utgör ett nästan sammanhängande gravfält, endast avbrutet av bebyggelsen.

Inom socknen finns alla tidsåldrar representerade, antingen genom upphittade lösa fynd eller byggnadskonstruktioner som gravar eller boplatzlämningar.

Ett av de äldsta fynden är den ljusterspets av ben som påträffats vid utgrävningarna av Skedemosse. Dess ålder kan förmodligen uppskattas till ca 8 000 år.¹ Många yxor från stenålderns olika perioder har upphittats vid arbeten på åkrarna.

Även bronsåldern finns företrädd inom socknen om också, liksom på övriga Öland, i tämligen sparsam omfattning. Förutom ett par löst funna föremål finns från Gärdslösa ett svärd, kniv och rakkniv av brons, vilka alla påträffades 1870 i en grav i Nedra Bägby. Välkänd är bronshalsringen från Tjusby, på vilken en av de tidigaste ryttaravbildningarna i Sverige finns inristad. Till bronsåldern hör säkert även den sk Tjus hög. Det är en mäktig gravhög av ca 50 meters diameter som ligger i Störlinge bys sjömarker.

Liksom i övriga socknar på Öland, är det dock fynd från järnåldern och då främst tidsperioden 0–400 e Kr, den sk romerska järnåldern, som dominerar. I Gärdslösa har under 1960–70-talen fler större utgrävningar företagits än i någon annan socken på ön. Orsaken till detta är den tidigare nämnda Skedemosse och det forskningsprojekt som är knutet därtill.² Mossen ligger strax söder om norra sockengränsen, just där tre socknar och två härader möts. Den har under de första fem århundradena e Kr använts för offer av djur, människor, vapen, redskap m m, kanske under årligen återkommande stora fruktbahetsriter. Här har man påträffat Sveriges största fynd av bearbetat guld, sju ornerade armringar. Utgrävningar av boplatzlämningar i Sörby Tall i Gärdslösa, Bo och Skedstad i Bredsättra sn och gravfältet vid Sörby skola genomfördes för att närmare belysa Skedemossetraktens historia under denna tid. Man har bött i små byar om 2–3 gårdar och levt av boskapsskötsel, handel och åkerbruk. Inom området har flera rika och mäktiga personer bött. Det visar de förnäma gravar och gravutstyrsrar, som påträffats på bla Sörby–Störlinge byars ägor. Gravarna har utrustats med praktfulla vapen, smycken, dräkttillbehör och dryckeskärl och tyder på att man haft livliga kontakter med Mellan- och Sydeuropa.

Från århundradena efter den romerska tiden är fyn-

Fig 1. Gärdslösa kyrka. Detalj av norra konsolen under gördelbågen mellan travé II och III. 1300-talets förra hälft. Se även fig 79 f. Foto S Hallgren 1972.

Gärdslösa Church. Detail of the north bracket under the transverse arch between bays II and III. First half of 14th century. See also figs 79 ff.

den färre. Vikingatiden, de sista ca 250 åren innan ön kristnades, är representerad dels genom enstaka gravar och lösfynd, dels genom några förnämliga skattfynd av smycken och mynt. De nedgrävda skatterna visar att detta har varit en orolig tid.

Den vikingatida bebyggelsen har i allmänhet legat där våra dagars byar ligger. Därigenom har den ofta förstörts eller undgått upptäckt. Vid nedgrävning av vattenledning i Störlinge 1971 kunde man konstatera att byn vilade på en vikingatida boplats.

Från vikingatiden härstammar även de fem runstenar av kalksten som är kända från Gärdslösa. Två står resta i samma trädgård i Övra Bägby och bär texten: »Sven gjorde detta efter sin fader Vikar, ende sonen reste själv stenen» resp »Gudbrand och Sven reste denna sten efter sina goda bröder Asvald och Helge» (SvR Öl 39, 40; Hagberg 1966 s 90–91). En runsten skall 1634 ha stått invid bron vid kyrkan, men är nu försvunnen (SvR Öl 43). De återstående två runstenarna, två fragment, är inmurade i tornrummet till kyrkan (se nedan).

Kyrkans läge, namn och medeltida status.

Prästgårdens läge

Av Sölve Göransson

Gärdslösa socken har alltid varit den till gårdsantalet största på Öland. Huvudparten av dess byar låg i Runstens härad, medan den nordvästra delen eller byarna Söderby (Sörby), Lindby, Hagby och Jämjö samt enstakahemmanet Galtetorp (Galltorp) ända till 1691/92 hörde till Slätbo härad. Kyrkan är placerad på östra landborgen norr om byarna Norra och Södra Gärdslösa, vilka lånat sitt namn åt kyrka och socken. Namnet skrevs under medeltiden tex på följande sätt: 1283 *de gærisløso* (SD 1, nr 771), 1396 *in gyærisløso* (RAp 25/4; SRP nr 2812), 1424 *j g(er)dzløsa sokn* (RAp 8/3), 1428 *i giærdhsløsa sokn* (RAp 10/2) och *ap(u)d ecc(les)iam g(æ)ri sløso* (UUB, C 19, fol 229r–v), 1438 *i gærsløso* (RAp 3/9; SMR nr 808) samt på 1450-talet *P(ar)o(chia) gærsløsa* och *P(ar)o(chia) g(ær)disløsa* (RA, D 11, fol 162r, 215v; jfr A Larsson 1971). Bebyggelsenamn på *-lösa* betraktas som i regel äldre än från vikingatiden; en ursprunglig betydelse hos namnelementet av 'äng' eller 'betesmark' synes vara sannolik (H Ståhl 1976, s 77 f). Förleden i bynamnet Gär(d)sløsa har ansetts kunna vara ett ord med syftning antingen på landborgsåsen, 'åstrakten', eller på Kyrkströmmens bäckfåra genom denna ås (Hj Lindroth 1926, s 204).

Fram till Gustav Vasas reduktion av sockenkyrkor-

nas jordegendomar, på Öland verkställd 1546–47 (jfr H Schück 1959, s 579–585), låg följande landbogods till Gärdslösa kyrka och prästbord: i Lindby två gårdar, i Sörby två gårdar och ett öde eller obyggt gods, i Hagby en gård, i Tjusby en gård, i Sättra en gård samt i Södra Gärdslösa fyra gårdar och ett öde gods. Räntorna utgjordes både till prästen och kyrkans »fabrica», av Hagbylandbon även till Köpings kyrka och av en av landbönderna i Södra Gärdslösa också till Högsrums präst. En utjord i Sörby lydde fö till Högsrums kyrka och ett litet »bol» i samma by till biskopsgårdarna i Övra Sandby i Bredsättra socken. Inom Gärdslösa socken ägde vid medeltidens slut tre kloster jordar: Vreta kloster hade sex landbor i Norra Gärdslösa, Askaby kloster en landbo i Övra Bägby och Vadstena kloster tre landbor i Jämjö. (RA, Smålands handl 1539: 1, 1540: 13, 1541: 7, 1544: 9; LStB, Kh 54, s 198.)

Gärdslösa kyrka åtnjöt under medeltidens senare del en särskild dignitet, i det att Ölands prostämbete då kontinuerligt bekläddes av kyrkoherdarna i Gärdslösa. Källorna upplyser om följande Ölandsprostar knutna till Gärdslösa gäld: Laurencius (nämnd på 1370-talet), Thyrgillus (nämnd fr o m 1390-talet och t o m 1420-talet, död 1431, kanik i Linköping), Matthias (nämnd på 1420- och 1430-talen), Henechinus Petri (nämnd på 1440-talet), Laurencius (troligen på 1510-talet, kanik) och Remarus (nämnd på 1520-talet). Den Olaus, som var kyrkoherde i Gärdslösa decennierna omkring 1300 (avliden 1311) och som i kantskriften på sin gravsten tycks ha varit kallad prost (fig 13, 148 f, s 144) har kanske snarast varit prostvikarie eller prost i Norra motet; prost över Öland var vid slutet av 1200-talet och till sin död år 1312 Linköpingskaniken Thorstanus (H Schück 1959, s 226, 407 f, 416 f). Öland var nämligen delat i två prepositurer eller »mot», ehuru det samtidigt fanns en överordnad prost för hela Öland ända in emot 1500-talets mitt. (Jfr H Schück 1959, s 189 f, 226–231; G Inger 1961, s 409 f, 507 f). Herr Lars i Gärdslösa kallas ännu 1547 »prost på Öland» (RA, Smålands handl 1547: 5).

Gärdslösa kyrkas roll som prostkyrka ger troligen förklaringen till att här under senmedeltiden förvarades den »helge Eleffs» sk vita och mirakler. Namnet S:t Elof står närmast i förbindelse med trakten av Borgholm och Köping. Det är fäst vid offerkällan under Köpingsklinten och vid den år 1820 avlägsnade ruinen på Kapelludden utanför Borgehamn, resterna av det i biskop Brasks kapellängd från ca 1515 förtecknade capella »Elau Borcholm» (LStB, Kh 54, s 109). Namngivaren figurerar vidare såsom »Eluff wechter» på Borgholms slott i en redan på 1600-talet nedtecknad folkvisa

Fig 2. Kyrkan från väster. Längst t v gilleshusets ruin. Foto R Boström 1972.

The church from west. To the far left are the ruins of the guild hall.

om honom och »fru Gunnel», som synes kunna ha haft en helgonlegend som underlag. En tidigare missuppfattad och därför i litteraturen om S:t Elof hittills obeaktad notis i en skrivelse från något av de första åren på 1520-talet lämnar ett märkligt belägg för att Eleff/Elof verkligen varit en inhemska, öländsk helig man; Elofsminnena på Öland skall sålunda icke, såsom gjorts, associeras med en från Tyskland emanerande senmedeltida Ewald- eller Enevaldkult i Danmark (särskilt Sölvesborg). Redogörelsen från ca 1520 gäller ej, vilket förmodats, någon kult av S:t Olof i Gärdslösa. I stället upplyser brevskrivaren beträffande »then helge herren helge eleff» att »hans leffuerne, jærtecken oc miracula ære pa øland i gærsløse»; det är helgonets lidandeshistoria och berättelsen om hans heliga under som åsyftas. Det framgår av brevet, att Eleffs relikier, »helgedoma», sedan någon tid befinner sig i kapellet på Köpenhamns slott och där är föremål för gudstjänst och aktning, men att de tidigare stått på Borgholm.³ Helt säkert har relikerna av det öländska lokalhelgonet bortförts från Öland för att uppställas i det kungliga kapellet i den danska huvudstaden kort efter Severin Norbys erövring av Borgholms slott på sensommaren 1519. Norby föreslog Kristian II i brev den 25 september 1519 Ölands fullständiga avbrännande och utplundring (BSH 5 nr 492).

Äldre litteraturuppgifter om att kyrkor på Öland skulle ha emottagit relikier av S:t Erik, däribland Gärdslösa, är felaktiga.⁴

Med ruinen av ett gilleshus omedelbart väster om Gärdslösa kyrkogård (fig 2; 5: 10; 13, s 13) av Rhezelius redan 1634 kallad »gilstugu», vill man gärna förknippa

en namnförteckning från tiden omkring 1420, som förmodligen med rätta tolkats som sannolikt en gilleslängd (UUB, C 19, fol 71v; H Schück 1955, s 72 f, och 1959, s 230 f). Längden, som innehåller 36 namn, inleds med Gärdslösa kyrkoherde, kaniken herr Tyrgils, och herr Mattis, prost av Runsten. Den upptar ytterligare 26 prästmän och tre klosterbröder samt vidare fem förnäma lekmän, fyra med hustrur, nämligen väpnarna Geverard Krukau^{4a} och Peder Ryning, den senare fogde på Borgholm, de båda häradshövdingarna Olaf Jonsson och Jeppe Djäkn samt Peder Mattsson (i Egby ?). Måhända är det här fråga om ett vid Ölandsprostens kyrka florerande brödraskap eller prästgille. Utom det år 1413 nämnda convivium Sancte Katerine i Bredsättra (SRS I: 1, s 37) känner vi på Öland sockengillen åtminstone i Torslunda (gillesmärrar upptagna av fogden), Böda (»gillestuffuu») och Gårby (gillespenningar undandolda), omtalade i räkenskaper från Vasatiden (RA, Smålands handl 1550: 7, 1555: 8 och 1556: 2).

Gärdslösa prästgårds avlägsna belägenhet, 1½ km söder om kyrkan, sammanhänger med kyrkbyns användning som kronoladugård under ett par perioder på 1500- och 1600-talen. Under sin långa tjänstetid fick kyrkoherden i Gärdslösa och prosten i Norra motet Pedher Jonæ (1555–1609; Herdam 4, s 200) uppleva »prästesätets» flyttning fyra gånger. Gärdslösa ladugård inrättades 1554–55, varvid den stora bondbyn Norra Gärdslösa närmast kyrkan avhystes. Samma dag som Peder Jonæ meddelades kunglig kollation på Gärdslösa prästegård (7/10 1555), anmodades Ölandsfogden att lägga något gott gods till prästgård i Gärdslösa socken i stäl-

let för den gamla. Kort härefter (9/12 1555) samtyckte emellertid kungen till fogdens förslag att den nye prästen i Gärdslösa bleve »besittindes» i Bredsättra. Den medeltida och ännu 1554 brukade prästgården och dess jord har legat i eller invid Norra Gärdslösa by; bland ladugårdens ägor nämns också på 1570-talet Prästegården eller Prästevreten. Herr Peder bosatte sig vid annexförsamlingens kyrka och stannade i Bredsättra, ca 7 km norr om Gärdslösa, i ca 15 års tid. År 1570/71 efterlät dock Kungl Maj:t herr Peder ett ledigt f d kyrkohemman (reellt av krono natur) med ett därunder liggande obygt sådant i Södra Gärdslösa by att brukas fritt i vederlag för Gärdslösa prästgård, som var inlagd under Gärdslösa gård.

Med anledning av Johan III:s brev den 1 juli 1575 angående omläggning av driften vid de kungliga ladugårdarna i riket, som nu skulle besättas med bönder, utstades Gärdslösa gård följande år till åtta bondehemman. Samtidigt bereddes nu herr Peder möjlighet att omsider få sin bostad närmare intill moderkyrkan i den återupplivade kyrkbyn. År 1577 sägs, att »prestenn är dragenn till Retta prestegårdenn Igenn gierslösa», och att bonde är satt på hemmanen i Södra Gärdslösa. Ladugårdens trädgård lades till den nya prästgården, och herr Peder brukade på 1580-talet också ladugårdens gamla väderkvarn. Emellertid återupprättades 1604–05 Gärdslösa ladugård. De gamla vederlagshemmanen i Södra Gärdslösa måste därför ånyo göras till prästgård, dit herr Peder fick avflytta, »Effter Prestenn Bodde Tilförendde der nw Ladegårdenn Ähr Vptagenn». Sannolikt har prästgården i Södra Gärdslösa redan då – troligen även 1556–70 – legat på nuvarande plats som sydligaste gård i byn; en anteckning av år 1615 i den numera förlorade kyrkoboken om horvan östan för prästgårdens fägård, citerad i 1673 års dombok, tyder på detta. Ända fram till enskiftet 1817 ägde prästgården också en ödetomt mitt i byn, kallad Munketomten.

Då Gärdslösa ladugård efter lantrevisionen år 1684 upphävdes och återigen gjordes till bondehemman, kvarblev prästgården i Södra Gärdslösa. Ej heller ledde en begäran av stiftets prästerskap vid 1727 års riksdag, att pastor skulle tilldelas de forna prästgårdsägorna i Norra Gärdslösa by för att komma närmare kyrkan, till någon förändring av prästgårdens läge.⁵

Tjusbykorset

Ett medeltida minneskors (fig 3) står i byn Tjusby i en åker, ca 200 m öster om stora landsvägen, invid norra sidan av en avtagsväg ned till strandängarna. Korset är hugget av röd kalksten med finhuggna eller slipade

ytor. På dess mot väster vända sida är inristad med tunna konturer en sexuddig stjärna, slagen med passare och inskriven i en cirkel. Jfr liknande stjärnor i södra korsarmens valv i Gärdslösa kyrka (fig 94 f). På korsets andra sida är ristat ett ringkors med ett viggmönster i ringen. Korsets höjd över marken 145 cm, bredd över tvärarmen 93 cm.

Enligt en ännu för ett 40-tal år sedan levande tradition skall en präst ha ridit ned sig eller kört ihjäl sig här under snöyra en julotta. Varken Rhezelius⁶ eller Ahlqvist⁷ ägde kännedom om denna sägen, men Rhezelius antecknade om korset, att »Detta är ock ett dödh eller dräpin mans kumbel eller Monument», varpå han ger en poetisk beskrivning av platsen: »NB Biörkelunden där hoos är en ibland the lustigaste Lunder, och liufligaste orter på landet kan vara» (Fc 2/3, s 12). – Håkansson nr 194.

Milstolpe

Vid landsvägens östra sida, mitt för nordöstra kyrkogårdshörnet, står en milstolpe, huggen av grå kalksten (fig 5: 13). På framsidan Fredrik I:s krönta spegelmonogram och årtalet 1737 i relief. Stenen vilar på en 60 cm hög, kallmurad sockel av kalksten. Total höjd 150 cm. En liknande milstolpe finns bl a i Källa gamla kyrka (SvK ÖI: 4, s 284, 376).

Offerkälla

En offerkälla skall enligt traditionen ha funnits här. Troligen avses en numera igenlagd, stensatt källa i ängen väster om kyrkan, ca 10 m söder om bisättningskapellet. William Anderson uppger, att här funnits flera murar, vilka tyder på att källan på vanligt sätt varit inhägnad.⁸

En väg har gått förbi källan från västra kyrkogårdsporten. Den har sedan fortsatt på en välvd kalkstensbro, byggd över en bäck, varifrån den har gått mot sydväst med smärre sidovägar till Hagby, Jämjö, Sättra och Galltorp. På denna väg skall enligt traditionen byggnadsstenen till kyrkan ha framforslats.

Titelhelgon

S:t Margareta⁹ har troligen hört till kyrkans titelhelgon. Hennes bild, målad i mitten av 1200-talet, pryder nämligen norra korsarmens östra vägg (fig 96). Något som kan stödja detta antagande, är en nedan citerad inskrift (fig 13), enligt vilken kyrkans målningar fullbordades »torsdagen före den heliga Margaretas festdag» (se nedan, Kalkmålningar, I). – Kanske hörde även S:t Birgitta¹⁰ till kyrkans patroner, också hennes bild var nämligen målad i kyrkan, troligen 1498 (se nedan, Kalkmålningar, II).

Nuvarande prästgård

Den nuvarande prästgården (jfr ovan) fick nya åbyggnader i mitten av 1600-talet genom kyrkoherde Palumbus¹¹ försorg, men redan 1659 lades de och hela byn i aska genom våld och strax därefter avled kyrkoherden (Herdam 4, s 201). Det kom därför an på efterträdaren, kyrkoherde Gerdzlovius (not 11), att återuppföra dem. Dessa arbeten drog ut på tiden, och knappt hade de blivit färdiga, förrän prästgården och socknens övriga hus avbrändes 1677 under danskarnas härjningar. Kyrkoherde Gerdzlovius hade grävt ned en stor del av kyrkans dyrbarheter – kyrkboken skadades allvarligt under denna underjordiska förvaring – men ändå borttogs kalken med paten, sockenbudskalken, mässskjortan, altarduken och en stor tennflaska mm (inv 1684).

Den nuvarande mangårdsbyggnaden, ursprungligen envåning, uppfördes åt biskop Stagnelius¹² under hans tid som kyrkoherde i socknen (1789–1810). Nybyggnaden diskuterades 1794 (st prot). Huset påbyggdes under kyrkoherde Fornanders¹³ tid, medan trädgården hade anlagts redan under kyrkoherde Marins¹⁴ tid (Ahlqvist, Saml III, s 58). – På gårdsplanen står en minnessten över skalden Erik Johan Stagnelius (not 12), som föddes i prästgården 1793. Porträttmedaljongen på stenen är utförd av skulptören Arvid Källström.

Komministerbostället ligger i Östra Sörby, norr om kyrkan. Gården ägs fortfarande av Gärdslösa församling, men är utarrenderad, komministertjänsten drogs nämligen in 1919.

Gilleshus

Vid västra kyrkogårdsmuren ligger resterna av en i väster–öster orienterad byggnad, vilken av Rhezelius anges vara ett gilleshus (fig 13; jfr ovan, Sölve Göranssons avsnitt, samt fig 2; 5: 10).

Murarna i den »32 steg» långa byggnaden är uppförda av kalksten och gråsten i bruk. De är på norra sidan bevarade till ca 2 m höjd ovan jord. Den östra gaveln har tidigare ingått i en äldre kyrkogårdsmur. 1797 påbjöds ett vite av 2 daler »för den som afförer någon sten i från det så kallade Gilleshuset» (st prot). Fristående gilleshus har bla funnits vid Köpings kyrka, medan östtornet i grankyrkan Bredsättra uppges ha varit säte för ett S Katarinagille.¹⁵

Sockenstuga

Utanför kyrkogårdens sydöstra hörn stod en sockenstuga (fig 16). Provincialmålaren Wadsten¹⁶ begärde och fick löfte 1793, att på egen bekostnad få höja socken- eller fattigstugans murar för att däruppe inrätta bo-

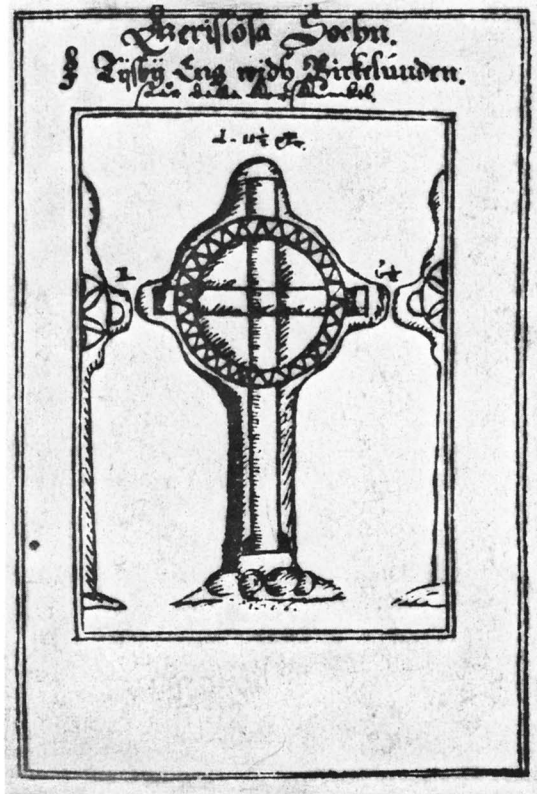

Fig 3. Tjusby-korset, teckning av J H Rhezelius 1634. KB.

The Tjusby cross, red lime stone. Drawing.

ningsrum åt sig och sin familj (st prot). 1858 beslöt man att den skulle rivras samt att i stället uppföra en ny av sten, putsad och med tegeltak, utanför kyrkogårdens nordvästra hörn med södra gaveln i muren. Den skulle inredas med tre rum och förstuga samt ett materialrum för kyrkan på södra sidan. Den revs omkring 1900.

Bisättningskapell

Väster om kyrkan, utanför kyrkogården, ligger ett bisättningskapell (fig 6), uppfört 1968 efter ritningar av ark G Gerdsiö. Det är en liten byggnad med rektangulär plan, uppförd av tuktad kalksten. Mot öster dubbeldörrar av bonad ek, mot norr en grupp av tre smala fönster med gult glas. Yttertaket är täckt med enkupigt tegel, östra gavelspetsen kröns av ett ringkors av smidesjärn.

I det inre slätputsade och vitkalkade väggar, golv av slipad kalksten och innertak av grönlaserat trä. Vid västra väggen är fäst en altarskiva av kalksten, omgiven av en nisch. Dennas omfattning ingick tidigare i den ursprungliga västportalen (fig 41 ff).

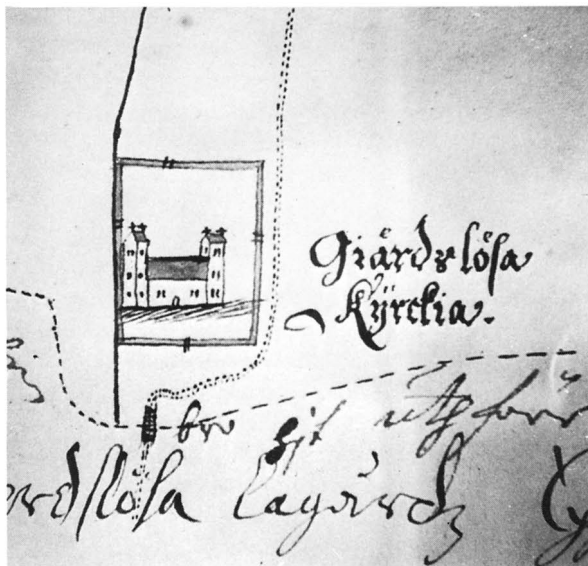
Kyrkogården

Kyrkogårdsmur, ingångar

Kyrkogården (fig 5) har utvidgats (1869?) mot söder (jfr fig 4) och inhägnas av en mur av kalksten i kallmur, omlagd 1869. På utsidan av östra och södra muren är tjudderringar av järn insatta (fig 5: 8), enligt beslut 1903. I öster, väster och söder står timrade porthus av tjärad ek och furu (fig 7f) med handsmidda järnbeslag på dubbeldörrarna och täckta av karnissvängda, sedan 1900-talets början spånklädda huvar (tidigare klädda med rödmålad plåt). Huvarna kröns av järnflöjlar. De östra och södra flöjlarna är formade som vimplar och bär årtalet 1850 samt två fåglar i genombrutet arbete. Den västra flöjeln har däremot årtalet 1720 och initialerna ILS, dvs samma som på korgavelns flöjel (se nedan).

I nordöst finns ett par moderna, svartmålade dubbelgrindar av järnsmide mellan murade kalkstensstolpar. De ersätter ett par enkla, gråmålade grindar av trä.

Två av stigluckorna, den västra och den södra, hade även tidigare svängda huvar, att döma av P Frigelius¹⁸ och N I Löfgrens¹⁹ teckningar (fig 15, 16), troligen desamma som nu. Deras spiror av järn med flöjlar och »knappar» förgylldes med äkta dukatguld och uppsattes 15/6 1774, allt bekostat av And G Wadsten (not 16), »en wälment församlingens jnnewånare», för att hedra biskop Schröder²⁰ vid visitationen samma dag (Domkap).

Den östra stigluckan hade åtminstone i mitten av 1700-talet (fig 15) och på 1820-talet (fig 16) ett litet sadeltak.

Hos Rhezelius är inga porthus angivna (jfr fig 13). Enligt Löfgrens teckning i Åhstrand-Löfgren (not 19) fanns i öster omkring 1817 en murad port.

Klivstättor med steg av kalksten i sydöst och öster tillkom i enlighet med beslut 1895 och 1912 (fig 5: 6, 7; 7). – Kyrkogården är sedan 1852 och 1862 planterad med lövträd, bl a lönn, ask, alm och asp.

Runstenar

1. I vapenhuset förvaras två (ursprungligen tre) stycken av en runsten av grå kalksten med draxslinga och en inskrift, som i översättning lyder: »Gunnbjörn och Sven och Johan [lät resa denna sten efter To]rkel sin fader, [en bonde] god. G[ud hjälpe hans själ!] ... ristade runorna och ...» Mått: 129×117×115 cm resp 106×61×6 cm. 1000-talets senare hälft (SvR Öl 43).

2. I samband med grävning för värmeledningskammaren vid korets norra mur hittades 1933 i grunden till den äldsta sakristian (se nedan) ett runstensfragment av gulgrå kalksten (ej samma slags sten som i föregående) med inskriften: »..broder r...». Mått 53×48×13 cm. I vapenhuset.

Enligt SvR Öl s 111 låg nära östra stigluckan en flisa, på vars mot väster vända kant en hammare var inhuggen. Nu försvunnen.

Gravstenar på kyrkogården

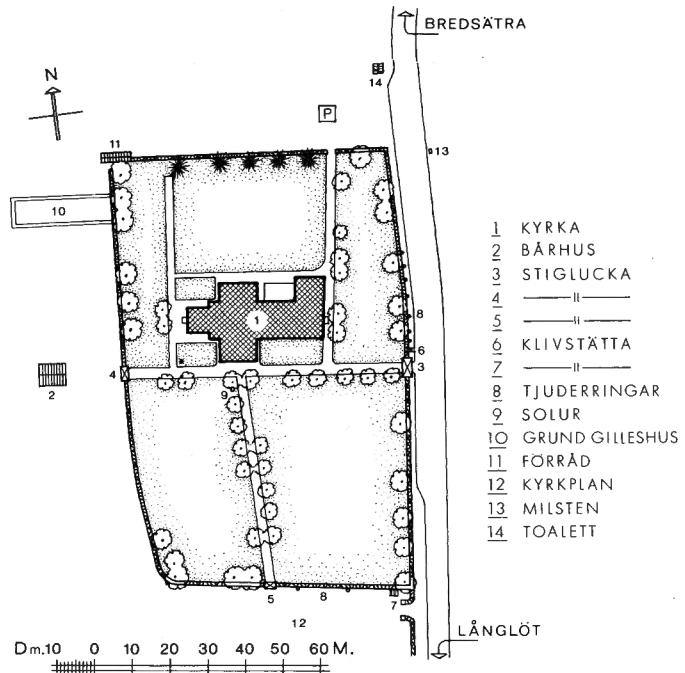
I samband med grävning för ett pannrum undersökte William Anderson bl a två gravar, som på kristet sätt var orienterade med huvudet i väster (fig 19). De låg på ca 130 cm djup. En bronsring påträffades också på samma djup, längre öster ut. Detta är troligen gravar

Fig 4. Kyrkan och kyrkogården år 1683. Detalj av karta G 2: 155, LMV. – Bilden av kyrkan är endast ett kartecken, medan kyrkogårdens utsträckning återger verkligheten.

The church and churchyard in 1683. Detail from a map. The picture of the church is a cartographic symbol, while the area of the churchyard is shown correctly.

Fig 5. Situationsplan. Uppm, skala 1:2000, S Hesselgren & S Fränne, kompl J Söderberg 1976.

General plan, scale 1:2000. 1. Church. 2. Mortuary. 3-5. Lichgates. 6-7. Stiles. 8. Tethering rings. 9. Sundial. 10. Foundations of the guild hall. 11. Storage room. 12. Plan of the church. 13. Milestone. 14. Toilet.

från tidig medeltid, då man ännu inte gjorde någon skillnad mellan begravingar norr och söder om kyrkorna. – 1896 beslöt man att gravar inte skulle få placeras närmare kyrkan och tornet än 12 fot samt att göra i ordning kyrkogårdens norra del för begravingar (st prot).

På kyrkogården står bl a följande gravstenar: 1 a-b. Två gavelhällar, resta bredvid varandra strax söder om kyrkan (fig 9 a-b). De är huggna av röd kalksten (baksidan, som är oornrad, är grövre huggen), har lodräta sidor och är upptill rundbågigt avslutade. Kanterna är avfasade, så att de har vinkelprofil. Synlig höjd 74 resp 70 cm, bredd 55 resp 59 cm, tjocklek 10,5 dm.

Stenarna är på framsidan ornerade med kors, vilkas armar vidgar sig mot de kluvna ändarna. På stenen 1 a är korset ett stavkors, som omges av en fyrpassformad ring. Korsstaven har närmast den nedersta korsarmen en rund ansvällning och omges av två små malteserkors. Armarnas ändar är avrundade, som om korsen varit inskrivna i cirklar (de är tydligen formade med hjälp av passare). – Stenen 1 b har ett annorlunda kors: i stället för att korsarmarna på vanligt sätt skiljs från varandra genom kantiga vinklar, är de förenade med varandra genom bågformade konturer. I varje bågält är små månskärör inskrivna. I korsets mitt ett nedsänkt mittparti, i vilket en sexuddig stjärna, slagen med pas-

sare, är inskriven. Korset växer upp ur en stor, fyrsidig underdel eller sockel.

Hällarna har ursprungligen utgjort gavlar i ett gravmonument med en mellanliggande gravsten.²² Möjligen har denna i sin tur vilat på en låg sockel. Av dessa delar återstår ingenting. Gravtypen är tämligen vanlig i Västergötland och Skåne, men på Öland var den före 1971 representerad endast i Gärdslösa. Nämnda är undersöktes emellertid på Källa gamla kyrkogård en välbevarad grav med gavlar och mellanliggande, trapetsformad häll, samtliga oornrade, och på samma del av kyrkogården sticker det upp andra stenar, som kanske också utgör rester av liknande monument.^{22a} I övrigt saknas medeltida exempel på Öland av denna gravtyp – under Vikingatiden däremot var de rikt representerade, framför allt i Köping, men även i Hulterstad, Resmo och Sandby.^{22b}

Gavelstenen 1 a överensstämmer mycket nära med en trapetsformad gravsten i Källa, vilken dateras till 1200-talet (SvK ÖI I: 4, fig 259, 368 f), en tidsbestämning som även passar för Gärdslösa-hällarna. Likheterna mellan Källa- och Gärdslösa-hällarna är så pass stora, att de kunde vara huggna av samma hand.

2. Av grå kalksten. Upptill IHS samt därunder ett sexkantigt fält med delvis oläslig inskrift: »... CHRISTVS ÄHR MIT LIF / DÖDEN ÄHR MIN WINNING. . . /

Fig 6. Bisättningskapellet från nordöst. Foto S Hallgren 1972.

The mortuary chapel from north east.

...BRAMS... / ANNO 1626» (bokstäverna Ä och H i ÄHR sammanskrivna). 167×140×9 cm. Upprest vid södra kyrkogårdsmuren. Återfunnen i byn Äpplerum, Råpplinge sn, och återanskaffad genom Hembygdsföreningens försorg 1953.

3. Av grå kalksten, över prosten Jahan Gresilius och hans hustru, Anna Pontin, båda döda i pesten 1710.²³. Stenen låg före 1845 på kyrkogården, men sönderdelades olyckligtvis i samband med tornets ombyggnad detta år och användes som omfattningar i lanterninens ljudöppningar (fig 10). Ännu kan man beundra stenens goda kvalitet, den välhuggna utsmyckningen och inskriptionernas välformade bokstäver.

Av fragmenten kan man utläsa, att stenens mittparti upptagits av ett ovalt, nedsänkt fält med en nattvardskalk i hög relief (fig 10), omgivet av fyra stjärnor, också i relief. Upptill och nedtill två inskriftsfält, omgivna av ramar, bestående av inristade, slingrande konturer. Runt stenens kanter ett lågerhugget band samt i hörnen stora mångbladiga rosor. — Stenens längd är omkring 220 cm, bredden har varit omkring 160 cm.

Inskrifter (enligt Ahlqvist, Saml III, s 64): Upptill: »Lärarena / skola Lysa såsom himelens sken / Och de som många undervisat hafva till / saligheet, såsom stiernor i evigheet. Af / DANIEL PROF. 12 Cap. v. III.» — Därunder i kursiva versaler: MORS OMNIA SOLVIT

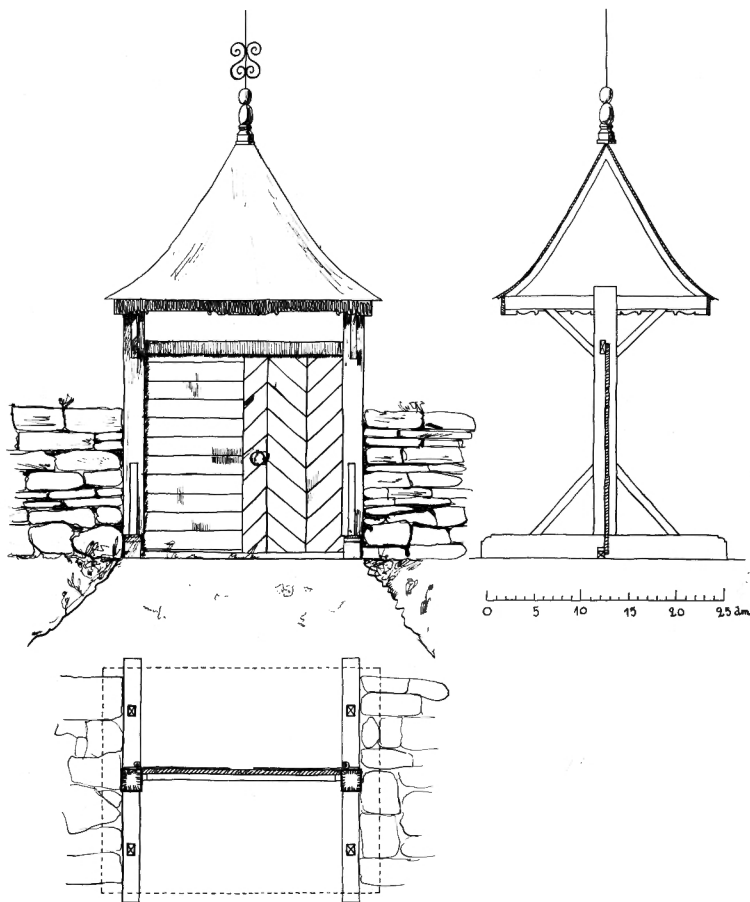

Fig 7. Östra stigluckan och klivstättan. Foto S Hallgren 1972.

The east lichgate and stile.

Fig 8. En av stigluckorna, uppm, skala 1:80. S Hesselgren & S Fränne 1931.

Scale drawing of one of the lichgates, scale 1:80.

(=Döden förklarar allt). – Nedtill: »Herunder Hvilat i Herranom / Salig Högärevördige Probsten i Giedzlö-/sa Herr Jahan Gresilius med sin K. Maka / Salige Matronan Anna Pontin, hvilka i Här-/ranom af-somnade i den bedröfliga Pestilens ti-/den år 1710. / Så Såf i frid och roo, Herr Jahn, Lärfar så trogen / I Självavården vår i dygd i Lärdom mogen / Hoos os Gresili skall till låf Her blifva qvar / Så länge barnen tin minne och tunga har.» Håkansson nr 206.

4. Rest sten av grå kalksten med rikt profilerad överdel, snarlik ett flikigt blad. Inskriften, som nu är överväxt av lavar och därför svårläst, lyder enligt Håkansson: »B M AB SD / I GRAFWEN TV SO / LIGGER. WAKT HAF OM / MIN GRAV . . . VÅRD OCK / VAKT AT INTET ONT THER / RÖRER MIG MEN HAFVER / RO OCH FRID . . . GRAFWEN / . M:M / MDCCXXXI.» Höjd 81 cm. Står på kyrkogårdens södra del, väster om gången. – Håkansson nr 207.

Ett 20-tal vackra empiregravstenar står också på kyrkogården, en del på sina ursprungliga platser, andra upptagna och lutade mot kyrkogårdsmuren. Av ut-

rymmesskäl kan alla inte beskrivas här, endast några av speciellt intresse:

5. Av röd kalksten med halvrund överdel, enligt inskrift över prostinnan Emma Rundqvist,²⁴ död 1849. Inskriftsfältet omges av pilastrar. Det framgår av texten, att stenen rests av kyrkorådet som ersättning för en annan sten, som blivit sönderslagen av tre pojkar. Deras namn var enligt en ännu levande tradition Olle, Erland och Sven. Deras initialer döljer sig i inskriftens avslutning: ONDSKAN, ELAKHETEN, SKADEBEGÄRET FÖRSTÖRDE STENEN. Höjd 122 cm.

6. Lik nr 5, över prosten M E Rundqvist (not 24), den föregående make, † 1854. Höjd 116 cm.

7. Över äldermannen och hemmansägaren Pehr Jonsson, Norra Gärdslösa, f 1781, † 1850. Total höjd 162 cm, varav ca 115 cm varit synliga över markytan.

8. Fragment med profilerad kant, nu (sedan 1845?) inmurat i dörröppningen mellan tornet och kyrkvinden.

9. Fragmentarisk sten med inskriftsbård utan text, vid östra stigluckan.

Fig 9a–b. Två gavelhällar av röd kalksten, ursprungligen från en gravvård från 1200-talet. Foto R Boström 1976.

Two red limestone gable slabs, belonging originally to a tomb-chest dating from the 13th century.

Två gravstenar från 1600-talet, den ena i kyrkogårdens sydvästra hörn, den andra lutad mot södra kyrkogårdsmuren, har tidigare legat i kyrkans golv och beskrivs därför nedan (se Gravminnen, gravstenarna nr 5 och 6).

Flera äldre gravstenar har återfunnits ute i socknen, bl a använda som trappstenar. De har spritts ut i gårdarna, bl a vid en auktion, som kyrkan höll år 1741 (st prot). Det har inte varit möjligt att göra en fullständig inventering. Följande stenar är kända (de flesta genom Håkansson):

10. Av grå kalksten, prydd med ett ristat ringkors. De tre övre korsarmarna vidgar sig mot ändarna och skjuter utanför och ligger framför ringen. Mitt på korsets stav en ansvällning. Korset vilar på en halvcirkel med pålagda, mindre halvcirklar på ömse sidor om korsstammen. Runt stenen en inskriftsbård utan text. I hörnen stora cirklar. Senmedeltiden. Mått: 178×98×9 cm. – Stenen är mycket nött och ligger överst i en trappa till boningshuset i gården Bäckelund (Störlinge 14⁶, ägare Tage Brinck).

11. Av grå kalksten, endast tre fragment bevarade. Håkansson (nr 201) läste inskriften: IHS/SVRGITE VOS MORTVUI VENITE AD IVDICIVM [=stån upp, I döda, kommen till domen!] MARTEN BODEM / PAVEL BODEM CILICIA NILSADOTTER/ANNO 1634.²⁵ I övrigt såg stenen ut på följande sätt enligt Håkansson: »Dubbel ristad ram. I fältet dubbel cirkelring, även denna i ristning. I cirkeln är en sköld med bomärke (se n:o 101 [X]).» Längden angav Håkansson till 89 cm, bredden 121 cm, tjockleken 10 cm. Ett fragment låg 1976 som trappsten vid ladugården i Högtomta 1⁵ (ägare Lennart Nilsson) med inskriftssidan vänd nedåt, de båda andra styckena låg 1976 travade i en stenhög och gick inte att undersöka. Ägaren har lovat att återbörda stenen till kyrkan.

12. Två hälfter av samma gravsten, skulpterad av grå kalksten (fig 11 a–b) ligger i två granngårdar (Störlinge 4², 4³).²⁶ Båda styckena har samma mått, 95×135×12,5 cm, stenens totala mått har varit ca 190×135. I mitten en symmetrisk sköld med initialerna SSS, KGD (?) samt årtalet 1663 inom en lagerkrans. Från denna ut-

Fig 10. Mittpartiet av gravsten över prosten Jahan Gresilius och hans hustru Anna Pontin, båda döda 1710. Stenen styckad och använd som omfattning i tornets ljudgluggar 1845. Foto S Hallgren 1976.

The central part of a gravestone in memory of Dean Jahan Gresilius and his wife, both of whom died in 1710. The stone was cut up in 1845 and used in the surrounds of the sound holes in the tower.

skjuter fyra diagonalställda liljor och utanför dem fyra rundlar, de övre med IHS, de nedre ett timglas (t v) och en dödska (t h). Upptill och nedtill två rektangulära inskriftsfält, omgivna av beslags- och broskornamentik. I stenens hörn är runda fält med kerubhuvuden, mellan dem löper runt stenen ett brett inskriftsband. Inskriften är starkt nött, man skymtar enstaka, välformade antikvaversaler.

Initialerna skulle möjligen kunna tolkas Sten Stensson (tillbakaseende ulv, jfr not 11 och 66).

13. Av röd kalksten, mycket nött. Mått: 168×108×10 cm. I mitten en symmetrisk sköld, i de båda övre hörnen änglahuvuden, i de båda nedre timglas och dödska, allt tecknat med tunna konturer. Spår av inskrift, som ej gått att tyda. 1700-talet. Låg

1976 som trappsten i gården Sörby nr 2 (ägare: Folke Larsson).

14. Av kalksten med inristade initialer: IAS KOD. 200×109×12 cm. Låg på Håkansson's tid (nr 208) som trampflisa i gården Övra Bägby nr 4. 1700-talet? Ej återfunnen 1976.

Solvisare

Utanför sydportalen står en solvisare av kalksten (fig 5:9; 12), 135 cm hög, sammansatt av delar, hämtade från olika håll:

A. Själva timstenen är en platta av röd kalksten med måtten 34,5×33,4×4 cm. I mitten är inhuggen en mångbladig ros med hjärtformade kronblad, utanför denna är klockslagen angivna dels med arabiska siffror,

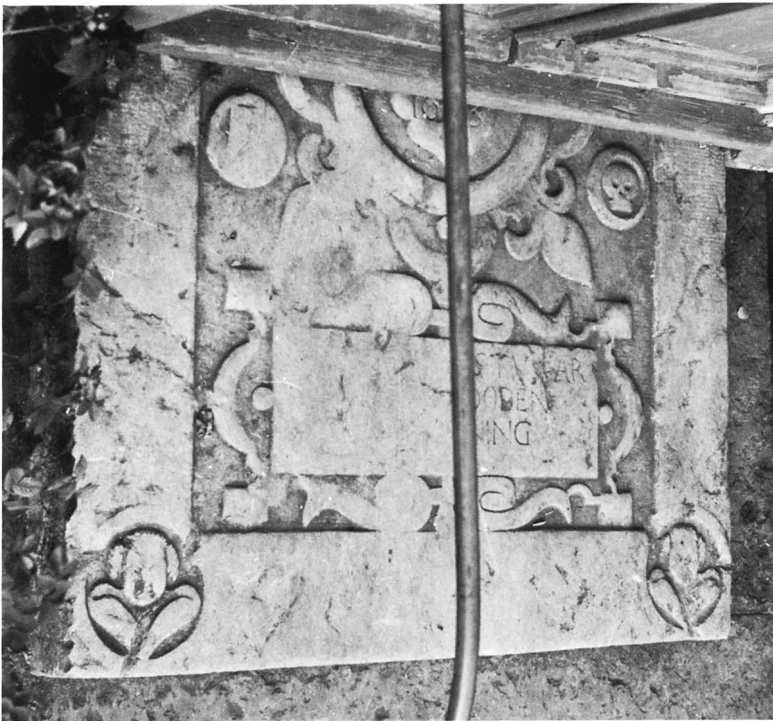

Fig 11. Gravsten 1663 av grå kalksten över SSS och KGD (möjligen Sten Stensson [tillbakaseende ulv] och hans hustru), delad i två stycken och liggande i två granngårdar, Störlinge 4² och 4³. Foto U E Hagberg 1964.

Grey limestone gravestone, 1663, in memory of SSS and KGD (possibly Sten Stensson [wolf regardant] and his wife), cut in two and found at neighbouring farms, Störlinge 4² and 4³.

dels romerska (III i stället för IV), allt inhugget med fina men distinkta linjer. De romerska siffrorna står inom ett band av två koncentriska cirklar, de arabiska står innanför. I rosens centrum en lodrät järnpigg, 17 cm hög. Under urtavlan årtalet 1733.

B. Tavlan vilar på ett litet kapital av röd kalksten med bägarblocksform, vilket troligen är hämtat från en av kolonnettöppningarna i västtornet eller ena korsar-

mens övervåning (fig 13, 35, 45, 47; jfr nedan). Två motställda sidor är platta. Mått: 24×23,5×12 cm.

C. Därunder ett koniskt parti, av allt att döma skaftet till en medeltida dopfunt (se nedan samt fig 12).

D. Under skaftet en mångkantig vulst, troligen från samma funt som C.

E. Så följer en mångkantig, klockformad bas, som här på Öland för tankarna till en dopfuntsskål. Många

Fig 12. Det fristående soluret (fig 5:9) samt sydportalen före restaureringen 1957–1958. Foto P-O Westlund 1941.

The detached sundial (fig 5:9) and the south portal before the restoration in 1957–58.

funtar användes nämligen som solvisaresocklar under 1800-talet (SvK ÖI II: 2, s 316, not 27). I Gärdslösa är det inte så, stenen är massiv. Kanske har bruket att använda dopfuntar till solvisaresocklar medfört, att man i Gärdslösa sökt efterlikna en dopfuntscuppa?

F. Sockelstenarna består av två åttkantiga, profilerade plattor, den undre störst, vilka också torde härstamma från samma dopfunt som C och D.

Datering: efter 1750. Kyrkans medeltida dopfunt stod nämligen kvar inne i kyrkan åtminstone till nämnda år (se nedan).

En äldre solvisare avbildades 1749 av Frigelius (fig 15). Den bestod av en profilerad stolpe, kanske av trä, och på denna har utan tvekan den år 1733 märkta timstenen varit placerad. – I sydportalens högra omfattning är också två solvisaretavlor inhuggna (fig 46).

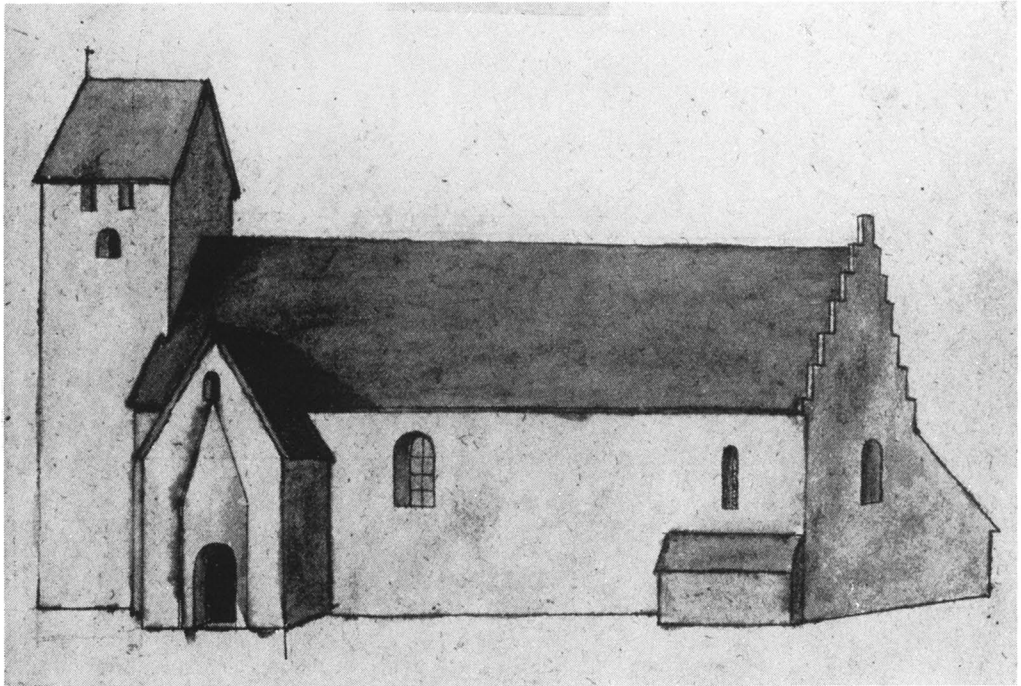

Fig 14. Kyrkan från sydost 1673. Skala 1:288. Teckning av P Törnewall, UUB.

The church from southeast, 1673. Scale 1:288. Drawing.

stora altarupsatsen i fig 131 och är numera endast synligt som en blindering på östra gaveln (fig 69). Fragment av poster förvaras på vinden (fig 72).

Genom putsen skymtar stickbågar ovanför flera av fönstrens nuvarande rundbågar (fig 86). I korsarmarnas övervåningar framtogs 1957 ursprungliga, stora, rundbågiga kolonnettöppningar innanför glasade fönsterbågar av yngre datum. Tre små gluggar, som utgör belysning i resterna av en murtrappa, öppnar sig i södra kormuren under taklisten närmast sydöstra hörnet (fig 33).

Yttertak, takstolar och vindar

Alla tak är sedan 1830-talet täckta med enkupigt tegel, numera på panel, med undantag av tornets lanternin och krage, som är täckta av kopparplåt.

Koret och långhuset med dess förlängning har ett gemensamt yttertak. Taklisterna är överallt av svarttjärat trä, utom på tornet, där den profilerade taklisten består av vitkalkad och putsad sten (putsmallen är bevarad, se Möbler m m). Svarttjärad är också vindskidorna samt de yttersta, i murlivet inmurade takstolarna. Mitt på kyrktaket står en skorsten av tegel.

Korgavelns röste kröns av en flöjel i form av en vimpel med kluven kortsida och årtalet 1720 samt initialerna ILS, allt i genombrutet arbete. Det är samma inskrift som i västra stigluckans flöjel (se ovan). Lanterninen kröns av ett kors.

Takstolarna under det gemensamma yttertaket över koret, långhuset och dess förlängning är placerade mellan 82–107 cm från varandra (fig 23,25). De består av två typer (fig 18), en kraftigare *med* bindarebjälke (A) och en klenare *utan* sådan (B), båda med dubbla handband. Av den förra sorten är nr 1, 8, 15, 20 och 23, från öster räknat. De är placerade där de bäst behövs: invid östgaveln, över triumfbågen, över skarven mellan det ursprungliga långhuset och dess förlängning samt mitt för korsarmarnas takstolar. Invid västgaveln behövs däremot inte någon kraftigare takstol, där tjänar tornet som försträvning.

Bindarna är av väderbiten ek med dimensioner ca 22×18 cm. De är inbladade i huvudsträvorna och fästade vid dem med kraftiga dymlingar med rund genomskärning. De vilar på små stödmurar ovanpå sträckmurnarnas krön, med undantag av nr 1, som i stället för stödmurar har högben och tassar, i likhet med samtliga

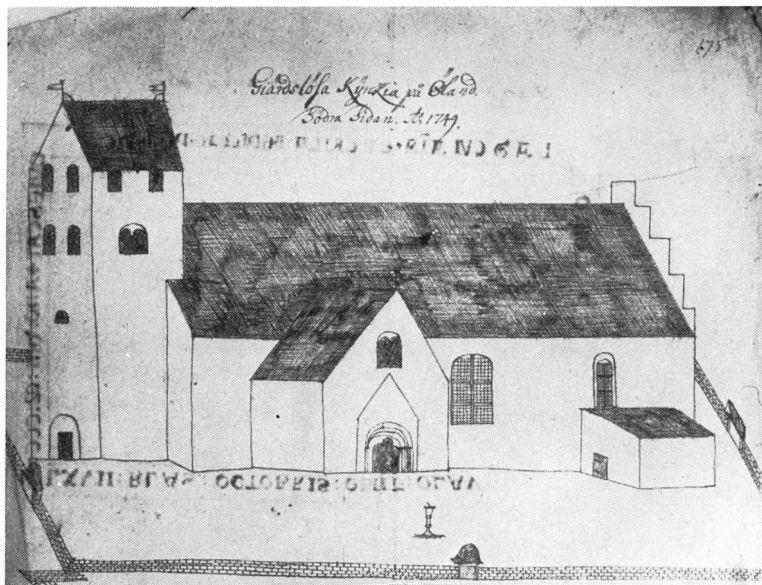
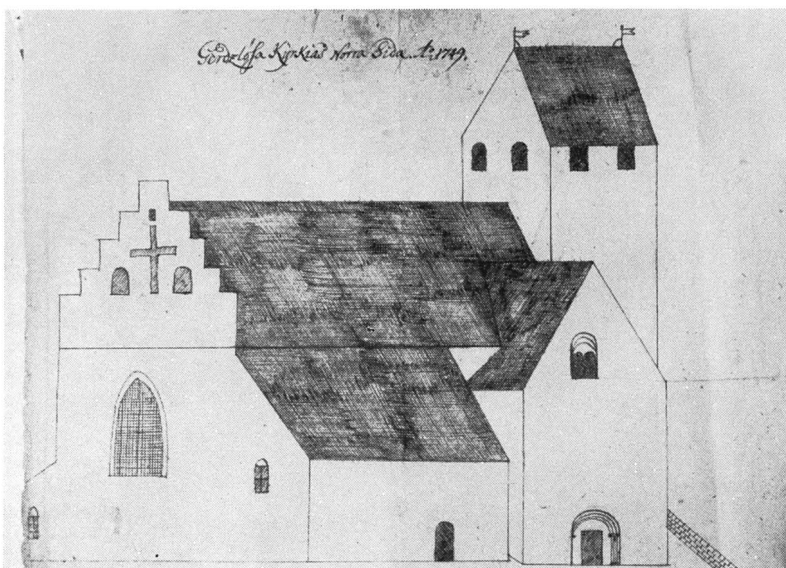

Fig 15. Kyrkan från sydväst och nordost 1749. Bläckteckning av P Frigelius, KLB.

The church from southwest and northeast in 1749. Pen drawing.

takstolar av typ B. De senare med deras högben och tassar vilar på dubbla remstycken ovanpå murkrönen. Deras huvudsträvor är inbladade i tassarna och fästade vid dem med runda dymlingar. Från korsarmarnas vindar är nämligen de utskjutande takstolsändarna till nr 21 och 22 synliga, väl bevarade, emedan de alltid legat skyddade under tak (se fotos i SvK arkiv, ATA).

Som högben har äldre takstolsvirke av ek och furu kommit till användning, igenkännligt på sneda urtag, hål för spik och dymlingar samt även kvarsittande spikar, vilka nu är helt omotiverade. Det sekundärt an-

vända virket identifieras med hjälp av dessa detaljer som bindare i en ännu äldre, snedstöttad takstol. Deras dimensioner är endast ca 17×9,5 cm.

Korsarmarnas yttertak utgår vinkelrätt från långhusets och är lägre än detta. Deras takstolar tillhör typ B. De består delvis av gammalt virke, hopfogat med handsmidda, prydliga bultar, och har också dubbla hanband.

Vinden över långhuset, dess förlängda del och koret utgör ett enda rum utan skiljemurar mellan de olika delarna (fig 23, 25). Till vinden kommer man genom

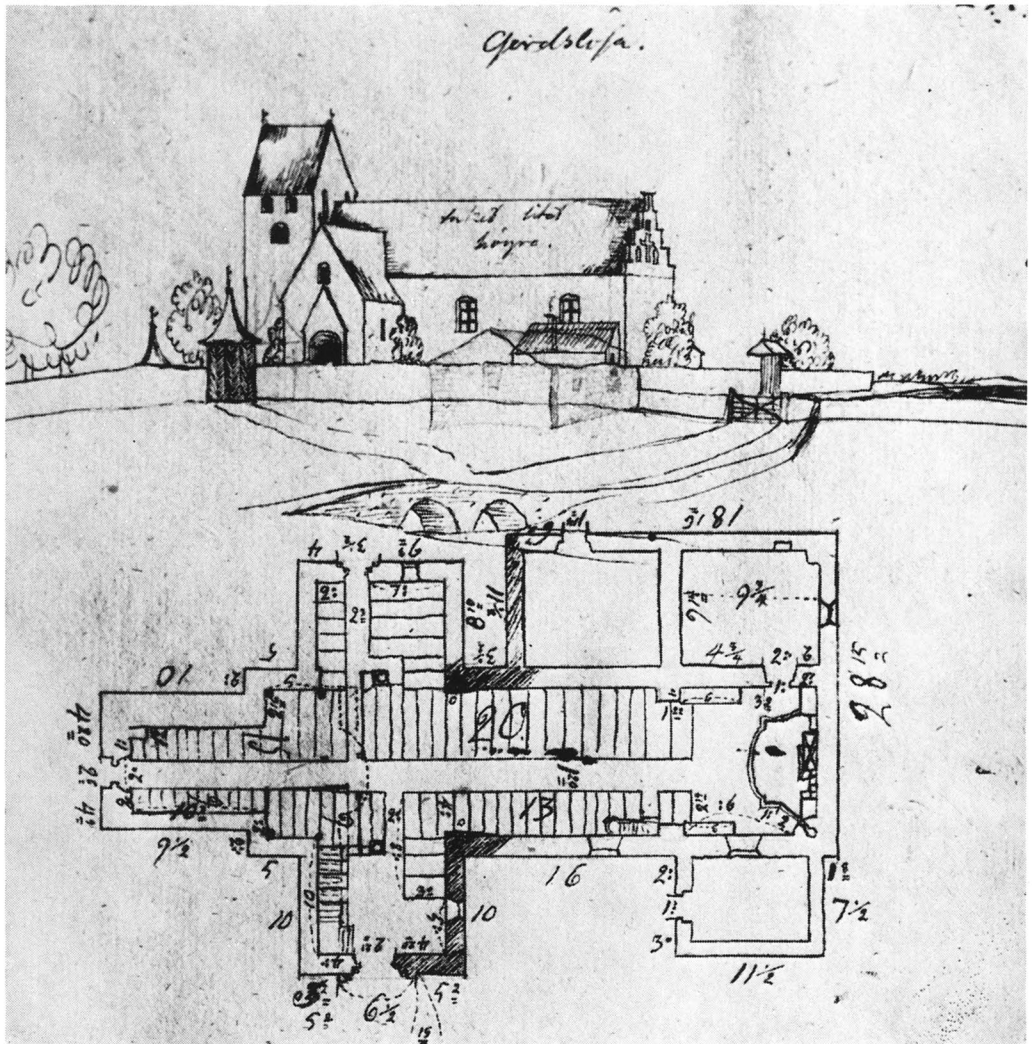

Fig 16. Kyrkan, kyrkogårdsmuren och stigluckorna från sydost år 1823. Teckning av N I Löfgren. ATA.

The church, churchyard wall and lichgates from southeast. Drawing 1823.

tornet, ingången skildras närmare nedan (Västtornet).

Från vindens västra del leder gångbanor av trä till utgångarna till korsarmarnas vindar, som liknar varandra. Mot långhusvinden begränsas de nertill av långhusets sidomurar, ovanför dem är brädväggar med dörrar insatta, varav den södra väggen lutar inåt korsarmens vind, medan den norra är lodrät. Dörrarna består av lodräta, spontade bräder och är utåt vinden klädda med vågrät panel med S-profiler, samma slags panel som på vindsdörren mellan tornet och långhusvinden (se nedan). Trätrappor för ner till sidovindarna.

Golvet i korsarmarnas vindar består av bräder, lagda

på regler ovanpå valven. På de nedre hanbandens undersida och mot högbenens insida är spikade inner-tak och väggar av furupanel med hyllor. I väggpanelens västra och östra sidor är luckor ut till mellanrummen mellan yttertaken och panelen. Från dessa garderobsliknande utrymmen kan man studera långhusets påbyggda mur (fig 68). Den södra vinden används som museum, den norra som bibliotek.

Korsarmarnas hela vindsinredning tillkom 1852, då man beslöt att inreda dem som socken- och fattigmagasin (st prot).

Sakristians vind når man genom en lucka i takpane-

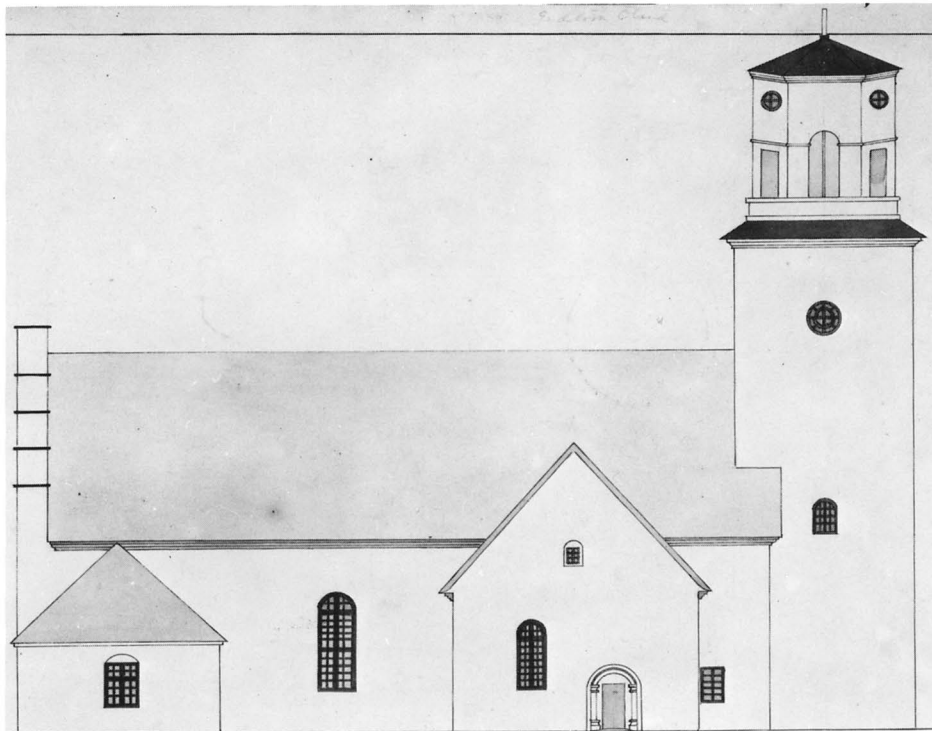
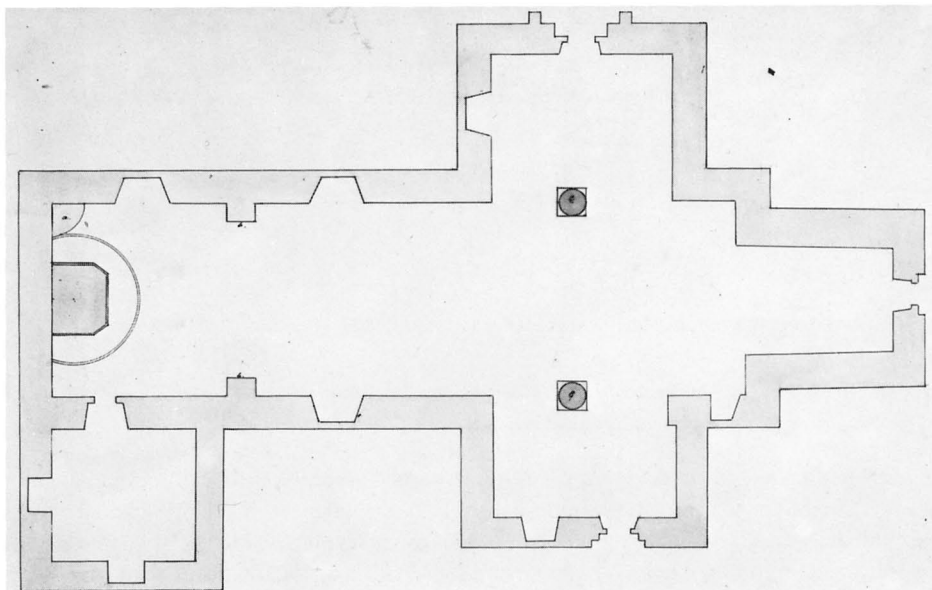

Fig 17 a–b. Kyrkans nordfasad samt plan. Laverad uppmätning, ca 1:300, H A R Sidén 1873. ATA.

The north front and plan of the church. Washdrawing 1873. Scale 1:300.

lens sydöstra hörn. Dess takstol är troligen från 1845 och har både hanband och bindare. På undersidan av de senare är panelen spikad (fig 26, 29).

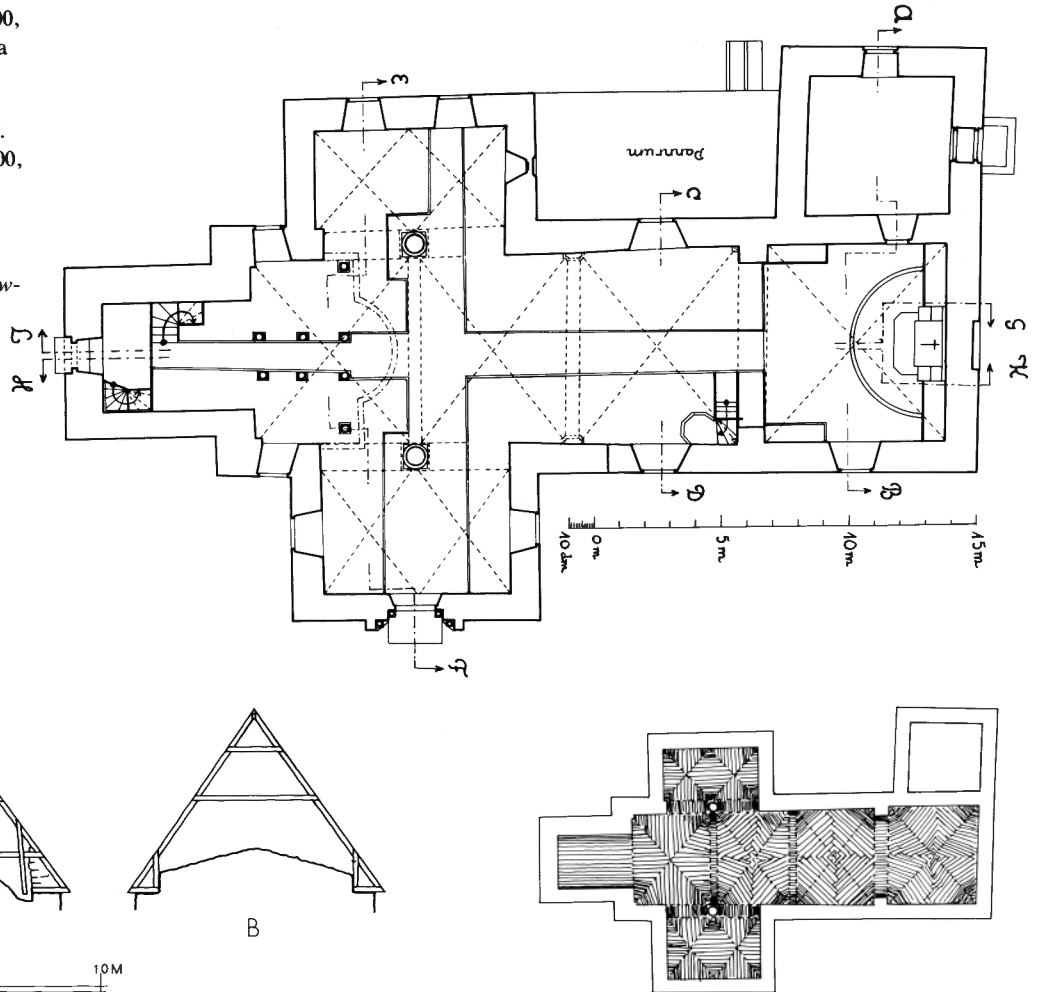
Till kyrkans äldre takkonstruktioner återkommer vi närmare nedan, se kap Byggnadshistoria, perioderna II och VII.

Interiör

Kyrkorummet består nu av ett förlängt långhus, som genom en vid och hög triumfbåge öppnar sig mot ett kor av ungefär samma bredd (fig 16 ff, 88). I väster ligger vapenhuset i tornets bottenvåning, sedan 1958 helt avskärmat från kyrkan genom en tunn vägg med gråmålad svängdörrar, medan de båda korsarmarna är före-

Fig 18. Plan, skala 1:300, samt valvschema, skala 1:600, uppm S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl R Boström 1940. – Takstolar, skala 1:300, uppm R Boström 1977.

Plan, skala 1:300, and construction of vaults, scale 1:600. Scale drawings of roof trusses, scale 1:300.

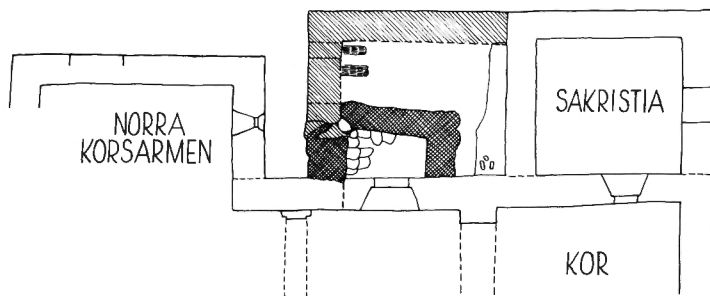

nade med det övriga gudstjänstrummet genom dubbla rundbågar (fig 59, 63). Alla dessa utrymmen är täckta av valv, vilkas höjd markerar rangordningen mellan kyrkans olika delar: korvalvet är högst, långhusets lägre, medan korsarmarnas och vapenhusets valv är lägst (fig 23, 25).

Alla valv och väggar är putsade och vitkalkade, i koret även täckta med kalkmålningar, både medeltida och yngre (fig 93 ff). Rester av målningar finns också på långhusets väggar och västligaste valv samt i södra korsarmen. De beskrivs närmare nedan i ett särskilt kapitel.

På södra korsarmens västra vägg upptäcktes 1958 en runristning (fig 92, kap Ristningar) och på vapenhusets södra vägg är några runstensfragment fastkramlade (se ovan, kap Kyrkogård).

Fönstren är kopplade med vitmålade innerbågar. – Golven, som omlades 1958, består i allmänhet av slipade kalkstensplattor samt (i mittgången) av enstaka gamla gravstenar, allt på en fyllning av sand. Därunder rasmassor av sten och bruk samt ytterligare två stengolv, allt påträffat 1958. I bänkkvarteren är trägolv lagda ovanpå flisgolvet. En runsten, använd som golvflisa i norra korsarmen, borttogs enligt beslut 1887 på förslag av docenten S O M Söderberg,²⁷ Lund. Korgolvet, som sedan 1875 är av trä, ligger ett steg högre än det övriga golvet och målades 1958 i samma ljusgröna färg som den panel, som täcker nederdelen av korets väggar. Sakristians trägolv däremot är brunmålat.

- A TILLBYGGNAD TILL 1100-TALSKYRKAN, TROL. SAKRISTIA
 a KOLONNTRUMMA I GOLVET
 b SKÄRV
 B a-b-c TILLBYGGNAD TILL NUV. KYRKAN, TROL. BÅRHUS
 d RESTER AV GOLV
 e STOLPHÅL ?
 f RING AV BRONS, FUNNEN PÅ C:A 130 CM DJUP
 g-h SKELETTRESTER, FUNNA PÅ C:A 130 CM DJUP

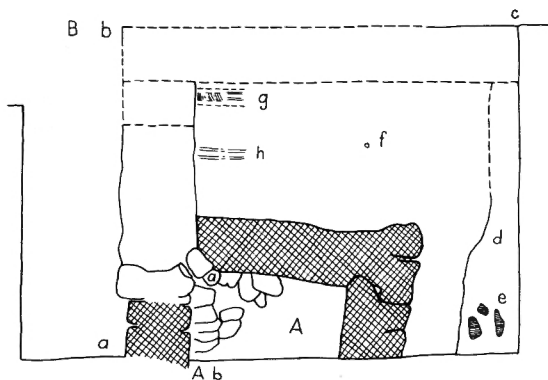

Fig 19. Grävningsplaner av den äldsta sakristian och bårhuset (materialhuset). Skala 1:300 resp 1:150. Uppm William Anderson 1933, ATA.

Excavation plans of the oldest vestry and mortuary (store room). A. Addition to the 12th century church, probably a vestry. a. Column drum in the floor. b. Joint. B. a-b-c. Addition to the present church, probably a mortuary. d. Remains of floor. e. Post holes? f. Bronze ring, found c 130 cm deep. g. Parts of skeletons, found c 130 cm deep.

Byggnadsbeskrivning

Långhuset

Den nu stående kyrkans äldsta del är långhuset, vars yttre längd ursprungligen endast var omkring 15,5 m. Dess östliga ytterhörn befinner sig omkring 2,70 m öster om korsarmarna (fig 20f) och är markerade med ritser i slamningen. Den yttre bredden är ca 10 m, något smalare i väster än i öster. Sträckmurarnas ursprungliga höjd var ca 6 m (fig 30), vartill kommer ca 30–40 cm ungefärlig markförhöjning. Murhöjden kan beräknas dels med utgångspunkt från horisontala avsatser väster om korsarmarna, dels från det västra gavelröstet. Detta är nämligen inbakat i tornet och väl synligt inifrån långhusvinden (fig 30, 38). Gavelmurens utsida är också delvis synlig på ömse sidor om tornet (fig 36). Avtryck av de yttersta tassarna i en äldre takstol i murens ytterliv var synliga 1957, när den gamla sprit-

putsen knackades bort, och röstekonturens nedersta del skymtar nu genom den slammade murytan. Röstets insida tunnar av uppåt i ett par oregelbundna indragningar, synliga från orgelläktaren (fig 30).

Sträckmurarna är förhöjda omkring 2 m över det ursprungliga murkrönet med något tunnare, regelbundet murverk, som kan studeras inifrån de trånga utrymmena mellan korsarmarnas yttertak och panel (fig 68). Västgavelns förhöjning på ömse sidor om tornet består av en enkelmur, som alldeles tydligt är murad från utsidan och troligen var den del av långhusförhöjningen, som gjordes allra sist.

Någon egentlig undersökning av grunden gjordes inte 1958, men på insidan av nordmuren påträffades en ca 50 cm bred grundsula. Troligen finns en motsvarande avsats även på utsidan. Underst konstaterade Manne

Fig 20. Grävningsplan samt sektion mot norr 1958 med William Andersons grävningresultat från 1933 (fig 19) inlagda. Skala 1:300, uppm R Boström, – A. Triumfbågen vilar på tribunbågens vederlagsmur. – B. Nötta hällar i ingången till den äldsta sakristian. – C. Den äldsta sakristian samt bårhus (materialhus, jfr fig 19). – D. Murade sittbänkar.

Excavation plan and section looking north, 1958, with William Anderson's digging results from 1933 superimposed. Scale 1:300. A. The chancel arch is standing on the abutments of the former tribune arch. B. Worn slabs at the entrance to the oldest vestry. C. The oldest vestry and mortuary (store-room, cf fig 19). D. Masonry benches.

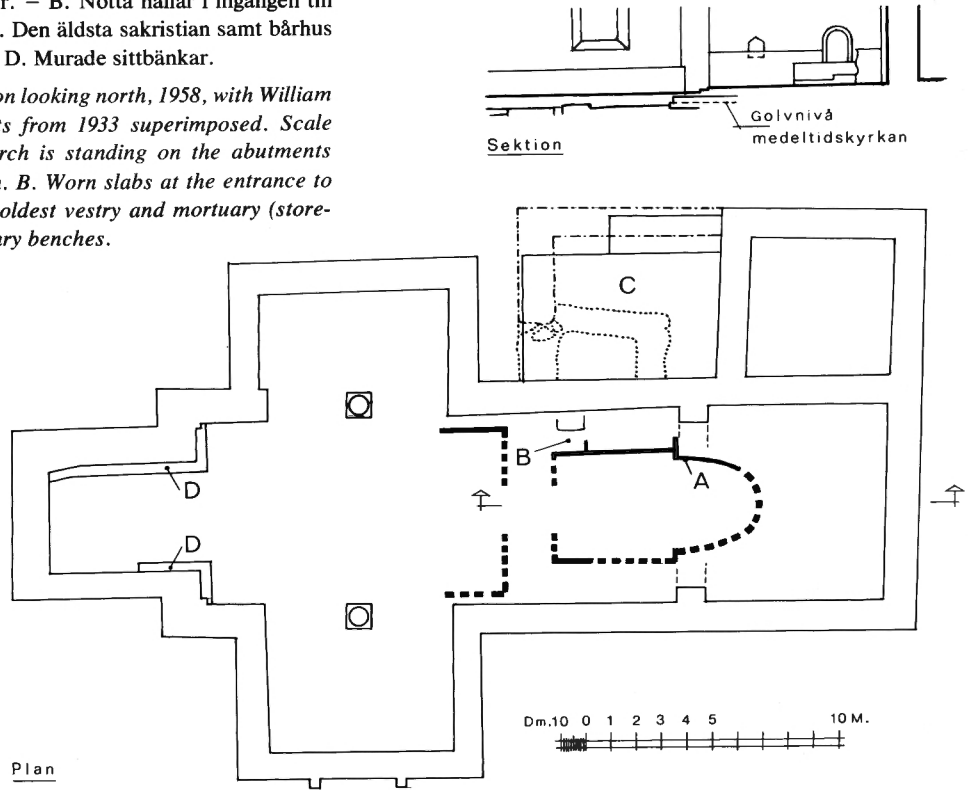

Fig 21. Plan. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl R Boström 1940 och 1958 samt J Söderberg 1976.

Plan, scale 1:300.

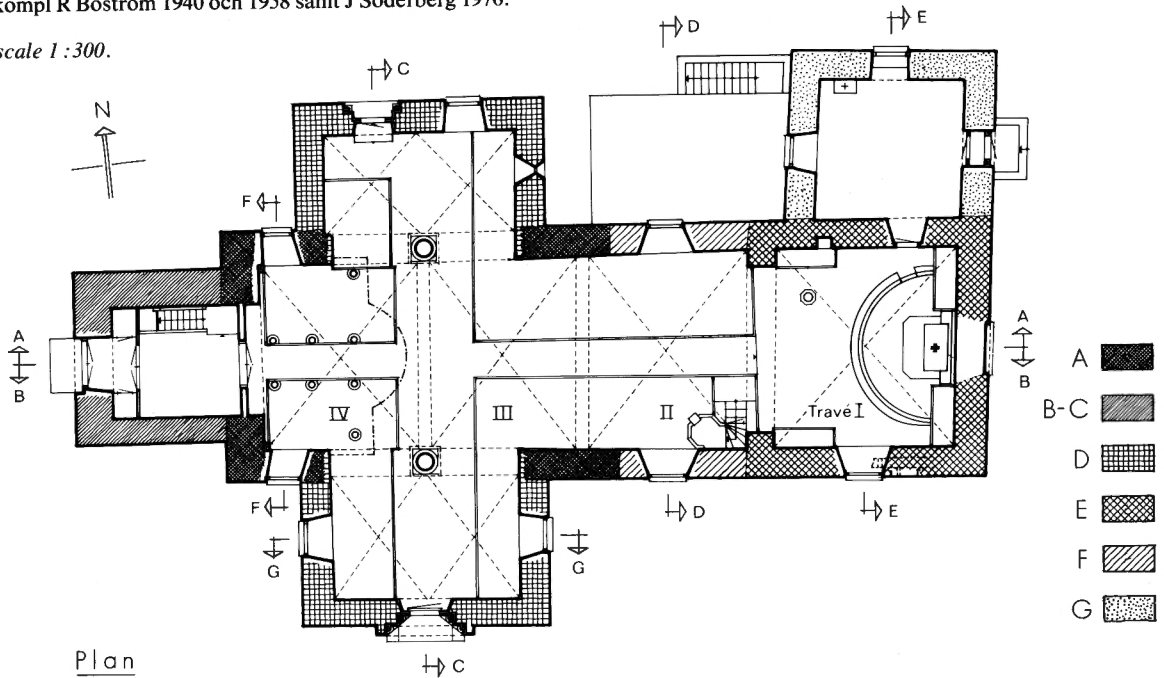

Fig 22. Längdsektion mot söder 1940. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl R Boström 1940. – En takstol är överhoppad.

Longitudinal section looking south, 1940. Scale 1:300. One roof truss is omitted.

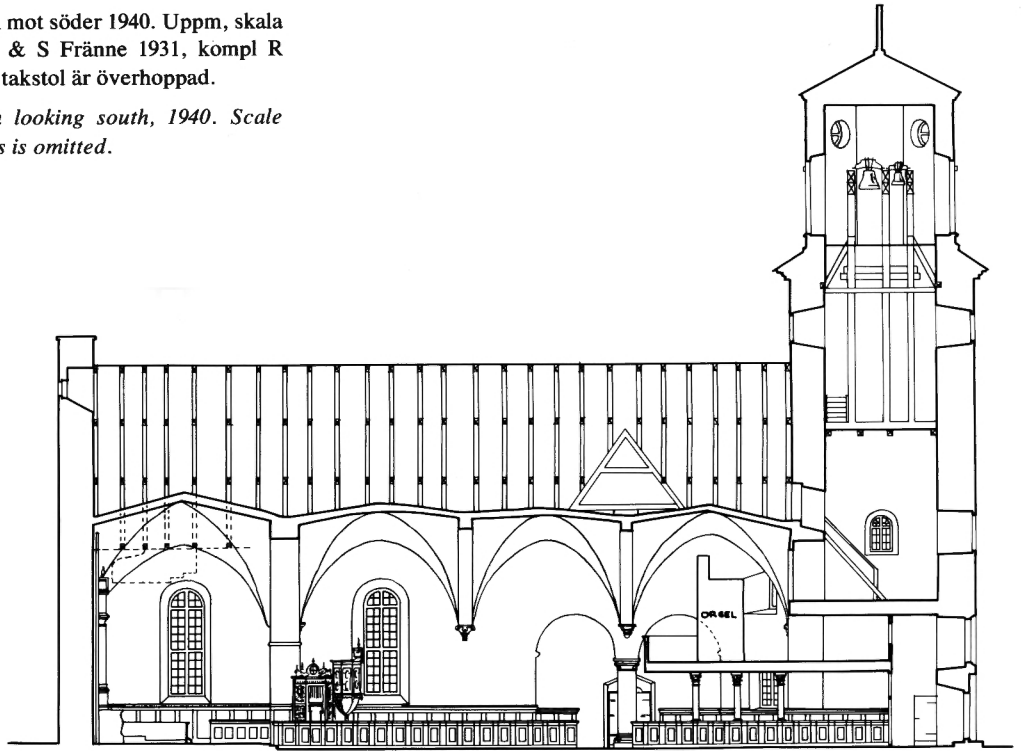
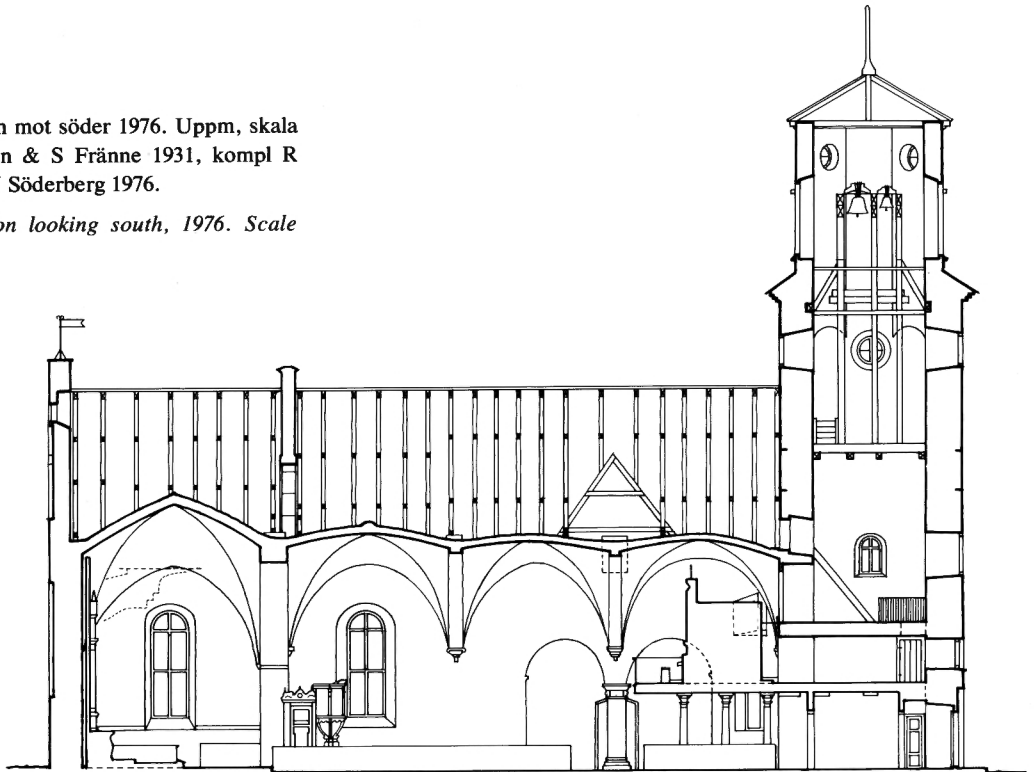

Fig 23. Längdsektion mot söder 1976. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl R Boström 1940 och J Söderberg 1976.

Longitudinal section looking south, 1976. Scale 1:300.

Sektion B-B.

Fig 24. Längdsektion mot norr 1940. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl R Boström 1940. – En takstol är överhoppad.

Longitudinal section looking north, 1940. Scale 1:300. One roof truss is omitted.

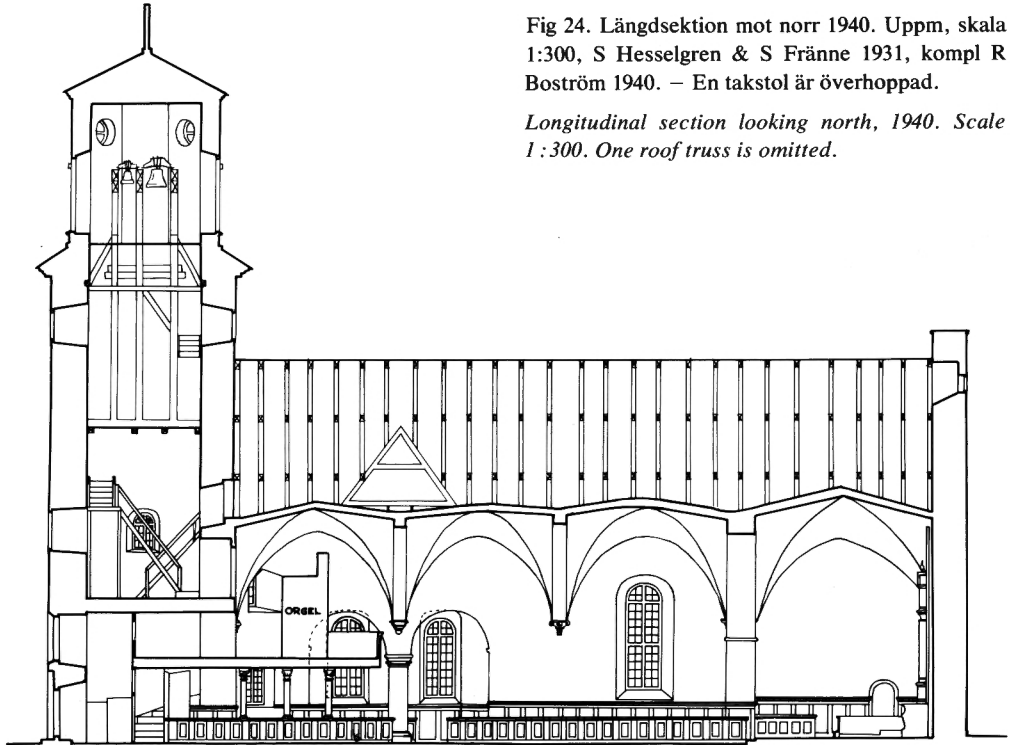
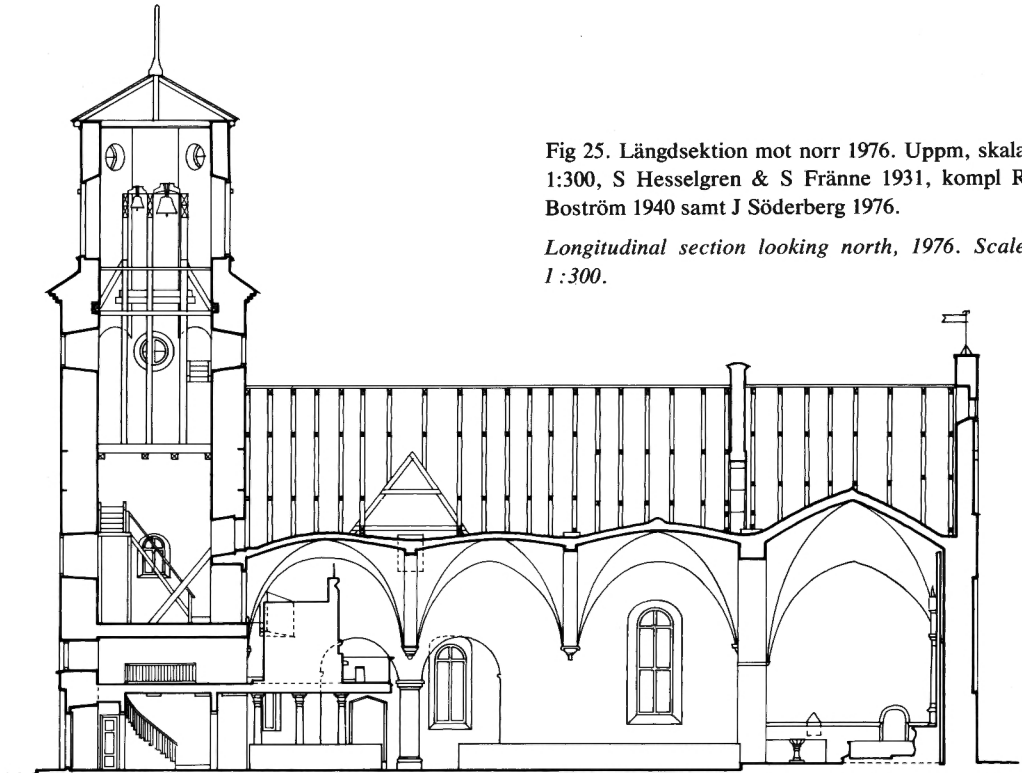

Fig 25. Längdsektion mot norr 1976. Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl R Boström 1940 samt J Söderberg 1976.

Longitudinal section looking north, 1976. Scale 1:300.

Sektion A-A

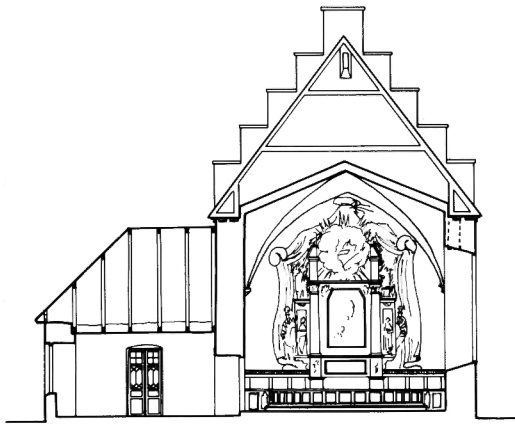
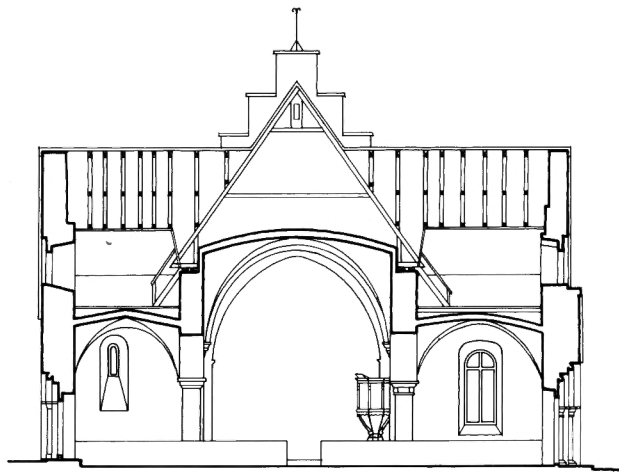
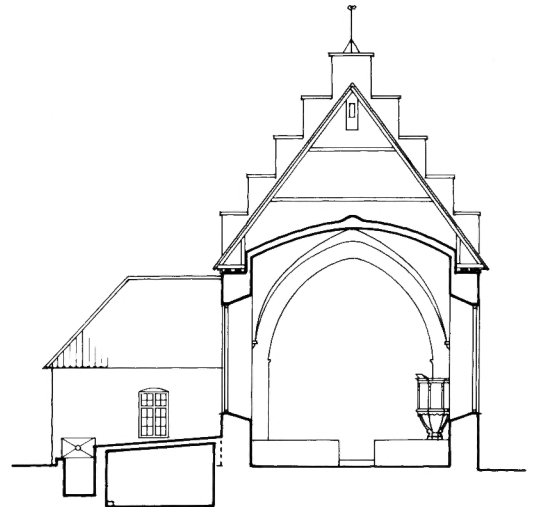

Fig 26. Tvärsektion mot öster genom koret (A-B; jfr fig 18 och 29). Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931.

Transverse section looking east, through the chancel (A-B; cf figs 18 and 29). Scale 1:300.

Sektion C-C

Sektion D-D

Dm. 10 0 1 2 3 4 5 10 15 20 M.

Fig 27–28. Tvärsektioner mot öster genom korsarmarna (27), genom långhusförlängningen (travé II) och pannrummet (28). Uppm, skala 1:300, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1976.

Transverse sections looking east through the transepts (27), through the extension of the nave (bay II) and the boiler house (28). Scale 1:300.

Hofrén²⁸ förekomsten av en utbotning av stora gråstenar.

Dagmuren är omkring 130 cm bred (mätningen gjord vid västra vederlaget av norra korsarmens västra rundbåge). Den består huvudsakligen av dels tuktad, dels vald kalksten (åkersten) i tämligen stort format: på södra muren uppmättes skifthöjder varierande mellan 19 och 29 cm. Murbruket är ljust, finkornigt och hårt. Fogarna var omsorgsfullt utstrukna och regelbundet kvaderritsade, på yttermuren direkt i fogbruket, men

på innermuren föreföll det som om man ritsat i en utanpå fogbruket liggande kalkputs. Detta kalklager var emellertid så tunt, att murverket tydligt skyntade igenom. Kanske kvaderritsen i själva verket även där var anbragt direkt i fogbruket?

Gavelröstets insida (fig 38) består, till skillnad från de övriga långhusmurarna, av råbruten sten och åkersten i mindre förband av långa, tunna block. Skifthöjderna varierar mellan 6–12 cm i genomsnitt. Det är ett slarvigt murverk, naturligt nog, med tanke att det skul-

Fig 29–31. Sektioner mot öster genom koret (29), mot väster genom travé IV (30) samt mot söder genom södra korsarmen (31). Uppm, skala 1:300, J Söderberg 1976.

Sections looking east through the chancel (29), looking west through bay IV (30) and south through the south transept (31). Scale 1:300.

le döljas i dunklet under vattentaket. Fogarna är antingen brett utstrukna eller också har bruket fått välla ut utan att därefter slätas till. Häruppe har ingen kvaderrits iakttagits.

Röstets spets döljs bakom rikligt med kalkbruk sedan tornet byggdes och den lilla dörröppningen mellan tornet och långhusvinden togs upp (se nedan, Västtornet samt Byggnadshistoria, period III). Tillräckligt mycket är dock synligt av gaveln, för att man skall kunna konstatera, attnockvinkeln har varit ganska trubbig, kanske 95°. Nära gavelspetsen är på södra sidan (men inte norra) avtryck efter takspån eller efter en takhuv av trä (Lundberg 1942, s 193; 1971, s 45).

Varken portaler eller fönster till detta långhus har påträffats på ursprunglig plats, vilket beror på flera

orsaker. Först och främst försvann stora delar av långhusets murar i samband med korsarmarnas tillkomst. Vidare frilades inte västra delen av långhusgrunden 1957. Där skulle man nämligen ha väntat sig spår av portaler, i varje fall efter en, i söder. Om fönster eller rester av sådana ännu kan finnas kvar i långhusmurarnas överdel, döljs de i så fall bakom putslager.

I västra gaveln mätte Mandelgren upp ett fönster (?), beläget ett stycke över golvet i tornets första våning (fig 43 a). Det försvann 1875, när en dörröppning gjordes till orgelläktaren på denna plats. Därför kan ingenting sägas, om det av Mandelgren tecknade fönstret var ursprungligt.

Avtryck av långhusets båda östliga innerhörn påträffades 1958 rakt under västra kanten av den östra gör-

Fig 32 a–b. Ett stycke av absidkorets norra grundmur (jfr fig 20). Foto R Boström 1958. a. Absidens mantelmur är genombruten mot öster. – b. I förgrunden tv är ingången till den äldsta sakristian.

Part of the north foundation of the apse wall (cf fig 20). a. The wall of the apse is pierced on the east. b. In the foreground to the left is the entrance to the first vestry.

Fig 33. Kyrkan från sydöst. Foto R Boström 1972.

The church from southeast.

delbågens skulpterade konsoler (fig 20). Långhusmurarnas tunna puts slutade vid lodräta begränsningslinjer, som var identiska med innerhörnen. Öster därom var murarna täckta av tjockare putslager, som satt väl fast på sårigheterna efter den bortbrutna triumfmuren.

Innanför västgaveln låg ännu 1958 murade stenbänkar kvar (fig 20 D), 25 cm över golvet, ca 42 cm breda och 50 cm höga. Bänkarna fortsatte västerut i vapenhuset och tillhörde alltså inte långhusets äldsta inredning.

Över rummet spänner sig två höga valv (fig 89 f; IV och III i fig 21), av kalkstensflisor, utan ribbor men med skarpt markerade diagonaler. Det västra är ett romerskt kryssvalv av två skärande tunnor (fig 18), men med hjässlinjerna något stigande mot valvets mitt (fig 23, 25, 30). Denna markeras med en i puts utförd rundel, påminnande om en slutsten eller valvbricka (fig 99). Diagonalerna är skarpt markerade i putsen, men

dessutom bemålade, liksom »valvbrickan» (därom, se kap Kalkmålningar II).

I väster i valv IV går svicklarna ned på två konsoler av finhuggen, grå kalksten, huggna i ett stycke (fig 83). De har firsidig planform och är uppbyggda av en utskjutande täckplatta, bestående av platt och vulst, över en upp och nedvänd liten pyramid, som skiljs från täckplattan genom en tunn platt. Den sydvästra konsolens pyramid är avslagen och döljs bakom bänkinredningen.

I öster bärs valvet upp av en rundbågig, bred gördelbåge med konsoler, allt av finhuggen grå kalksten (fig 59, 82). Konsolerna har rätvinklig planform och skjuter med två språng ut ur muren. De är uppbyggda av serier av platter, vulster och hålkälar, som vid ett hastigt påseende ser identiskt lika ut men vid närmare betraktande visar variationer. Så har den norra konsolens

Fig 34. Kyrkan från nordöst före restaureringen 1957–1958. Foto R Boström 1940.

The church from northeast before the restoration in 1957–1958.

täckplatta en enkel rätvinklig profil, medan den södras består av platt + hålkål, och medan den norra konsolen nedtill har avrundad profil, avslutas den södra konsolen nedåt av en upp och nedvänd pyramid.

Valvet i travé III (fig 18) är uppbyggt av åtta kappor, som har skiften murade i vinkel dels mot diagonalerna, dels mot hjässlinjerna, en valvtyp som av Roosval benämns gotländskt tältvalv.²⁹

Sköldbågarna i valv III–IV är trubbigt spetsbågiga (fig 23, 25) och de över sträckmurarna uppskjutande sköldmurarna är ganska tunna (fig 27, 28).

Mot öster bärs valv III upp av en gördelbåge, identiskt lik den västra, men uppburen av ett par rikt skulpterade konsoler (fig 1, 76 ff). De beskrivs närmare nedan, se Långhusförlängningen (travé II).

Västtornet

Det pellarlika västtornet med dess stora, regelbundet placerade ljusöppningar och åttkantiga lanternin präglas nästan helt av en ombyggnad 1845 (fig 2, 17, 33 f), men det är betydligt äldre, i själva verket byggt under tidig medeltid (jfr fig 13 ff, 21). Under restaureringen 1957–58 stod det yttre murverket bart och kunde då

undersökas ingående. Sedan dess är murarna slammade och vitkalkade på ett sätt som i lämplig belysning fortfarande ganska bra visar skiljaktigheter i murverket (fig 37, 39). Under långhusets vattentak har en stor del av tornets östra sida alltid stått oputsad (fig 38), varför exteriören går att beskriva ganska utförligt.

Vad tornets inre beträffar, är murarna tjockt överputsade och vitkalkade, huvudsakligen sedan 1845, varför man där inte kan ana något av äldre tillstånd. Därför är de gamla avbildningarna, arkivaliernas sparsamma notiser och andra skriftliga källor av avgörande betydelse, för att vi skall få ett begrepp om tornets ursprungliga utseende.

En stötfog skiljer tornet från långhuset. Tornets östra mur rider på långhusets gavel (fig 30), vilket bevisar, att tornet är yngre. Det har nästan kvadratisk plan, om man räknar in dess östra mur, långhusgaveln. Längden i öster–väster är 7,5 m (utan långhusgaveln 5,95 m), i norr–söder är måttet 6,75 m. Tornets nedersta del är uppbyggd av välhuggna kvadrer, lagda i regelbundna skift (fig 40) och med kvaderrits i de snålt utstrukna fogarna. Ovanför ett par meters höjd blir stenformatet mindre och kvaderritsen upphör, naturligt nog, efter-

Fig 35. Norra korsarmen efter restaureringen 1957–1958 med den framtagna portalen m m. Foto R Boström 1963.

The north transept after the restoration in 1957–1958, with the portal that, among other things, was revealed then.

som en dylik finess endast var avsedd att synas på nära håll. Den del av tornets murverk, som är synligt inifrån långhusvinden, saknar därför denna utsmyckning (fig 38). Från vinden ser man också, att många lodräta fogar i angränsande skift befinner sig mer eller mindre lodrätt över varandra. Stenformatet är större i tornet än i gavelröstet. Häruppe består murarna mest av råbruten sten eller åkersten, liksom i långhusets gavel, men trots detta är tornets hörn överallt omsorgsfullt murade, raka och skarpkantade. Fogbruket är slätt, hårt och gulaktigt, fogarna har varit snällt utstrukna, konkava, men är uppe på vinden ganska ofta urfallna.

Tornet är osymmetriskt placerat på långhusgaveln, omkring 30 cm norr om mittaxeln (fig 30). De nedersta från långhusvinden synliga skiften i tornets östra mur ligger ca 5 cm innanför långhusgaveln, men ca 95 cm av röstets spets ligger ca 10 cm innanför tornets ytterliv så

att gaveln upptill befinner sig i en grund nisch (fig 38). I denna nivå är tornets ytterliv ganska ojämnt.

I väster är en stor, rundbågig portal med omfattning av röd, huggen kalksten, allt från 1958 (fig 44). Gångöppningen är rektangulär och ligger ett språng innanför murlivet. Den täcks av en stor stenskiva, som bildar ett halvrunt tympanon. Innersmygen är stickbågig och smygsidorna svagt skränande.

Portalen är en ersättning i större skala för en medeltida portal med samma uppbyggnad (fig 41ff). Tornets bottenvåning användes nämligen i tio år, 1958–1968, som bisättningskapell och den gamla ingången var för liten, för att man genom den skulle kunna bära in kistorna.

När kapellet (fig 6) byggdes 1968, fick den medeltida portalen en ny användning: den blev omfattning till altarnischen (jfr ovan).

Fig 36. Långhusets sydvästra hörn med den ursprungliga röstkonturen skymtande. Foto S Hallgren 1976.

The southwest corner of the nave, showing a glimpse of the contours of the original gable.

Omfattningen omkring den äldre västportalen består av finhuggna block med kantslag. Bågens kilstenar var formade för en båge med mindre radie än i den före 1958 aktuella portalen. Den minsta kilstenen nära bågens hjässa samt två tunna stensivor vid anfangen visade också, att omfattningen blivit breddad. Det syntes också tydligt 1957, att portalen var sekundär, omsorgsfullt impassad i murverket med hjälp av många små stenskarvor och mycket bruk.

Sidoposterna bestod av rätvinkliga block, varav ett på höger sida hade en avfasad kant. Posterna vilade på vanligt sätt på tröskelstenen. Rakt igenom posterna var tre par hål borrade mitt för varandra. På ena (vänster?) sidan var tre gångjärnshakar för dörren impassade i hålen och fästa på utsidan med stora muttrar (synliga i

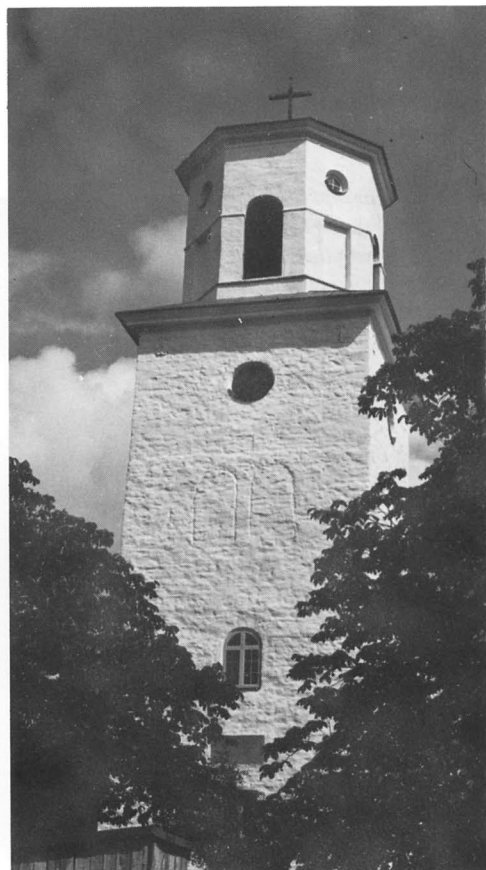

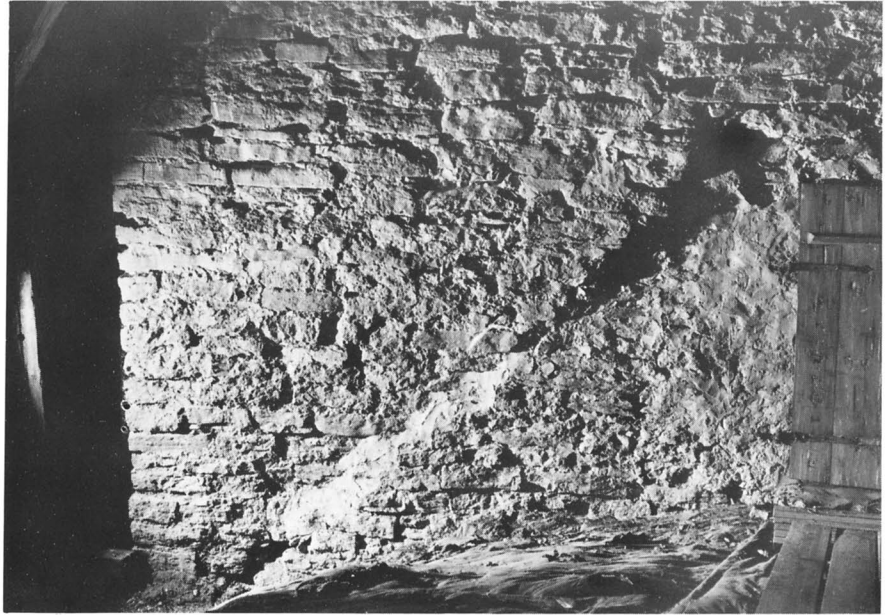
Fig 37. Västtornets västra sida med igenmurade muröppningar (jfr fig 39). Foto R Boström 1958.

The west side of the west tower, with blocked-up openings in the wall (cf fig 39).

fig 41). De tre andra hålen visade, att dörren tidigare varit hängd på motsatta sidan. Dessa anordningar var sekundära, av de ursprungliga gångjärnshakarna finns nämligen rester kvar. I samband med monteringen av portalen i bisättningskapellet 1968, undersöktes verkstyckena, varvid det visade sig, att tre liknande gångjärnshakar varit impassade i spår i fogarna mellan omfattningens stenar på höger sida, en mellan tympanon och den översta stenen, de andra längre ned. Den mellersta gångjärnshaken satt kvar i sin urhuggning. Den del av haken som låg mellan stenarna, var tillplattad och dess tillspetsade ände stack ut på portalens framsida och hade fixerats genom att böjas nedåt tätt intill stenen. Haken togs tillvara och förvaras nu i SHM (inv nr 28 852). Portalens ursprungliga dörr torde ha haft tre

Fig 38. Södra delen av långhusets västgavel och ett stycke av den därpå vilande östra tornmuren, sedda från långhusvinden (jfr fig 30). Foto S Hallgren 1976.

The south part of the west gable of the nave and a part of the east wall of the tower, resting on it; seen from the attic of the nave (cf fig 30).

långa, tvärgående gångjärnsbeslag, som utmed dörrens högra sida varit inrullade i öglor, tillpassade för gångjärnshakarna. En teckning av Mandelgren³⁰ (fig 43 b) visar en dörr med gångjärnsbeslag på baksidan och en skjutbom. Den senare har troligen haft en låsanordning av det slag som bevarats i Hammarby kyrka,³¹ Sö, om man så får tolka det runda föremålet på Mandelgrens teckning. – Portalens innersmyg var avtäckt med en låg triangelbåge och dess sidor skränade svagt (fig 42).

Rakt över västportalen är ett nästan raktäckt fönster, i sin nuvarande form från 1958 (fig 44), samt däröver en tavla av röd kalksten med en inskrift i antikvaversaler, rörande ombyggnaden 1845: ÅR 1845 / I OSCAR I^S ANDRA REGERINGSÅR / BLEF / DETTA TORN MED LANTERNIN AF STEN BEPRYDT / FÖRSAMLINGENS / KYRKOHERDE VAR MAG. E. RUNDQVIST [not 24] / KOMMINISTER C.G. WULFF³² / ÄLDERMÄN JON PERSSON I S: GÄRDSLÖSA, ANDERS JONSSON I TJUSBY / LYD MINA KLOCKORS LJUD SOM VIDT KRING RYMDEN SKALLAR / OCH DIG TILL KYRKO GÅNG TILL BÖN OCH ANDAKT KALLAR.

Däröver stora, rundbågiga fönster, ett på varje fri tornsida. Över dem skymtar man genom putsen den äldre klockvåning, som vi känner från Rhezelius' och de andra äldre tecknarnas avbildningar (fig 13 ff). De igenmurade klockhålen (fig 30, 39) har mot väster och norr bestått av två smala, rundbågiga öppningar, placerade parvis intill varandra, medan de mot söder och öster har bestått av bredare rundbågar, delade mitt itu

av en kolonnett. Det är tänkbart, att det lilla kapitålet i solvisaren (fig 12) härrör från en av dessa kolonnetter.

Den östra klocköppningen skymtar otydligt på vinden (fig 30). Den närmaste takstolens övre hanband skymmer öppningen upptill. Den är stickbågig. Ett eller möjligen två skift under dess botten är utsparat ett litet grunt hål i muren, troligen för en byggnadsställning.

Strax över denna äldre klockvåning gör tornmuren en svag, vågrät indragning och ovanför denna kan man, trots putsen, konstatera, att murverket ändrar karaktär och blir ojämnare (fig 37). Häruppe finns resterna av den krenelerade skyttevåning (fig 39), som vi känner igen från de gamla teckningarna (jfr fig 13 ff) samt stora, cirkelrunda fönster, ett i varje sida. I väster syns också en kvadratisk igenmurning (fig 37, 39), kanske har en spygattbjälke en gång mynnat i hålet?

Torntaket har formen av en avskuren pyramid, täckt av kopparplåt. Över detta reser sig en åttkantig lanternin av kalksten med slammade och vitkalkade väggar. I de fyra väderstrecken öppnar sig rundbågiga ljudportar till kyrkans nuvarande klockvåning. De motsvaras på åttkantens andra fyra sidor av rektangulära nischer samt över dem små runda gluggar. Lanterninen indelas horisontellt av två lister i nivå med nischernas kortsidor.

Ljudportarnas lodräta omfattningsstenar består av en i åtta delar sönderhuggen gravsten över prosten

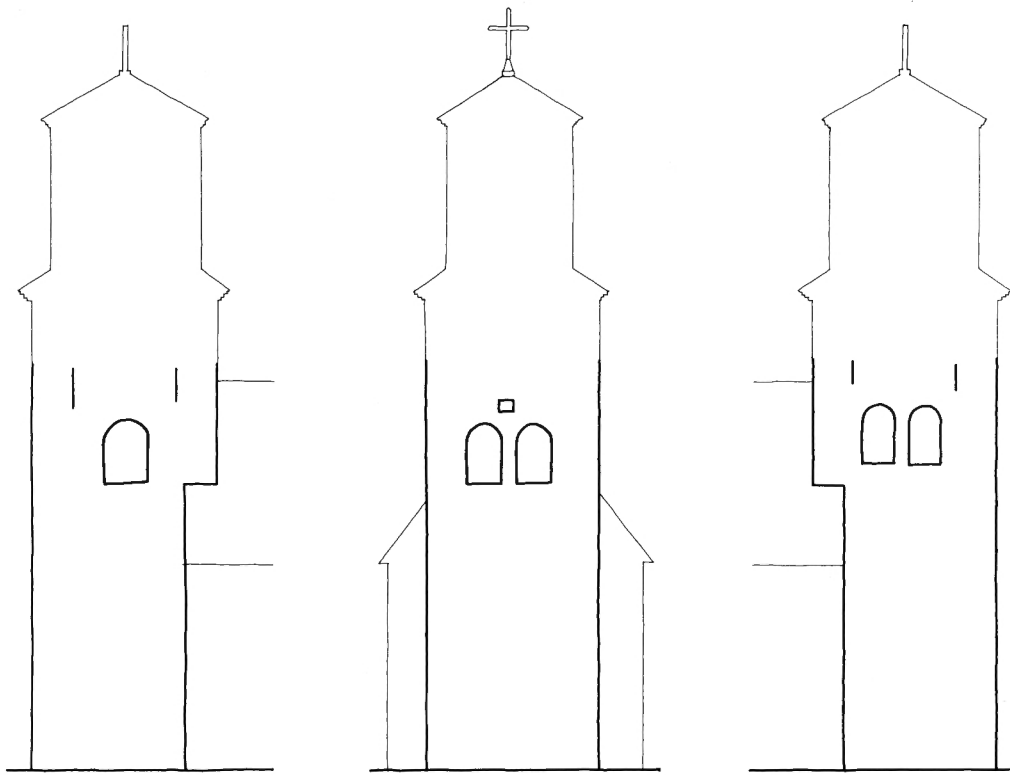

Fig 39. Syd-, väst- och nordfasader av tornets medeltida del med igenmurade ljud- och skottgluggar. Uppm, skala 1:300, G Wirén 1977.

The south, west and north sides of the medieval part of the tower, with blocked-up sound holes and loopholes. Scale 1:300.

Gresilius och hans hustru (fig 10), närmare beskriven ovan, kap Kyrkogård, gravsten nr 3. I varje öppning ett par svartmålad dörrar, klädda med vågrät panel av spontade bräder med profilerade kanter samt därutöver låga skyddsräcken av smidesjärn (ett synligt i fig 10).

Lanterninens profilerade taklist är putsad och formad av vitkalkat kalkbruk med hjälp av den nedan nämnda mallen av trä (se Möbler m m). Däröver en låg, åttkantig huv, täckt av kopparplåt och krönt av ett svart kors.

Vapenhuset i tornets bottenvåning, mellan 1958–1968 använt som bisättningskapell, har ett vindfång innanför västportalen med små förrådsutrymmen på ömse sidor (fig 21, 23, 25). Mot kyrkan avskärmas rummet genom en trävägg, i vilken ett par svängdörrar är insatta. Väggarna är putsade och vitkalkade. I söder är några runstensfragment fastkramlade (beskrivna ovan, kap Kyrkogård). Golvet är av slipad kalksten.

En stor del av vapenhusets utrymme upptas av läktaren, som 1958 drogs ut till västra väggen, samt dess trappa utmed norra och ett stycke av västra väggarna. Rummet erhåller indirekt ljus genom trappan från ett fönster ovanför västportalen, beskrivet ovan.

Tornets bottenvåning täcks av ett högt, sannolikt sekundärt tunnvalv med vederlag i norr och söder (fig 67), vilket helt dominerade rummet före läktarnas tillkomst. Den rundbåge, som utgör vapenhusets förbindelse med kyrkorummet, är lika hög och vid som tunnvalvet. Den vilar på ett par kragstenar av huggen kalksten, med ungefär kvartsstavsprofil (jfr norra korsarmens bågar, se nedan). Längre västerut sitter två par kragstenar, som hör till en äldre läktare.

Till första tornvåningen, som nu är ett mycket högt och ljust rum, kommer man genom en trappa i läktarens sydvästra hörn (fig 67). Dess nederdel är av trä, innesluten i ett litet firsidigt trapphus av samma material, allt från 1958. Trappans fortsättning består av fem

Fig 40. Detalj av västtornets yttre murverk med svaga spår av kvader-
rits. Foto M Hofrén 1957.

*Detail of the outer masonry of the
west tower, with faint traces of false
ashlars.*

steg av sten i ett hål, utsparat i valvet. Ett räcke av trä och en ledstång omger trappans mynning.

Golvet är av trä och döljer valvets översida helt. Väggarna i denna, liksom tornets övriga övervåningar, är så tjockt överputsade och vitkalkade i det inre att man inte skymtar några spår av äldre våningsindelning, valv, bjälklag, trappor eller ljusöppningar. Taket är av trä. Rummet upplyses åt väster, norr och söder av stora, rundbågiga fönster. Mot öster leder en stickbågig dörröppning till läktaren, stängd med två dörrar, en yttre, vitmålad spjöldörr från 1889 samt en inre dörr med rombiska glasrutor från 1875. Spjöldörren kom till, för att man vid fuktig väderlek skulle kunna hålla den inre dörren öppen och den yttre låst, för att på så sätt skydda orgeln från både fukt och åverkan. – I denna våning är klockornas ringmaskineri placerat (klockorna trampas).

Över läktardörren, högt upp på väggen, är en liten fyrsidig, raktäckt ingång till långhusvinden (fig 30). Dit når man på en hög och brant trätrappa. Dörrsmygen är vänd inåt tornet, medan dörren är hängd på utsidan, mot kyrkvinden, vilket knappast kan vara ursprungligt

(jfr nedan, Byggnadshistoria, period XI). Dörrsmygen har ytterst måtten höjd 159 cm, övre bredd 72 cm, nedre bredd 89 cm. Smygen blir högre närmast gångöppningen, så att man kan stå rak därinne. I smygens botten ligger en slät kalkstenshäll med profilerad framkant, troligen ett stycke av en gravsten, och den höga tröskeln är ett kalkstensblock, inlagt från väster. Smygens nästan rätvinkliga sidor och avtäckning är tjockt överputsade och vitkalkade. Det förefaller dock, som om taket vore uppbrutet. Från långhusvinden ser man, att dörröppningens nedre del är bruten genom långhusets gavel, nära spetsen, som doldes bakom kalkbruk, när dörröppningen byggdes. Öppningen har måtten 132×68 cm.

Den enkla furudörren består av lodräta, spontade bräder, sammanhållna av två naror och två gångjärnsbeslag. Dess inåt tornet vända framsida är täckt av en gråmålad panel av vågräta, pärlspontade bräder med S-profil. Den stängs nu av ett modernt hänglås, sedan ett äldre, handsmitt lås blev stulet sommaren 1976.

Till tornets övre våningar leder höga, branta trätrappor, som löper motsols runt tornet. Från första

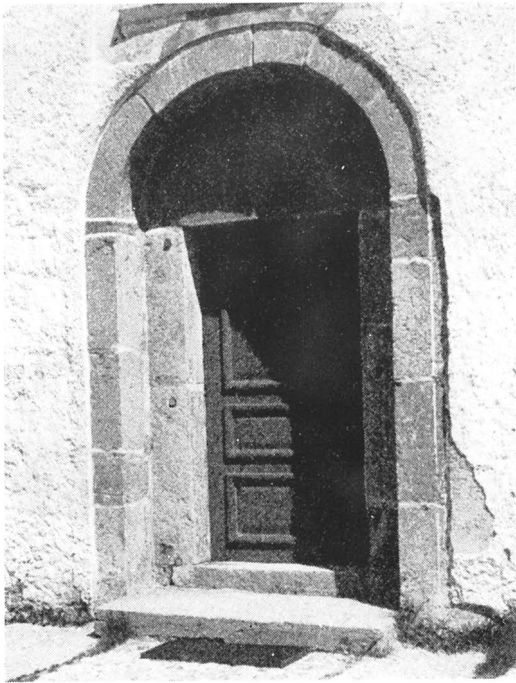

Fig 41. Västtornets romanska portal (1968 använd som omfattning till bisättningskappellets altarnisch). Foto P O Westlund 1941.

The Romanesque portal of the west tower (used in 1968 as the surround of the altar niche of the mortuary chapel in fig 6).

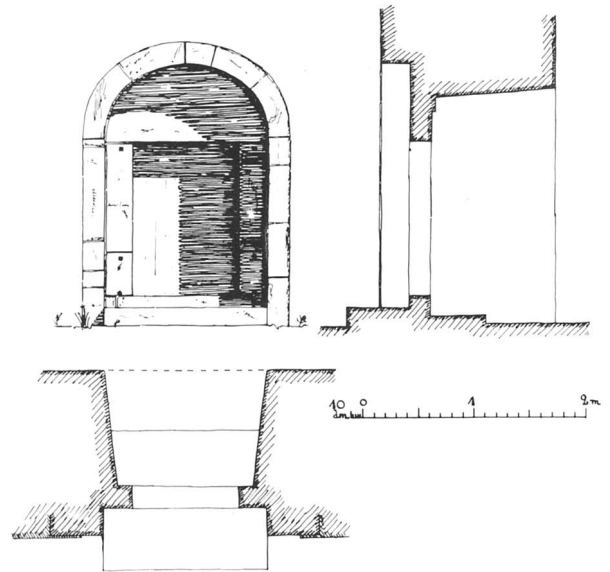

Fig 42. Portalen i fig 41. Uppm, skala 1:60, S Hesselgren & S Fränne 1931. – Innersmygen var avtäckt med en triangelbåge (jfr fig 43 b).

The portal in figure 41; scale 1:60. The inner splay terminated in a triangular arch (cf fig 43 b).

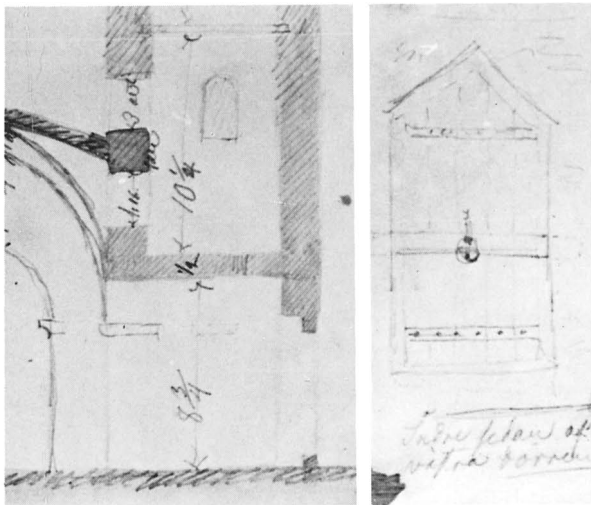

Fig 43 a–b. Sektion mot söder av tornet (a) samt innersmygen och dörren till portalen i fig 41 f (b). Detaljer av teckningar av N M Mandelgren 1848. LUF.

Section of tower, looking south (a) and the inside splay and door of the portal in figures 41 f (b). Details from a drawing by N M Mandelgren, 1848.

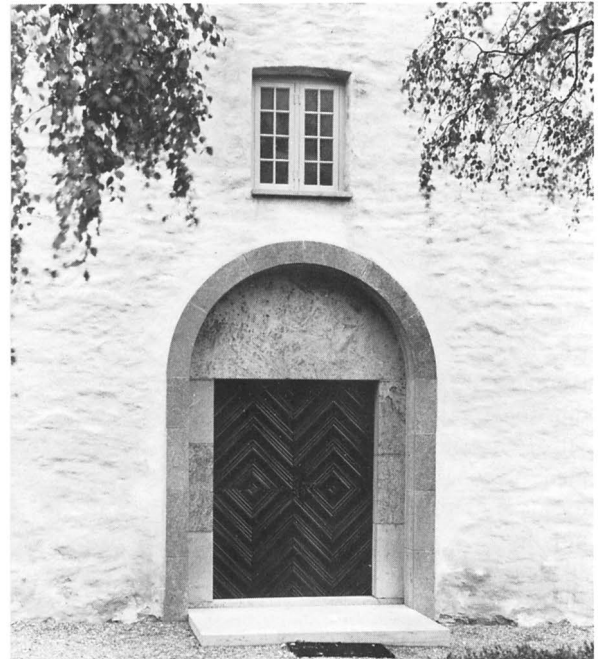

Fig 44. Ett stycke av tornets västfasad med den nuvarande västportalen. Foto S Hallgren 1976.

Part of the west front of the tower with the present west portal.

Fig 45. Långhusets södra mur och södra korsarmen före restaureringen 1957–1958. Foto R Boström 1938.

The south wall of the nave and the south transept before the restoration in 1957–1958.

tornvåningen går trappan först mot väster, därefter mot söder och mynnar i sydvästra hörnet av andra våningen, som också är ett mycket högt rum, liksom den första, och belyses av fyra högt sittande fönster. I hörnen är sk tromper murade, som en övergång till den åttkantiga lanterninen.

På ett vågrätt fotträ på golvet vilar tre kraftiga master med kvadratisk genomskärning. De ingår i klockstolen uppe i lanterninen och stötts däruppe med bastanta kryss. Klockstolen förstärktes enligt beslut 1889 (st prot). – Taket i den mycket låga tredje våningen är av trä, liksom i första och andra våningen, men saknar fönster, emedan den befinner sig innanför taklisten (fig 23, 25). Trappan löper mot söder utmed västra väggen och mynnar i ringkammaren rakt under lillklockan. En lucka i golvet kan läggas över trappans mynning.

Ljudportarna är beskrivna ovan. Klockstolen har plats för två klockor, och så många hänger också här uppe. Högt uppe under taket sitter små runda gluggar. Under sydvästra rundfönstret är infälld en platta av grå kalksten med följande inskrift i antikvaversaler: ÅR 1845 / NEDBRÖTS EN DEL AF GAMLA TORNET / BORTTOGS TVENNE HVALF OCH STEN-/ TRAPPOR INUTI TORNET PÅMURADES OCH UPPFÖRDES EN NY STENLANTERNIN / AF DÅVARANDE BYGGMÄSTAREN / PISBERG³³ I ALGUTSRUM.

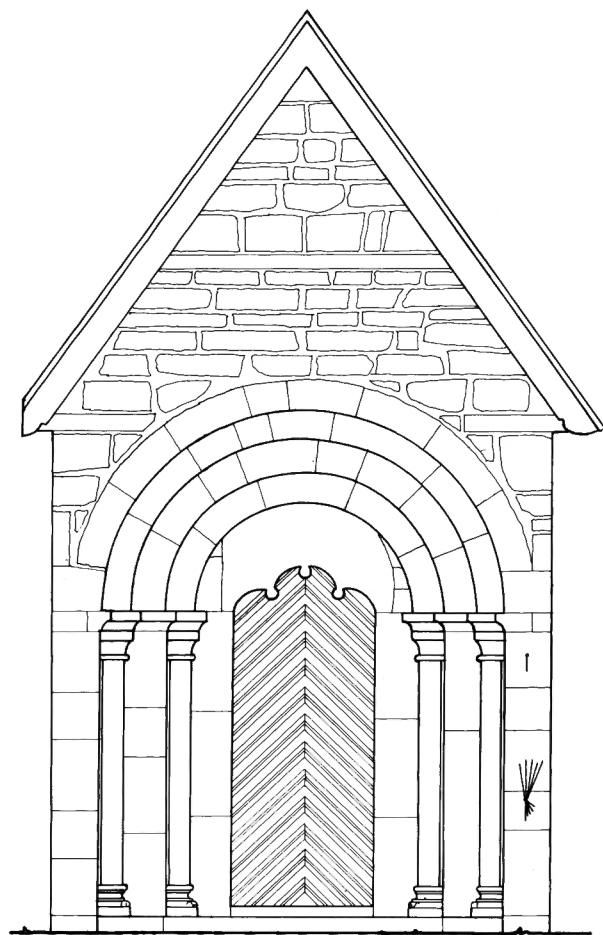
Innertaket består av en pärlspontad panel av bräder, ordnade i allt större kvadrater utanför varandra från centrum och utåt.

Korsarmarna

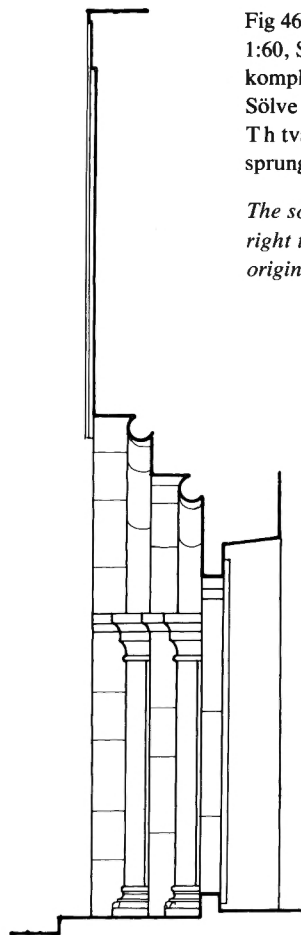
Symmetriskt placerade mitt för det ursprungliga långhuset och skilda från detta genom stötfogar ligger södra och norra korsarmarna (fig 21), byggda av Håkan Tanna (Gärdslösamästaren).³⁴ Båda är omkring 10 m långa i öster–väster, den södra är 5,7 m bred, medan den norra är något smalare, ca 5 m. Deras sträckmurar är ca 5,7 m höga, dvs något lägre än långhusets i dess ursprungliga skick (fig 30 f, 36). Huvudfasaderna, som domineras av gavelrösternas liksidiga trianglar, och sadeltaken är ställda vinkelrätt mot kyrkans längdaxel (fig 2, 27, 33 ff).

Murarna har ungefär samma tjocklek som de övriga i kyrkan, ca 116–130 cm. Medan södra korsarmen slammades 1958, liksom det mesta av exteriören, lät man vid samma tillfälle den norra korsarmen stå oputsad och fogstruken. Den visar därför ett vackert, regelbundet och färgrikt murverk (fig 35, 58).

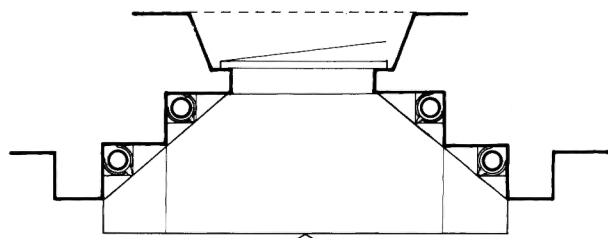
Det är ett kraftigt förband med 20–26 cm höga skiftgångar av 50–75 cm långa kvadrer. Det förekommer även enstaka både kortare och längre stenar. Förbandet är mindre i röstena än längre ned, av naturliga skäl, och murverket i rösternas insidor tunnare av mot toppen. Behuggningen är tät, nästan lodrät, tätast, när det gäller hörnkedjorna, på vars skarpkantade stenar ett otydligt kantslag också skymtar. Förbandet är mycket omsorgsfullt, inga lodräta fogar över varandra förekommer i angränsande skift. En oregelbunden växling mel-

Fasad

Sektion

Plan

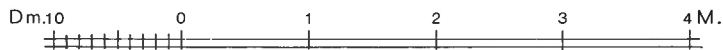

Fig 46. Sydportalen. Uppm, skala 1:60, S Hesselgren & S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1976. Se även Sölve Göranssons tillägg s 166. – T h två solvisare, den övre ursprunglig.

The south portal, scale 1:60. To the right two sundials, the upper one original.

Fig 47. Södra korsarmens fasad. Foto S Hallgren 1976.

Front of the south transept.

lan grå och röd kalksten livar murytorna, de rödaste stenarna förekommer i hörnkedjor och omfattningar. Det hårda murbruket innehåller ganska grov sand. Fogarna är tämligen brett utstrukna, men någon kvaderrits har inte iakttagits på korsarmarna. – Det murverk,

som skymtar genom putsen på södra korsarmen visar, att det liknar norra korsarmens.

Södra korsarmens portal, kyrkans huvudingång, sitter mitt i sin fasad (fig 45 ff). Omfattningens yttersta led skjuter utanför murlivet med ett språng, krönt av en

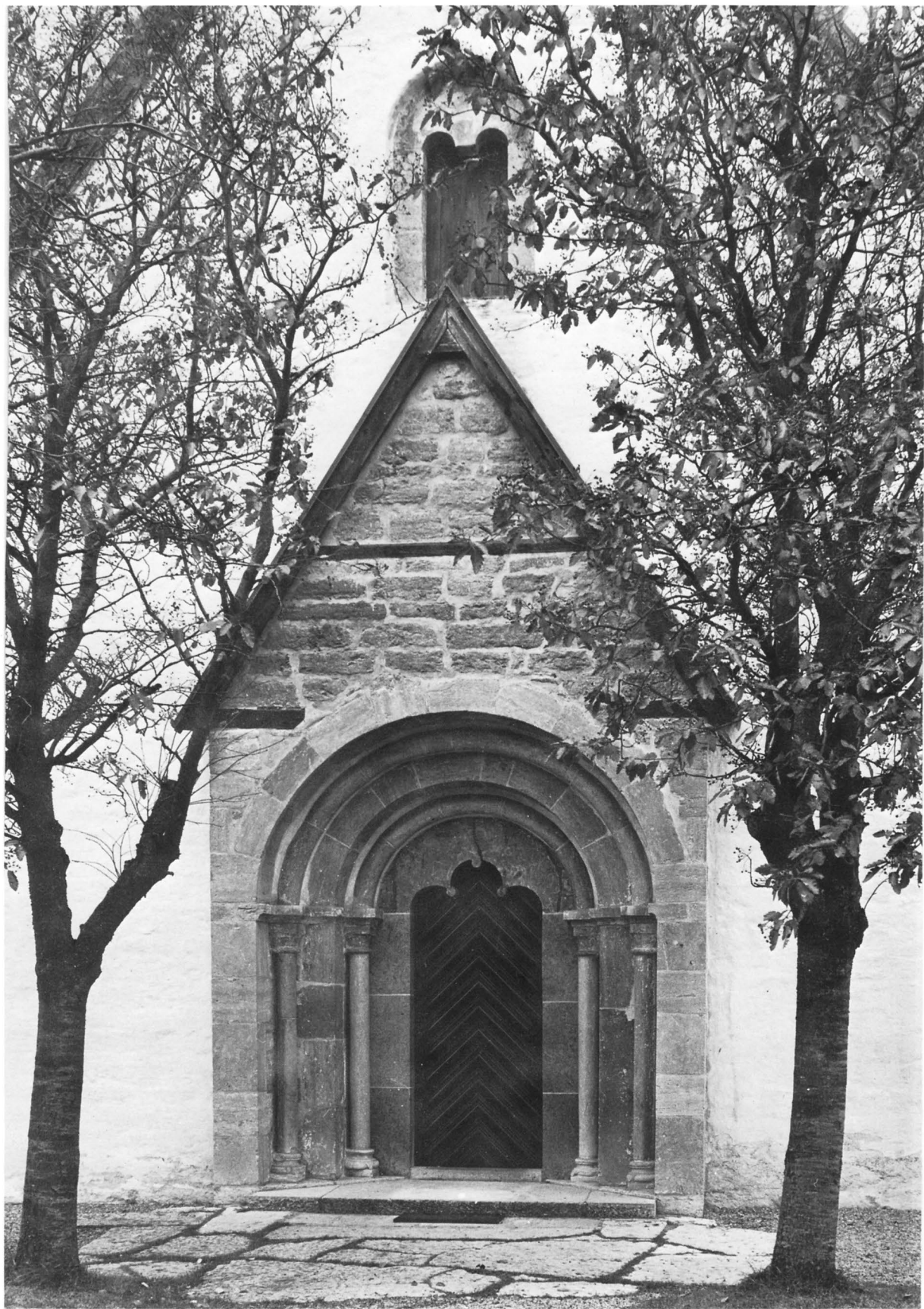

Fig 48 a-b. Detaljer av sydportalens vänstra baser. Foto S Hallgren 1976.

Details of the left hand bases of the south portal.

trekantsgavel, en vimperg, som förstärker portalens monumentalitet. Genom vindskivor, tak och en i fasaden infälld takstol har vimpergen utformats som en liten byggnad, som i mindre skala upprepar korsarmens fasad och har samma takvinkel som denna. Det korta sadeltaket är täckt med två rader enkupigt tegel.

Den rundbågiga portalens omfattning är perspektiviskt uppbyggd av två par murhörn med två par inställda kolonnetter. Täckplattorna över kapitälerna fortsätter över de intill liggande hörnen, så att en sammanhängande list bildats (fig 49). Dess profil består av en platt med underliggande hålkäl. Kapitälerna är osmyckade och har formen av s k bägarblock (ty Kelchblock), nedtill avslutade av vulster. De höga baserna har attisk profil (två vulster med mellanliggande hålkäl, fig 48 a). Inåt gångöppningen orneras de nedre vulsterna av hörnblad, som dragits ut över plintarna. Det inre paret består av inrullade blad, något olika varandra, vilka

Fig 49. Kapitälbandet på sydportalens högra sida. Foto R Boström 1963.

The capital frieze on the right hand side of the south portal.

Fig 50 a–b. Detaljer av sydportalens högra baser. Foto S Hallgren 1976.

Details of the right hand bases of the south portal.

genom eleganta S-kurvor ansluter sig till vulsterna (fig 48 a, 50 b), medan det yttre paret hörnblad är formade som mänskliga huvuden (fig 48 b, 50 a) med avskuren hjässa, stora, mandelformade ögon, långa, markerade näsor, halvöppna munnar med nerdragna mungipor och rakt avklipt, halvlångt hår. Det västra huvudet har ett litet kluvet hakskägg. Inåt har dessa baser även hörnornament med spiraler. Även portalens baspartier hålls samman av en slät sockel med rätvinklig genomskärning. Den ser mycket låg ut, genom att trampflisorna numera ligger ett lågt steg under tröskeln. En modern tröskel är lagd mellan posterna.

Kolonnettskaften är av olika ålder och enligt Erik Åhman³⁵ av olika slags kalksten. Det inre paret är av ljus gotländsk sten, varav det ena är tillkommet efter Johnny Roosvals besök 1908³⁶. Då han undersökte portalen, var den ena inre kolonnettens skaft av trä och hela portalen övermålad med grå marmorering. Redan H A R Sidén³⁷ anmärkte 1873 på förekomsten av en träkolonnett, men när den tillkommit, är ej känt. Utan tvekan har samtliga kolonnettskaft varit tillverkade av samma material, vare sig det var öländsk eller gotländsk kalksten.

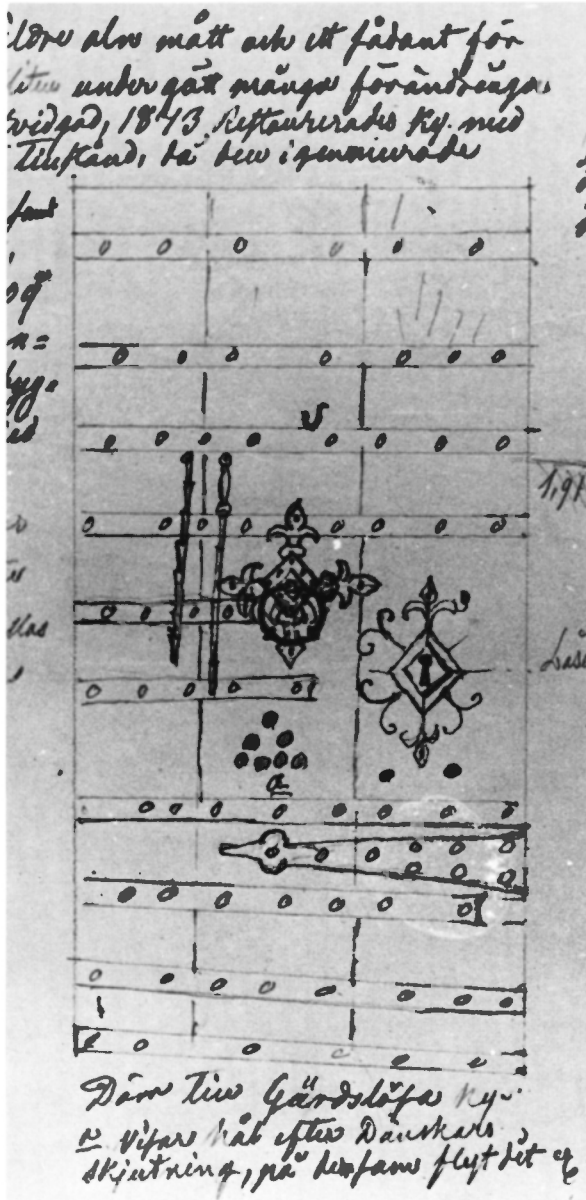
Enligt Erik Åhman är det möjligt, att baserna till det inre kolonnettparet också är av gotländsk kalksten, medan hela portalen i övrigt utan tvekan är av öländsk sten.

1875 breddades portalens gångöppning genom att posterna togs bort (fig 12). De ersattes med nyhuggna 1958, så att portalen nu har återfått sina ursprungliga proportioner (fig 46 f).

På posterna vilar den stora tympanonstenen, vars undersida är utskuren i form av en treklöver med droppar både mellan loberna och i den mellersta lobens hjässa.

Kolonnetter och murhörn fortsätter som rundstavar

och lister med kvadratisk genomskärning i en rundbåge. På vimpergens östra sida finns två solur inristade i stenen rakt över varandra (fig 46). Det övre har en svagt ristad urtavla i form av radiella linjer mot en järnpigg, nu böjd, i centrum. Detta solur synes vara lika gammalt som portalen. Under detta är ristad en slarvigt formad urtavla med ett hål i mitten efter en försvunnen pigg.

Troligen ingår både slipad och finhuggen sten i porta-

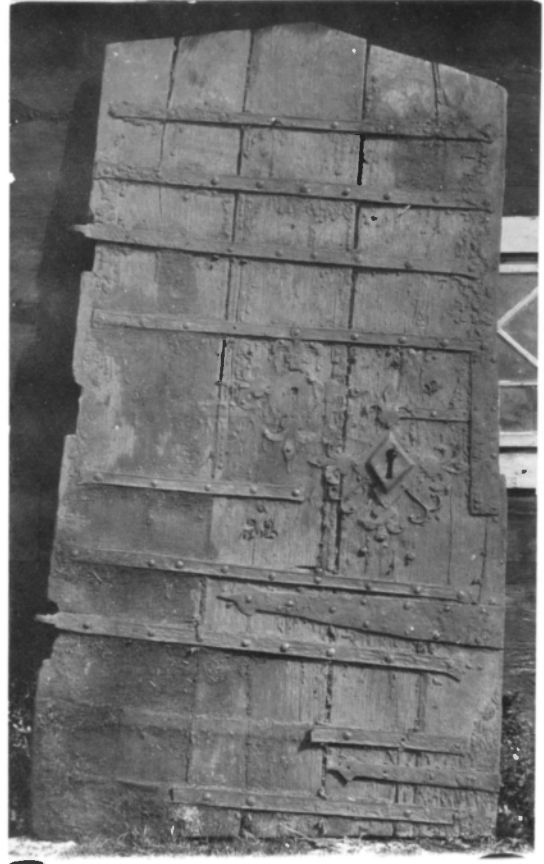

Fig 52. Samma dörr som i fig 51. Foto A Roland 1913.

The same door as in figure 51, in 1913.

Fig 51. Sydportalens medeltida dörr enligt en teckning av N M Mandelgren 1848. Ej bevarad, med undantag av aln- och mållikarna. LUF.

The medieval door of the south portal according to a drawing by N M Mandelgren in 1848. Not preserved, except the ell and measure standards.

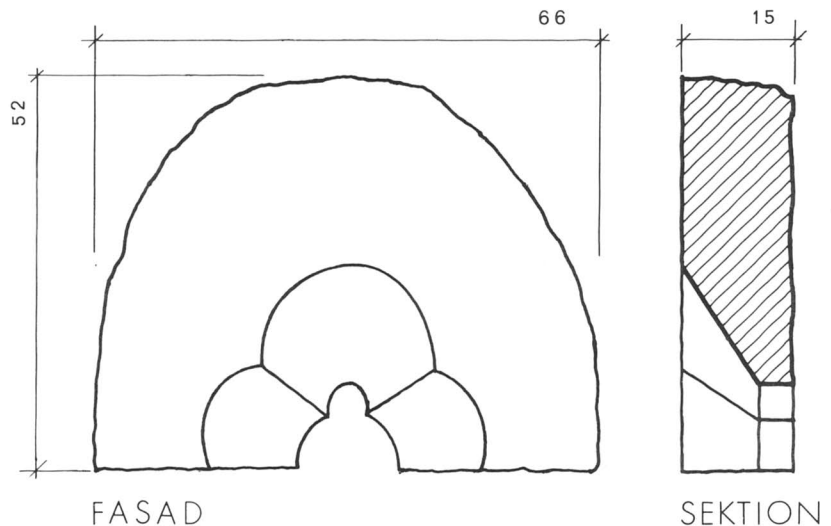
len, men genom att portalen både har varit överputsad och övermålad samt att den blästrades 1958, kan ingenting sägas med säkerhet om stenens ursprungliga ytbehandling. Innersmygens sidor skrånar svagt och den är avtäckt av en låg triangelbåge (fig 59).

Den nuvarande dörren är från 1958. Tidigare fanns ett par dubbeldörrar från 1875 med profilerade lister och i flat relief utskurna kors i fyllningarna (fig 12).

Ännu tidigare fanns en dörr av ek (fig 52), på framsi-

Fig 53–54. Senromansk fönsteröverliggare, troligen från södra korsarmens östra fönster. Foto R Boström 1963 samt uppm J Söderberg 1976 (mått i cm).

Late Romanesque window head, probably from the east window of the south transept.

dan beslagen med vågräta, refflade järnband, gångjärnsbeslag och med två rombiska skyltar med liljor, den ena för döringen, den andra för nyckelskylten. I dörren satt sju kulor kvar, vilka enligt traditionen härrörde från danskarnas härjningar på Öland, troligen 1677. Dörren tecknades av både Mandelgren (fig 51) och H A R Sidén (not 37) och fotograferades 1913 av Anders Roland (fig 52). 1940 berättade en av kyrkvärdarna för författaren, att denna dörr och en gammal offerstock före 1922 förvarades i ålderdomshemmets ladugård och att dörren då användes som underlag vid

tröskning, med framsidan vänd nedåt. Efteråt brukade man resa upp den mot en vägg. 1923 flyttades såväl kista som dörr till kyrkan, men den senare är nu försvunnen (kistan är troligen identisk med den som nu står på vinden).

Rakt över portalen är en stor, rundbågig fönsteröppning, som belyser korsarmens vind (fig 47). Ett språng innanför murlivet är inmurad en överliggare med två halvcirkelformade urhuggningar. Dageröppningen har alltså ursprungligen varit delad i två rundbågar, skilda åt av en kolonnett (jfr fig 13). Denna saknas sedan länge.

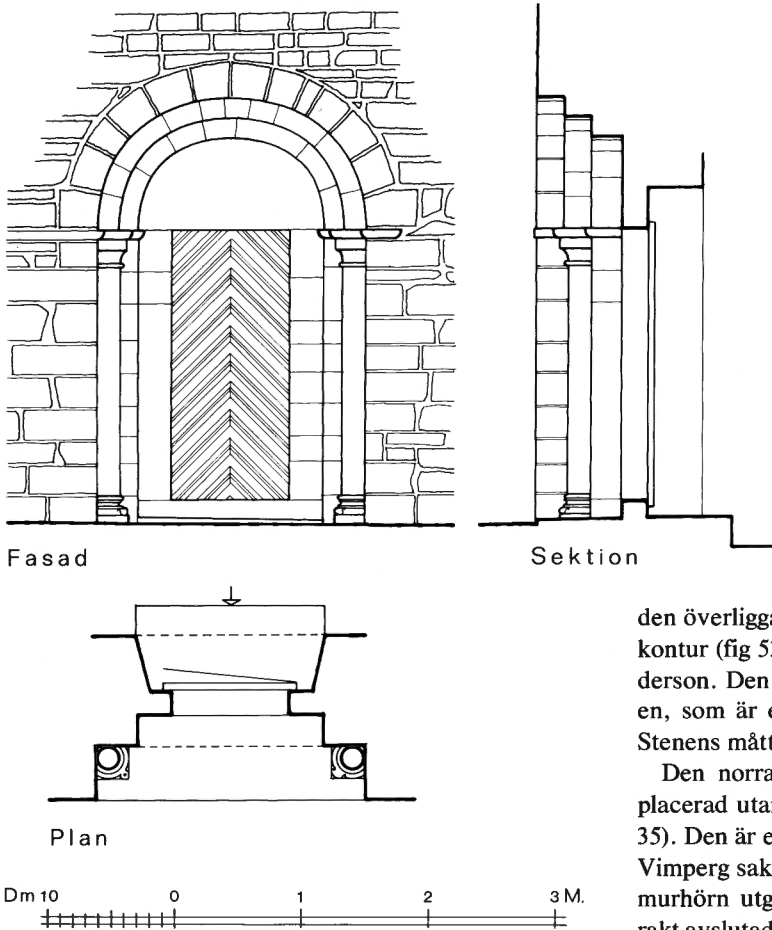

Fig 55. Norra korsarmens portal, uppm, skala 1:60, J Söderberg 1976.

Scale drawing of the north transept portal; scale 1:60.

den överliggare av kalksten med trepassformad underkontur (fig 53 f), som togs tillvara 1933 av William Anderson. Den är mjukt urskålad närmast dageröppningen, som är endast 13 cm bred. Fals för glas saknas. Stenens mått framgår av fig 54.

Den norra korsarmens portal är inte symmetriskt placerad utan sitter i fasadens västra hälft (fig 15, 17, 35). Den är en något förenklad version av sydportalen. Vimperg saknas, endast ett par kolonnetter och ett par murhorn utgör omfattningen och tympanonskivan är rakt avslutad i nederkanten (fig 55 ff). Portalen har varit igenmurad mellan 1875–1957 och var då ersatt med ett fönster, likt det öster om portalen belägna (fig 34). Portalen kompletterades vid restaureringen 1958 med nya poster, rundbåge och tympanon, allt av öländsk kalksten. Ursprungliga är kolonnetternas kapitäl och baserna med sina hörnblad (fig 56 f).

Portalens västra sida stod 1958 kvar till endast omkring 140 cm höjd, medan hela östra sidan var bevarad ända till ett stycke ovanför kapitälet och den täckande listen. Denna hade en annan profil än de motsvarande i sydportalen: en platt, som direkt övergår i en rundstav, och listernas yttre parti på norra sidan skjuter utanför murlivet i stället för att som på södra sidan, sluta i murlivet. Den östra profilstenens yttersta del, den i murlivet, är emellertid avslagen.

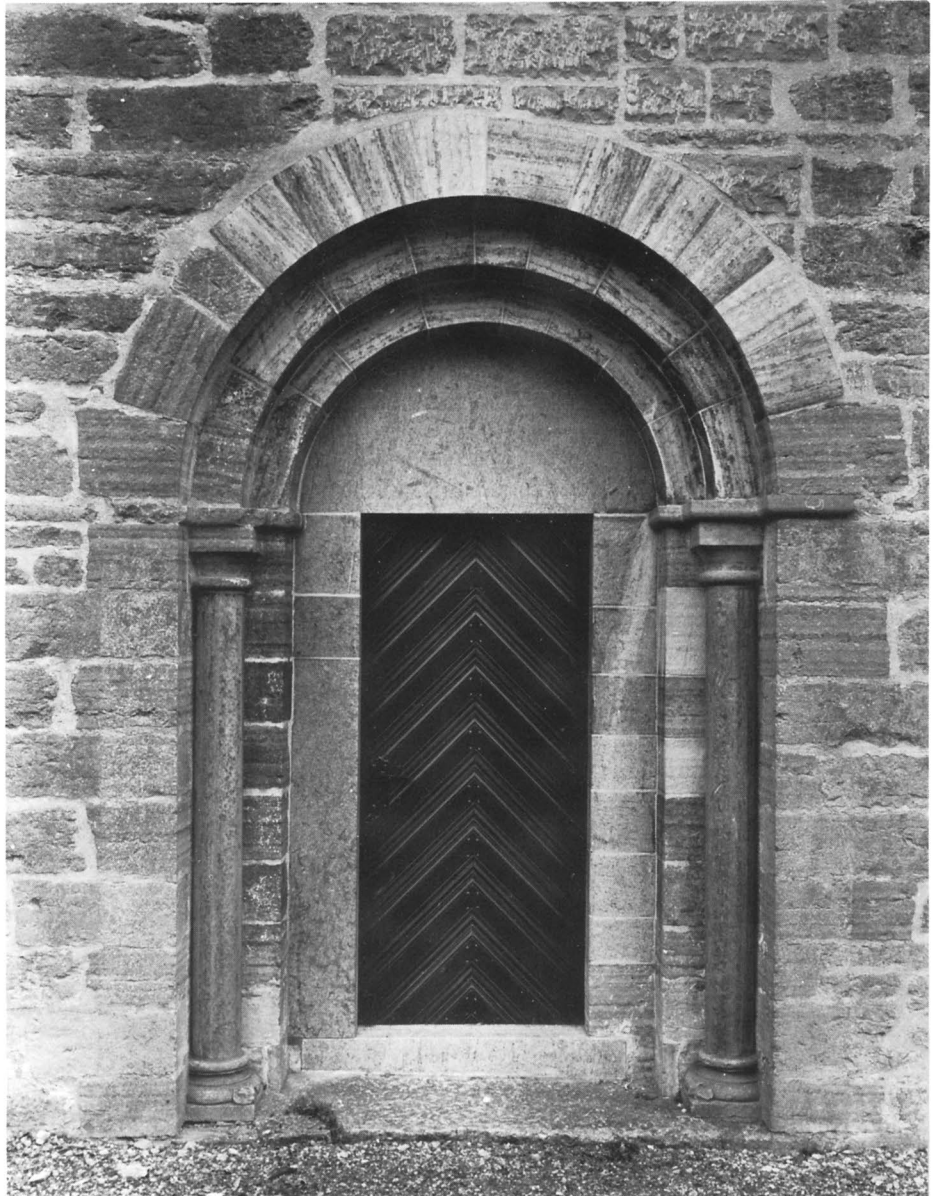
Det östra hörnbladet i nordportalen består av två utåtvända halvpalmetter, uppvikta över basens nedre vulst och sammanhållna över hörnet med ett omtag (fig 57). Det liknar mycket de sydvästra och sydöstra hörnbladen på norra kolonnens kapitäl inne i kyrkan (fig 64 a, b). Det västra hörnbladet, som är skadat, har

Innersmygen skrånar svagt och är avtäckat med en låg triangelbåge (fig 31). Botten är täckt av bräder så att man inte kan se eventuellt avtryck av kolonnens bas. Öppningen stängs med en lös trälucka, som står på insidan. Före 1958 var ett rundbågigt fönster insatt i yttersmygen och dolde helt det ursprungliga tillståndet (fig 45). Det avlägsnades 1958.

Södra korsarmen upplyses i öster och väster av två stora, rundbågiga fönster (fig 27, 31, 33), det västra från 1876?, det östra är en utvidgning från 1845? av ett ursprungligt fönster, vars södra sida och delar av söder innersmyg ingår i det nuvarande. Vid restaureringen 1957 visade det sig nämligen, att den äldre omfattningens södra sida ingår i det nuvarande fönstrets sydsida och att halva bågen med dess kilformade stenar är bevarad omkring 70 cm över det nuvarande fönstrets avtäckning. På motsvarande plats i innersmygen visar det sig också, att övre delen av södra smygsidan är ursprunglig. Till detta fönster har troligen också hört

Fig 56. Samma portal som i fig 55. Foto S Hallgren 1976.

The same portal as in figure 55.

tresidig form med konvexa konturer och S-formad anslutning till vulsten.

Posterna bestod av flera kortare och längre block, men är nu ersatta av nya, liksom den ursprungliga tröskelstenen, som bestod av en enda sten, på vilken posterna vilade på vanligt sätt. Den gamla tröskeln var 17 cm hög, räknat från trampflisan. Den arkivolt, som befinner sig över kolonnetterna, har firsidig genomskärning, till skillnad från motsvarigheterna på södra sidan, som är en rundstav.

Innersmygen, som var bevarad till stor del, har svagt skrånande sidor och är avtäckt med en låg triangelbåge. Vid framtagandet 1958 var en bomkanal bevarad i östra smygens sida, 123 cm över trampflisan och minst 153 cm djup. Längst in i bomhålet låg ett stycke av den multnade skjutbommen kvar. Den västra motsvarigheten hade försvunnit 1875, när ett fönster gjordes på portalens plats.

Öster om portalen är ett stort, rundbågigt fönster, som togs upp efter 1749. Det avbildas första gången

1823 (fig 16). Omkring fönstret och över portalen kompletterades murverket med ny kalksten 1958.

Mitt i gavelröset är en stor, rundbågig fönsteröppning (fig 35) av samma slag som i södra korsarmens röste. Inte heller dess kolonnett är bevarad och innersmygens botten är så tjockt överputsad, att alla spår efter kolonnettens bas är försvunna. Den triangelbågiga avtäckningen har avtryck av skälbräder. Även denna öppning har varit dold bakom ett fönster (fig 17, 34) och har numera en lös trälucka placerad på insidan.

I korsarmens östra mur sitter ett ursprungligt, rundbågigt fönster (fig 58), vars igenmurade dageröppning togs upp 1958, men vars innersmyg aldrig har varit igenmurad (fig 63). Det är ett vackert fönster med en mycket grund yttre smyg med omfattning av formskurva stenar av kalksten i olika röda nyanser i oregelbunden växling. Varje enskild sten i omfattningen sträcker sig från murens ytterliv och till dageröppningens omfattning. Solbänken, som lutar mycket svagt utåt, är huggen av ett enda, grått kalkstensblock och den smala dageröppningen är också omgiven av en finhuggen karm av grå kalksten. Innersmygen är nästan dubbelt så hög som den yttre och skrånar mycket åt alla håll för ljusspridningens skull.

Korsarmarna öppnar sig mot långhuset genom två par rundbågar med hela sin längd (fig 59), utom i nordväst, där ett kort stycke av långhusmuren står kvar som västligt vederlag till norra korsarmens västra rundbåge (fig 21). Korsarmarna är nu mycket ljusa rum, sedan de under senare århundraden fått stora fönster. Ännu så sent som 1825 anmärkte Ahlqvist på att kyrkan »saknar tillräckligt ljus» (2:1, s 223). Korsarmarnas rundbågar är på utsidorna burna av konsoler (fig 59), medan de inre båganfangen vilar på ett gemensamt stöd, en kraftig kolonn (fig 59, 63). Över deras kapitäl ligger täckplattor, vilkas profiler motsvaras av sidokonsolernas på så sätt, att täckplattan och konsolerna i söder har profilen platt + hålkäl (fig 60 b), medan deras nordliga motsvarigheter har en platt som utan markerad övergång mjukt fortsätter i en vulst (fig 64 b), samma förhållande mellan norr och söder råder fö mellan portalernas täckplattor, se ovan). Kragste-

Fig 57. Hörnblad på nordportalens östra bas. Foto S Hallgren 1976.

Angle spur on the east base of the north portal.

Fig 58. Ursprungligt fönster i norra korsarmens östra mur (se även fig 63). Foto S Hallgren 1976.

Original window in the east wall of the north transept (see also fig 63).

Fig 59. Interiör av södra korsarmen mot söder. Foto S Hallgren 1976.

Interior of the south transept looking south.

Fig 60 a–d. Södra kolonnkapitälets hörnsulpturer (avbildade motsols, med början i sydväst). Foto S Hallgren 1972.

The corner figures of the south capital frieze (shown counter-clockwise beginning in the southwest).

narna, liksom kolonnerna med baser och kapital, består av finhugget material med kantslag. Bågarna är överputsade, men i målning utförda, kilformade stenar och fogar skall ge illusionen av att även bågarna är utförda av huggen sten (fig 93; se nedan, Kalkmålningar, I).

Kolonnskäften är uppbyggda av hela och halva trummor, baserna, som har attisk profil med hörnblad, vilar på rätvinkliga plintar. De båda kapitälerna har samma grundform med profilen av en platt, direkt övergående i en vulst samt därunder en kraftig vulst.

Södra kapitälens hörn har följande utsmyckning (be-

skriven motsols, med början i sydväst): 1) Skäggit mansansikte (fig 60 a), med stora, mandelformade, utstående ögon med dubbla konturer under kraftiga ögonbryn och antydda pupiller, markerad, rak näsa och halvöppen mun med nerdragna mungipor och utskjutande underläpp samt solfjäderformat skägg som lockar sig i topparna. Håret är halvlångt och slätt, vid öronen utåtrullat som en valk och rakt avklippt i pan-

nan. Håret kan också tolkas som en slät huva. 2) Bladornament (fig 60 b), bestående av två flikiga halvpalmetter vända från varandra, med spetsar som möts i kapitälets hörn och kraftiga, utåtsvängda stjämlar. Mellan dessa ett hjärtformigt blad, lik en spader, med delad stjäml. Ur dess topp växer en smal stjäml upp med ett mångflikigt, symmetriskt blad i toppen. – 3) Skägglöst mansansikte (fig 60 c), med ögon, näsa och mun som

hos nr 1. På huvudet en åtsittande, toppig huva, som döljer öronen och är rakt avskuren på sidorna. – 4) Gumsehuvud (fig 60 d), med mandelformade ögon och framåtböjda horn. Små spetsiga öron sticker fram ur de runda fält, som hornen bildar. I den öppna nosen håller han ett hjärtformat blad med långt skaft.

Södra kolonnbasens hörnblad (beskrivs motsols från sydväst): 1) Två flikiga halvpalmetter (fig 61 a), vända från varandra med gemensam toppflik och utåtsvängda stjälkar. Bladflikarna markerade med inner-teckning. Under palmetterna ligger en rad kulor, som ger illusio-

nen av att halvpalmetten är dubbel. – 2) Två flikiga halvpalmetter (fig 61 b), vända från varandra och sammanhållna vid basens hörn med ett omtag. Mellan rygarna på halvpalmetterna uppstiger en lilja eller ett symmetriskt, treflikigt blad. En rad underliggande kulor antyder ännu ett par halvpalmetter, liksom på nr 1. – 3) Slätt blad eller kanske snarare ett stycke pergament (fig 61 c), med i flera varv utåtrullade kanter på sidorna och mittlinjen markerad genom en skåra. Den utdragna spetsen över basens hörn omsluter en stor kula. Ornamentets mot öster vända sida är inte färdig-

huggen. – 4) Mycket lik nr 3, men fullbordat (fig 61 d). I stället för en kula under den utdragna spetsen syns på ömse sidor om denna två mandelformade utbuktningar, vilket ger intrycket av två ögon och näsa eller nos.

Södra korsarmen är välvd med två valv, bildade av ett i öster–väster gående tunnvalv med stickkappor (fig 18, 31). Valven ger emellertid intryck av att vara s k romerska kryssvalv dels genom att diagonalerna är markerade i putsen som skarpa åsar (fig 94), dels genom en endast i målning utförd gördelbåge (fig 93),

»buren» av verkliga konsoler (fig 62 a, b). Sköldbågarna som återger tunnvalvens halvcirkelformade profil (fig 27, 31, 59), går i ytterhörnen direkt ner i muren, medan de stora, trattformade svicklar som i norr och söder skiljer valvets båda hälfter åt, bärs upp av två identiskt lika kragstenar. Genom den målade gördelbågen får man emellertid intrycket av att det är denna som bärs upp av konsolerna. Dessa har rektangulär planform. Den låga täckplattan övergår i en trattlik, djup hålkäl, som nedtill avslutas av en vulst. Genom

a

b

c

Fig 61 a–d. Södra kolonnbasens hörnblad (avbildade motsols, med början i sydväst). Foto R Boström 1971 (a, b, d) samt A Edle 1935 (c).

Angle spurs on the base of the south column (shown counter-clockwise beginning in the southwest).

d

Fig 62 a-b. Södra korsarmens valvkonsoler i söder (a) och norr (b). Foto S Hallgren 1976.

Vault brackets in the south (a) and north (b) in the south transept.

denna synes en rundstav vara iträdd, så att konsolen ser ut att vara fastlåst vid muren med en sprint.

Norra korsarmens kolonn har även kapitälet utformat som en bas. Det har attisk profil och hörnblad (beskrivna motsols, med början i sydväst): 1) Två dubbelvikta, mångflikiga halvpalmetter (fig 64 a), vända från varandra och med upphöjda bladnerver. Deras utåtböjda stjälkar börjar med mjuka S-kurvor på den övre vulsten, varpå halvpalmetternas flikiga nederdelar växer upp mot kapitälets hörn. Där hålls de samman med ett omtag, varefter bladen viks tillbaka mellan stjälkarna och möts i toppen. Mellan dem en oval fördjupning, som förstärker ornamentets volym. – 2) Har ungefär samma uppbyggnad som nr 1, men saknar bladnerver (fig 64 b). Därtill är flikarna i bladens underliggande baspartier vända inåt centrum av ornamentet, så att ytterligare två små halvpalmetter bildats. – 3) Symmetriskt, mångflikigt blad med upphöjda nerver (fig 64 c). – 4) (fig 64 d) liknar hörnbladen nr 3 och 4 i södra kolonnens bas (jfr fig 61 c, d).

Norra kolonnens bas är uppbyggd av två olika stora vulster, men ingen mellanliggande hålkäl (fig 65). Hörnbladen har snarast spaderform och ansluter sig till den nedre vulsten med S-formade bildningar (antydningar om stjälkar?). De beskrivs motsols, med början i sydväst: 1) har spetsen inrullad som en kula. Översidan skadad. – 2) Med mittnerv i form av en skåra och spetsen inrullad som en kula. – 3) Lik nr 2, men med upphöjd mittnerv. – 4) Detta hörnblad är voluminösare än de tre övriga och har spetsen inrullad som en kula ovanpå bladet.

Norra korsarmens valvsystem är identiskt likt det i den södra, men kragstenarna under den endast målade gördelbågen har annan form. Den södra är mycket tunn och ger snarast intryck av att vara en bygel av metall (fig 66 a). Nära svickelns bas sitter två små halvklot, kanske föreställande nithuvuden. Mellan dem utgår en avsmalnande tunga, som först vidgar sig i en oval och därefter slutar som en smal tapp. Målningen ovanpå denna konsol förklarar formen: svickelns nedre spets

Fig 63. Interiör av norra korsarmen mot nordöst. Foto S Hallgren 1976.

Interior of the north transept, looking northeast.

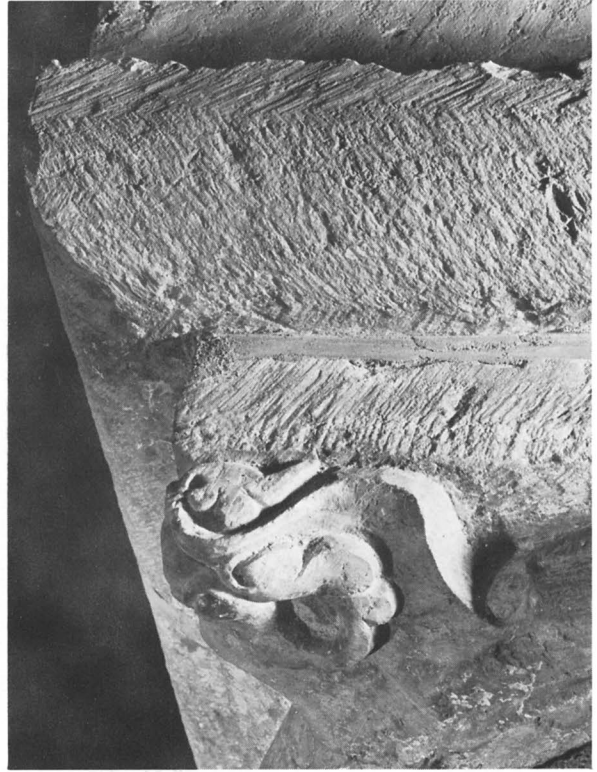

Fig 64 a–d. Norra kolonnkapitälets hörnsulpturer (avbildade motsols, med början i sydväst). Foto S Hallgren 1972 (a, b, d) samt R Boström 1971 (c).

The corner figures of the north capital frieze (shown counter-clockwise beginning in the southwest).

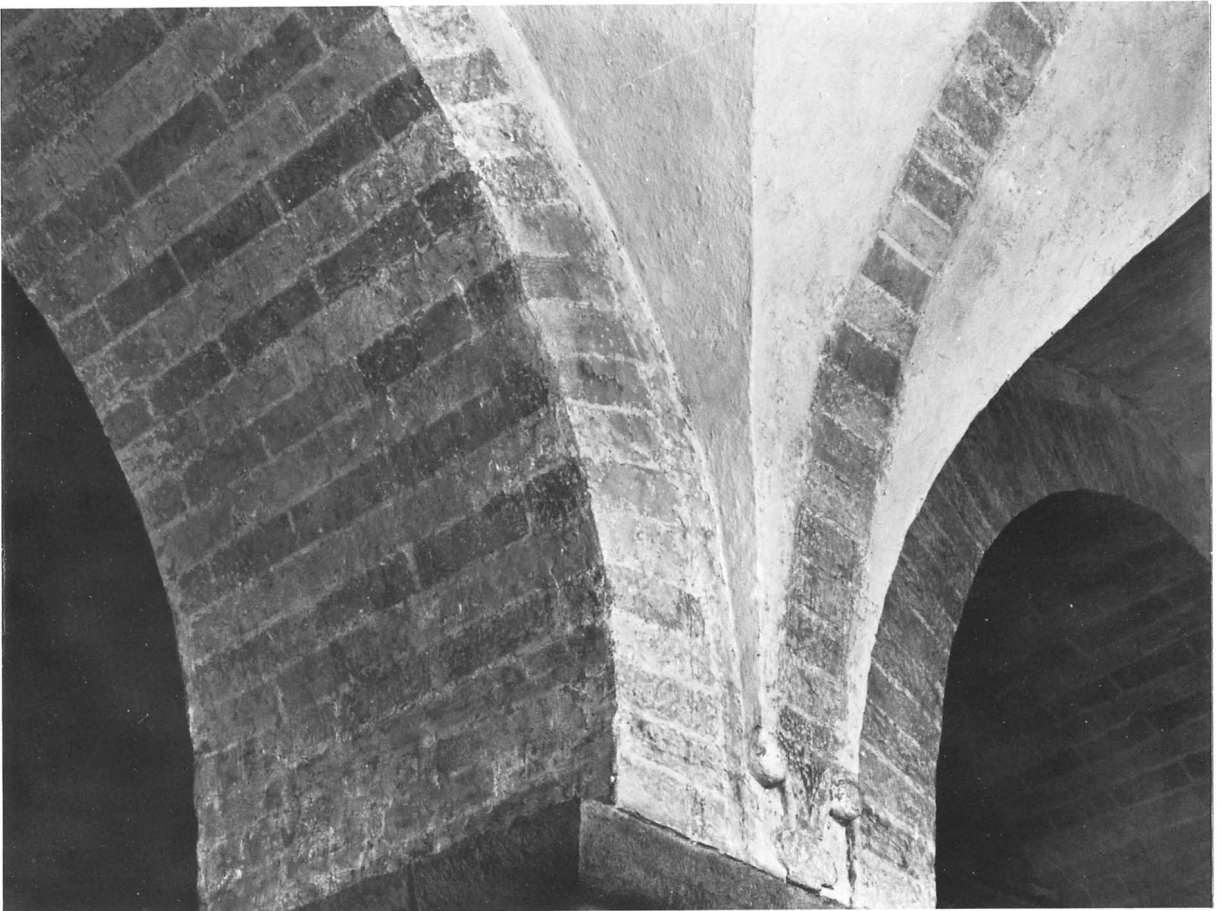

Fig 65. Tre av hörnbladen på norra kolonnbasen från nordost (det fjärde skadat). Foto A Edle 1931.

Three of the angle spurs on the base of the north column from northeast (the fourth is injured).

Fig 66 a-c. Norra korsarmens valvkonsoleer i söder (a-b) och norr (c). Foto S Hallgren 1976.

Vault brackets in the south (a, b) and north (c) in the north transept.

tänkes sluta i en tapp, trädd genom den liggande ovalen. – Den norra konsolen är otydligare, de två halvkloten utgör även där en nedre avslutning på valvsvickeln, men den tappformade delen försvinner in i muren (fig 66 b). – Båda konsolerna är överputsade och vitkalkade, vilket försvårar tolkningen.

Korsarmarnas vindar har skildrats närmare ovan (avsnittet Yttertak etc).

Absidkoret

I direkt anslutning till långhuset och i förband med detta påträffades 1958 under golvet rester av ett smalt kor, som i öster haft en ovanligt djup absid (fig 20, 32 a). Förmodligen var det byggt på samma sätt som långhuset och sannolikt var korets västra mur, triumfmuren, en hel mur, men det gavs inte tillfälle 1958 att undersöka hela tvärmuren. Därför vet vi inte heller, hur bred den äldsta triumfbågen varit. Korets inre bredd däremot kunde fastställas till ca 4,1 m i norr-söder, längden till ca 4,6 m.

Korets yttre bredd var däremot osäker. Det norra ytterlivet döljs nämligen under den sk långhusförlängningens innerliv. Detta innebär, att korets nordmur

varit minst 160–170 cm bred. Detta i sin tur skulle kunna tolkas som om koret burit ett östtorn eller i varje fall varit ämnat att bära ett sådant. En rekonstruktion i denna riktning har tidigare publicerats.³⁸ – En ännu levande tradition om att Gärdslösa kyrka skulle ha haft ett östtorn har emellertid ingenting med detta östtorn att göra, utan beror på murtrappan i det nuvarande korets sydöstra hörn (se nedan). Innan trapphuset revs ned 1875, förklarade man trappans existens med att koret ursprungligen hade burit ett torn. Jfr Hildebrand.³⁹

Över södra sidan av absidkoret bröts endast en liten del av golvet upp 1958 (fig 20). Sydmuren låg, i likhet med nordmuren, ca 50 cm under golvet och hade samma karaktär som denna. Innerlivet befinner sig 190 cm innanför långhusförlängningens, ytterlivet däremot gick inte att komma åt för undersökning. En viktig iakttagelse i sammanhanget är kormurarnas konstruktion: de är vanliga skalmurar, byggda i ett sammanhang, inte förstärkta på insidan som exempelvis östtornsmurarna i Köping och Resmo, eller utsidan som t ex Persnäs, Räpplinge och Runsten.⁴⁰ Utan ytterligare grävningsundersökningar kan emellertid inte östtornsfrågan komma närmare sin lösning.

Fig 67. En del av vapenhusets tunnvalv mot sydväst. I en utspard öppning i valvet (delvis synlig på bilden) är ett trapphus från 1958 inbyggt. Foto R Boström 1963.

Part of the barrel vault of the porch looking southwest. In an opening in the vault (partly visible in the figure) is a staircase dating from 1958.

Fig 68. Långhusets påbyggda mur närmast krönet, sedd från norra korsarmens västra sidoutrymme. Foto R Boström 1977.

The heightened wall of the nave, nearest the coping, seen from the west side closet of the north transept.

I norra kormuren syntes 1958 en genombrytning för en dörr till en liten sakristia (fig 19, 20, 32 b, beskriven nedan, Sakristia 1).

Absidkorets östra mur befinner sig rakt under den nuvarande triumfbågen, vars norra vederlagsmur utnyttjar absidens norra sida som grund (fig 32 b). Språnget mellan absidens norra insida och korets nordöstra innerhorn är mycket kort, endast 36 cm. Såväl tribunbågens vederlag som absidmuren står kvar ända upp i nivå med korets under trägolvet belägna flisgolv, till skillnad från de övriga absidkorsmurarna, vilkas översida befinner sig omkring 50 cm längre ned under golvet.

Absidens inre mantel är omsorgsfullt murad av huggen sten och hörnet invid tribunbågen är skarpt och rakt (fig 32 a). Längst i öster var absidmuren genombrotten. Trots att inte absidens södra del frilades 1958, kan man med hjälp av bevarade delar beräkna tribunbågens bredd till ca 3,4 m. Djupet har varit större än en halv cirkel, möjligen har absidens plan varit spetsbågig, lik exempelvis Atlingbo kyrka på Gotland (SvK Go III, fig 118 c). En annan, troligare möjlighet är att absidens plan slagits ut med passarens spets placerad i linje med östmurens yttre liv (fig 158 A–D).

Fig 69. Koret från sydöst. Foto R Boström 1972.

The chancel from southeast.

Nuvarande kor

Det nuvarande koret (fig 69) har en yttre längd av 9,5 m, bredden är 10,3 m och sträckmurarnas höjd 8 m. Murens utsida var helt befriad från puts 1957 och ett stort stycke av yttermuren, som aldrig varit överputsad, kan fortfarande studeras inifrån sakristians vind (fig 70). Det är ett regelbundet, ganska stort förband av förhållandevis korta kalkstenskvadrer med tät, nästan lodrät behugning utan kantslag. Övervägande grå kalksten har använts. Hörnen har skarpkantade hörnkedjor. Fogbruket är ljusgrått, hårt och ganska slätt (magrat med grövre sand än långhusets). Fogarna är snålt utstrukna och konkava. I en del av de lodräta fogarna, men inte i de vågräta, är skarpa, fina, raka ritser gjorda.

I söder upptäcktes 1957 en portal och en nisch, som då båda var igenmurade (fig 71). Portalen är stickbågig, 240 cm hög och 98 cm bred samt belägen 260 cm från korets sydöstra hörn. Den raktäckta nischen, som sitter 92 cm över marken och 107 cm väster om portalen, är 38 cm hög, 59 cm bred och 52 cm djup. Bakstycket utgjordes av den med kalkbruk avjämnade murkärnan.

Troligen hade nischen varit inklädd med bräder, men av dem fanns inga spår.

Både portalen och nischen var sekundärt inmurade. Ännu framträder det omgivande murverket ganska ojämnt. Portalen är sedan 1958 markerad i putsen, medan nischen sedan dess är frilagd. Utanför låg före 1800-talets mitt en liten tillbyggnad, kallad kalkbod (fig 13 ff, se nedan, Sakristia 3).

En vågrät slits, inhuggen i södra kormuren omkring 4 m över markytan, har troligen tjänat som upplag för den sydliga bodens pulpettak. 1957 konstaterades, att murverket under denna slits var skadat och ojämnt, vilket möjligen kan bero på, att det lilla taket brunnit.

Koret upplyses i söder av ett högt, rundbågigt fönster. När kormurarna stod bara 1957, syntes tydligt, att fönstret varit högre, och det är denna äldre, rundbågiga kontur, som nu skymtar genom putsen. Att fönstret tidigare varit högre uppdraget än nu kan man också utläsa av kalkmålningarna inne i koret (fig 109).

Solbänken, som nu ligger omkring 2 m över marken, har också legat högre tidigare. Det bevisas bl a därav, att den ovan nämnda slitsen för ett vattentak befinner

Fig 70. Detalj av korets murverk, synlig från sakristians vind. Endast enstaka lodräta fogar är ritsade. Foto S Hallgren 1976.

Detail of the masonry of the chancel, visible from the vestry attic. Only occasional vertical joints are marked.

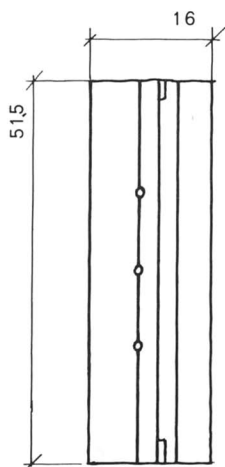
Fig 71. Nisch och igenmurad portal i korets södra mur. Foto R Boström 1969.

Niche and blocked-up portal in the south wall of the chancel.

sig omkring 4 m över markytan. – Ursprungligen torde fönstret ha varit spetsbågigt, i likhet med det östra korfönstret (se nedan), fastän det inte framgår klart av de gamla avbildningarna (jfr fig 13 ff). Det bör även ha varit smalare än det nuvarande.

Östra korgaveln indelas i två delar genom en horisontell dropplista av kalksten (fig 69). Den nedre hälften domineras av en stor, spetsbågig blinding, som visar platsen för ett på 1760-talet igenmurat fönster (jfr fig 15). Omfattningen är av huggen sten och solbänken, också av kalksten, befinner sig ca 315 cm över marken. Uppe på vinden förvaras fem verkstycken från omfattningen till detta fönster som krönts av en masverksrosett och förmodligen varit tvådelad (fig 72). På ursprunglig plats inne i kormuren syntes nämligen 1957 resterna av det skadade masverket.

Gavelröset är en trappgavel, den enda på Öland, vilken med fyra par steg reser sig mot den översta tinnen, alla avtäckta med kalkstensflisor. Mitt i röset en korsformad blinding, omgiven av två spetsbågiga nischer. Deras solbänkar förnyades 1957. Byggmästare Anders Olsson, som ombesörjde restaureringen, såg inte några färgspår inne i blindingarna 1957. Sådana

FASAD

SEKTION

Fig 72. Sidoposter från korets östra fönster. Uppm J Söderberg 1977 (mått i cm). Längder 51,5, 51, 49, 47 och 46 cm.

Jambs from the east window of the chancel. Lengths 51.5, 51, 49, 47, 46 cm.

Fig 73. Detalj av sakristiportalens överliggare, troligen härstammande från det äldsta långhuset. Foto R Boström 1963.

Detail of the lintel of the vestry portal, probably from the oldest nave.

kan dock ha funnits tidigare. Högst upp är en smal glugg till vinden.

Röstets murverk skiljer sig från det övriga korets därigenom, att det är mindre omsorgsfullt murat. Kanske avsåg man från början att låta röstet stå putsat mot det i övrigt bara kvadermurverket. – Även röstets baksida är, som man kan vänta, ganska vårdslöst murad. Nedtill finns avtryck av ett par högben (dimensioner ca 18×18 cm) samt ett par tassar. De är rester av en ursprunglig takstol. Några runda ställningshål är också synliga på röstets insida.

I korets norra mur öppnar sig en smal, rundbågig ingång till sakristian (fig 73, 91). Omfattningen, som samtidigt är dörranslag, består av 18–19 cm tjocka, findhuggna kalkstensblock. Godsidorerna är tätt skråhuggna med smala, otydliga kantslag, baksidorerna är krysshuggna med glest tandjärn. Överliggaren består av ett enda, fyrsidigt block, ur vars underkant rundbå-

gen är huggen. Gångöppningens bredd är nu 84 cm, men rundbågens bredd visar, att den varit smalare, knappt 81 cm. Öppningens höjd är nu 205 cm, men har varit högre, ca 225 cm. Posterna är nämligen inte ställda på tröskeln, utan denna är inpassad mellan dem. Över och t h om portalen skymtar en målad omfattning i rött, sannolikt från 1642 (se nedan). Därav kan man sluta, att ingången har flyttats åt väster efter nämnda år.

Den mot sakristian vända, djupa smygen har svagt skrånande sidor och är vågrätt avtäckta av bräder. Dörren består av kraftiga ekplankor, sammanfogade med två inlaxade, profilerade snaror. Låset är ett kraftigt stocklås. På framsidan är dörren klädd med stora järnplåtar, fästade med nitar med stora, runda skallar. Nyckelhålet är utsparat i en av plåtarna, men nyckelskylt saknas. Den lilla dörringen är formad av en vriden ten med fyrsidig genomskärning. På dörrens framkant,

Fig 74. Korets båda östliga valvkonsole i sydöst (a) och nordöst (b). Foto S Hallgren 1976.

The two east vault brackets of the chancel in the southeast (a) and northeast (b).

närmast nyckelhålet, är en kraftig list fästad som skydd mot inbrott. Dörren är upphängd på ett par gångjärn, som är fästade på dörrens framsida, under järnplåtarna. (Sakristian beskrivs närmare nedan.)

Ca 2,5 m väster om sakristieingången och 110 cm över golvet sitter en nisch, täckt av en triangelbåge (fig 25 f, 91). Den upptäcktes 1958 och frilades, men neder-

delen döljs av panelen. Bredden är 59 cm, höjden 97 cm och djupet 46 cm.

Ett litet trapphus låg före 1875 i korets sydöstra hörn (fig 16 f). Det innehöll en spiraltrappa, vars raka fortsättning i södra muren ännu är bevarad och belyses mot söder av tre små gluggar.

Mot väster öppnar sig koret genom en spetsbågig,

Fig 75 a–b. De båda östliga valvkonsoleorna i travé II, i nordöst (a) och sydöst (b).
Foto S Hallgren 1972.

The two east vault brackets in bay II, in the northeast (a) and southeast (b).

hög och vid triumfbåge (fig 88 f, 97 a–b), med kragstenar av huggen kalksten. Deras profil består av platt+hålkål. Bågens bredd är 6,5 m, men under putsen var norra vederlagets södra, inåt bågen vända sida 1958 grovt avbildad och även under golvet framgick det tydligt, att triumfbågen från början varit mycket smalare (fig 158 E). Utvidgningen har emellertid skett före 1498, då bågens mot öster och väster vända sidor deko-
rerades med kalkmålningar (fig 97 a, b).

Över koret spänner sig ett högt valv, ribblöst och åttadelat (fig 18, 23, 25, 29). På korvinden i norr och söder skjuter sköldmurarnas toppar upp över sträckmurarnas krön som tunna skärmväggar (fig 29).

I väster går valvsvicklarna in i muren, i öster däremot bärs de upp av små, delvis överkalkade konsoler, formade som kolonnetter. Den södra har ett slätt kapitäl, uppbyggt av en platt samt därunder av en upp och nedvänd, avskuren pyramid (fig 74 a). Det norra kapitalet har samma grundform som det södra, men dekorerar av ett par sirliga treklöverblad, vilkas stänglar korsar varandra och omskriver bladen i hjärtform (fig 74 b). Båda hörnkolonnetterna fortsätter nedåt med runda skaft och avslutas nedtill med en liten vulst. Behuggningen är mycket tät och har kantslag.

Långhusförlängningen (travé III)

Det ursprungliga långhuset och det nuvarande koret förenas genom ett ca 5 m långt parti, här kallat långhusförlängningen eller travé III, lika brett som de och med ungefär samma murtjocklek (fig 21). Murverket liknar korets, med regelbundna kvadrer i ungefär samma format, men fogbruket har något olika färg i de båda byggnadsdelarna. Murarnas innerliv vilar på absidkorets yttre liv (jfr grävningensplanen fig 20). Inga stötfogar iaktogs 1957 mellan koret och förlängningen, men däremot mellan det ursprungliga långhusets östliga ytterhörn och förlängningen mot öster.

På ömse sidor upplyses denna byggnadsdel av två höga och breda, rundbågiga fönster, det södra ombyggt flera gånger, att döma av såväl murverket som av äldre avbildningar (fig 13 ff), det norra upptaget så sent som 1845.

Detta parti täcks av ett s k gotländskt tältvalv,⁴² som karakteriseras därav, att skiften i dess fyra delar inte möts i diagonalerna, som i de övriga valven, utan i hjässlinjerna (fig 18). Sköldbågarna är trubbigt spetsbågiga som i travéerna III och IV (fig 23, 25, 28). I öster går svicklarna ned på små konsoler (fig 75 a, b), som i förenklad form är uppbyggda som konsolerna mellan

Fig 76–78. Södra konsolen under gördelbågen mellan travéerna II och III, 1300-talets förra hälft. Foto S Hallgren 1972.

The south bracket of the transverse arch between bays II and III. First half of 14th century.

valv III och IV (fig 59, 82). Den sydöstra kragstenen är avslagen.

Gördelbågen mellan travéerna II och III är rundbågig och består av finhuggna, formskurna stenar med rätvinklig profil. I allt liknar den gördelbågen mellan travéerna III och IV. Den bärs upp av två rikt skulpterade konsoler (fig 1, 76 ff) av grå kalksten, vilken enligt Erik Åhman (not 35) inte är skiktad och därför antingen är öländsk, tagen långt ned i berget, eller från annat håll. Båda konsolerna har rätvinklig plan och skjuter ut ur muren i två språng. De är uppbyggda av täckplattor,

vulster och hålkälar, ungefär som konsolerna i fig 59, 82. Till skillnad från dem är de utsmyckade med ett rikt myller av figurer.

Den södra kragstenens övre del domineras av en stor, mångbladig ros, omgiven av två mänskliga huvuden med smala halsar, raka, kraftiga näsor och mandelformade ögon, där både ögonbryn, ögonlock och iris är markerade (fig 76).

Det högra huvudet med hög, skallig panna är troligen en man (fig 77). Hans ögon har speciellt kraftig inner-teckning. Ur den halvöppna munnen sticker han ut en

Fig 77. Detalj av fig 76. Foto S Hallgren 1972.

Detail from figure 76.

lång tunga, som sträcker sig ned snett över hakan. Öronen ligger tätt intill huvudet och hans högra hand, som griper om något, är synlig bredvid rosen.

Det vänstra huvudet bär en veckrik duk, som döljer öronen (fig 76, 78). Det är troligen en kvinna. Hennes munvinklar är något uppdragna i ett svagt leende. Den del av konsolen, som befinner sig under henne, dekorerar med en diamantstav mellan två hålkälar och en vulst.

Nederst en man (?) med antingen en stor mössa eller ett halvlångt, rakt avklippt, slätkammat hår, som lämnar öronen fria (fig 78). Det ena ögat är vitt uppsparrat, näsan kraftig och rak samt den slutna munnen svagt leende.

Den norra konsolens övre del orneras också av två mänskliga huvuden omkring ett växtornament, i detta fallet en palmett (fig 79). Denna är uppbyggd av två nedåtvända, flikiga halvpalmetter, inskrivna i en hjärtform, vilkas utdragna spetsar förenas i ett uppåtriktat, symmetriskt, flikigt blad med diamantnerv.

Det högra huvudet är troligen en man, med halvlångt hår, upprullat i spetsarna samt små krusiga lockar i pannan (fig 1, 79). Ögon och näsa är formade som hos de redan beskrivna, den halvöppna munnen har nerdragna gipor.

Huvudet t v om palmetten sticker fram ur en toppluva, vars långa spets dras utåt av en t v därom placerad grotesk figur (fig 80). Den mössbärande mannen har

Fig 78. Detalj av fig 76. Foto S Hallgren 1972.

Detail from figure 76.

stora, mandelformade ögon, markerade ögonbryn, rak, kraftig näsa och ganska liten mun med osymmetriskt nerdragna gipor. Hans högra hand griper också om mössans topp. Den groteska figuren är karakteriserad som narr genom en tydlig uppnäsa med markerade näsborrar, uppspärade ögon och bred, leende mun. Med sin högra hand, som sträcker sig tvärs över krop-

pen, griper narren i »mössmannens» toppluva. Troligen är det dennes hand, som syns bredvid narrens hand. Den senares vänstra axel synes skjuta ut ur konsolen, liksom vänstra handen, som han lagt på »mössmannens» huva. Narren har halvlångt, vågigt hår. Han har trind mage och tjocka ben, som synes böja sig under konsolens tyngd.

Fig 79–81 samt fig 1. Norra konsolen under gördelbågen mellan travéerna II och III, 1300-talets förra hälft. Foto S Hallgren 1972.

The north bracket of the transverse arch between bays II and III. First half of 14th century.

Längst till höger på samma konsol är en annan figur, som också synes bära upp täckplattan (fig 1, 79). De markerade ögonbågarna, den låga pannan, de utstående öronen, uppnäsan och den öppna munnen med många tänder för tankarna till en apa. I likhet med pendangen längst t v har han en tjock mage, krumma armar och ben, som böjer sig under tyngden. Hans vänstra hand och fot är avslagna. Möjligen är naveln markerad, men det kan också vara en skada i stenen. – Apan brukar symbolisera djävulen, men också laster av olika slag.⁴³

Även figuren längst ned visar på alla sätt att han bär

upp konsolen (fig 81). Ansiktet är brett, mungiporna neddragna och vecken omkring hakan visar också, hur plågad han är av sin situation. Håret är halvlångt och hänger ned framför öronen, som är dolda. Hårtopparna är inrullade, luggen ligger i korta, raka länkar. Han är klädd i en vid, veckrik, knälång kolt med långa ärmar, sammanhållen i midjan. Fötterna är avslagna, men på smalbenen är stövelskaft markerade.

Sakristior

Tre sakristior är kända, varav nr 2 är den som fortfarande ligger vid korets norra mur.

Fig 80. Detalj av fig 79. Foto S Hallgren 1972.

Detail from figure 79.

1. I samband med grävning för ett pannrum 1933 undersökte William Anderson rester av en sakristia med ungefär kvadratisk plan (fig 19).⁴⁴ Dess grundmur bestod av jämna kalkstensflisor i murbruk. Den västra muren stod kvar till ca 75 cm höjd, utom vid nordvästra hörnet, som raserats i samband med uppförandet av ett bårhus (se nedan). Den västra muren låg i tydligt förband med det äldsta långhusets nordöstra hörn, medan den östra muren fortsatte in under den s k långhusförlängningens nordmur och alltså bevisligen var äldre än denna. Golvet bestod av råbrutna hällar. I nordvästra hörnet låg en rund stentrumma, som möjligen har ingått i en kolonn i västtornets öppning mot långhuset, en

förmodad anordning i Håkan Tannas bygge, sedan länge försvunnen (se nedan, Byggnadshistoria, period V, samt fig 158 D). Det är också tänkbart att den runda stenskivan ingått i skaftet till en medeltida dopfunt (se nedan, Inredning).

1958 påträffades ingången från det äldsta koret till sakristian (fig 20, 32 b). Den låg nära nordvästra hörnet och hade ett slitet kalkstensgolvt.

Sakristians datering är densamma som den äldsta stenkyrkan, 1160-talet (period II). Denna äldsta sakristia raserades senast i samband med uppförandet av den s k långhusförlängningen (se Byggnadshistoria, period VII).

Fig 81. Detalj av fig 79.
Foto S Hallgren 1972.
Detail from figure 79.

Fig 82. Norra konsolen
under gördelbågen mel-
lan travéerna III och
IV. Foto William An-
derson 1930.
*North bracket of the
transverse arch be-
tween bays III and IV.*

Fig 83. Nordvästra valvkonsolen i travé
IV. Foto R Boström 1963.
The northwest vault bracket in bay IV.

Fig 84. Sakristian. Exteriör från nordväst. Foto S Hallgren 1976.

The vestry. Exterior from northwest.

2. Den nuvarande sakristian vid korets norra mur är betydligt större (fig 21, 28 f, 84). Dess östra mur ligger i flykt med korets, enstaka förbandsstenar skjuter ut ur korets nordöstra hörn och visar, att man redan när koret byggdes avsåg att även uppföra en sakristia.

Murverket har ett ganska grovt och vårdslöst utseende, utom de omsorgsfullt huggna stenarna, som bildar fina hörnedjor. Murarna var alltså redan från början avsedda att putsas, med undantag av hörnen.

Ursprungligen saknade sakristian direkt ingång (fig 14 ff), man använde portalen i korets norra mur (fig 73, 91). Ett enda fönster utgjorde belysningen. Det låg i öster och var troligen från början litet (fig 15) och spetsbågigt, fastän det förstörades senare (fig 17). Sakristians båda nuvarande fönster mot norr och väster, är stickbågiga. Det norra togs troligen upp 1845, det västra så sent som 1958. Sakristians ytterdörr tillkom efter ett beslut 1906 och var först hög och stickbågig (fig 26), men ändrades 1958 till sin nuvarande form, då den gjordes mindre och raktäckta (fig 29). Den gamla smygen är fortfarande synlig som en nisch både på utsidan och insidan.

Yttertaket var ursprungligen ett pulpettak (fig 14 f), lutat mot kormuren och sannolikt från början täckt med

tjärad spån. Troligen 1781 ersattes spånen med »bergflisor» (vis prot). Samtidigt torde takstolarna ha byggts om, för att tåla belastningen av flisorna, även om ingenting sägs därom i arkivalierna. Det kan ha varit vid samma tillfälle, som det förmodade stenvälvat (se nedan) revs ned. Ännu senare – 1845? – ändrades yttertaket. Det nya blev ett sadeltak med fall åt öster och väster samt valmat mot norr (fig 17, 34, 84). Det belades med tegel.

Murarna är nästan lika tjocka som kyrkans övriga (fig 21). Detta kan troligen bevisa, att sakristian från början var välvd, sannolikt med ett lågt ansatt kryssvalv (fig 158 G–J). Klagomål över den svåra fukten i sakristian, bl a 1738 (st prot), kan troligen också stödja antagandet om valv, liksom en murklack i nordöstra hörnet på Löfgrens teckning (fig 16). Inga valvspår har emellertid påträffats. Om det har funnits valv, revs det senast 1781, när yttertaket byggdes om (se ovan), och ersattes med det nuvarande plana innertaket av trä, nu målat ljusgrått. Väggarna är slätputsade och vitkalkade. Ännu på Löfgrens tid fanns en nisch i norra väggen (fig 16). Golvet består nu av brunmålade bräder. Dörren mot koret är redan beskriven ovan (Nuvarande kor).

Sakristian är troligen uppförd efter långhusförlängningen, kyrkans välvning och därmed sammanhängande arbeten. Kanske tog man byggnadsmaterial från den äldsta sakristian, murverket innehåller nämligen bearbetat material från en äldre byggnad. Det finns nu ingenting som stöder en mer detaljerad datering. Förbandsstenarna i korets nordöstra hörn visar endast, att man från början avsett att bygga en sakristia.

3. Vid korets södra sida, låg före 1845 en liten byggnad med måtten 6,9 m × 4,5 m, om man räknar om Löfgrens måttuppgifter i fig 16. Den låg ungefär 80 cm från korets sydöstra hörn och hade tunnare murar än kyrkan i övrigt. Den upplöstes av ett litet fönster i östra gaveln, men saknade från början direkt ingång (fig 158 H, J). Däremot hade den tillträde till koret genom en stickbågig dörröppning, 240 cm hög och 98 cm bred (nu markerad i putsen, fig 71). 107 cm väster därom finns en nisch med måtten 38×59 cm, belägen 90 cm över marken, både denna och dörröppningen upptäckta 1958, nischen blev också frilagd samma år.

Yttertaket utgjordes av ett pulpettak, lutat mot kormuren, så lågt ansatt, att det inte skymde korfönstret alltför mycket. Omkring 4 m över marken iaktogs 1958 en vågrät slits i kormuren, sannolikt upplag för taket. På Ahlqvists tid var den lilla byggnaden täckt med flisor.

Av allt att döma var denna sydliga tillbyggnad från

början också använd som sakristia, byggd på grund av de svåra fuktförhållandena i norra sakristian (jfr ovan). Dörröppningens stickbåge gör en datering till senmedeltiden trolig, i varje fall fanns den vid Rhezelius' besök 1634 (fig 13). – Sydliga sakristior har funnits vid flera andra kyrkor på Öland, bl a Böda, Långlöt och Runsten.⁴⁵ Dessa är emellertid äldre, från tidig medeltid. Efter 1634 (fig 13) eller i varje fall före 1642 murades ingången till koret igen och ersattes med en direkt ingång i västgaveln (fig 15 f). Att det skett före 1642 bevisas av, att Peter Bundis målningar från detta år är utförda utan hänsyn till någon dörröppning i södra kormuren (jfr fig 101). Hade en sådan funnits, skulle Bundi säkert ha försett den med en målad omfattning av det slag, som endast finns spår av på norra kormuren (fig 112, 113: 11), men är väl bevarade i Kalmar slott (not 67).

Den nya ingången i västgaveln var enligt Löfgren 1 aln, 3 kvarter⁴⁶ bred och hade gångöppningen i murens ytterliv. Det »Kornhuss med låass och nyckel», som är förtecknat i inv 1663 och 1684 och som skulle förser med nytt tak 1712 (inv), skulle kunna vara identiskt med den sydliga sakristian, men det kan också ha varit en fritt liggande byggnad i närheten av kyrkogården. Säkert är, att den sydliga sakristian i början av 1800-talet kallades kalkbod och användes som sådan. Den

revs troligen 1845 eller i varje fall före 1873, det år Sidén mätte upp kyrkan (fig 17).

Bårhus, också kallat redskapshus

Vid kyrkans norra mur och hopbyggd med sakristian låg ett bårhus eller redskapshus (fig 15 f). Dess nordmur låg i flykt med sakristians och var lika hög som denna, den västra muren utnyttjade delvis den äldsta sakristians grund, enligt William Andersons undersökning 1933 (fig 19). Bårhuset låg drygt 2 m från norra korsarmen, enligt Löfgrens måttuppgift (fig 16), inte intill den, som på Frigelius teckning (fig 15). Mot norr fanns en rundbågig ingång, enligt Löfgren med gångöppning i murens ytterliv (fig 16), men fönster saknades. Taket var ett pulpettak med samma lutning som sakristians och båda var under en längre tid täckta med kalkstensflisor.

Golvet var delvis bevarat 1933, det var täckt med råbrutna flisor, på vilket låg ett golv av ekplankor. Detta i sin tur var täckt med ett ca 5 cm tjockt becklager eller möjligen utspilld tjära. Bårhuset revs troligen 1845 eller i varje fall före 1873, då Sidén mätte upp kyrkan (jfr fig 17). Det finns inte något stöd för en datering av boden, i varje fall fanns den 1749, då Frigelius ritade av kyrkan (fig 15).

Byggnadshistoria

1. Runstenar med kristen inskrift (se ovan, kap Kyrkogård) vittnar om, att Gärdslösa var en kristen bygd redan under 1000-talets andra hälft. Vi får därför förutsetta, att det uppfördes en träkyrka under denna tid, fastän ännu inga spår har påträffats efter en sådan.

II. Under 1100-talets andra hälft, kanske på 1160-talet,⁴⁷ uppfördes en stenkyrka (fig 158 A), omsorgsfullt murad i tämligen stort förband. De snålt utstrukna fogarna hade kvaderrits både på utsidan och på insidan. Takvinkeln var ganska trubbig, omkring 95° (fig 30). De relativt tjocka kormurarna (jfr grävningensplanen fig 20) är troligen ett indicium för att ett östtorn reste sig över koret eller att ett sådant i varje fall var planerat från början. Tornets övre våningar skulle tjäna försvaret mot hedniska vikingar från Balticum och Nordtyskland.⁴⁸

Absiden var påfallande djup (fig 32). Rester av tak-

stolen ingår i den nuvarande kyrkans och visar, att den äldsta stenkyrkans takstol varit av ek och furu samt snedstöttad. Bindarbjälkarna hade ganska klena dimensioner, ca 17×9,5 cm. Takstolarna var hopfogade med spik, en ålderdomligare metod än trädymlingar (Lundberg 1971, s 61). Rader av spikar och spikhål på bindarnas undersida visar, att den äldsta stenkyrkan haft plant innertak, endast absiden hade stenvalv. – Vid korets norra sida låg en sakristia (fig 19).

Smala rundbågiga portaler förde in i långhuset. Troligen var det den södra, som senare flyttades, först till västtornet (fig 41 f), senare (1968) till bisättningskapellet, medan nordportalen blev sakristieportal (fig 73, 91). Den senare var ursprungligen endast 81 cm bred och omkring 225 cm hög.

Inga rester av fönster har påträffats, de torde ha varit mycket små, rundbågiga och placerade högt upp, med

dageröppningen ungefär mitt inne i muren. Eftersom portalernas omfattningar består av finhuggen sten med kantslag, är det rimligt att tänka sig, att även fönstrens haft samma behandling. – Om den av Mandelgren i fig 43 a tecknade öppningen var ett ursprungligt fönster eller en sekundär dörr, kan inte avgöras.

III. Ett torn uppfördes i väster (fig 158 B). Dess östra mur rider på långhusets västgavel, genom vilken man kanske bröt en ingång (fig 43 a). Tornbågen var troligen mycket smal. Stora, rundbågiga öppningar i översta våningen visar, att tornet framför allt byggts för klockornas skull. De södra och östra ljudportarna var breda och delade av kolonnetter, medan de i väster och norr var smala och placerade parvis intill varandra (fig 39). Troligen saknade tornet valv i detta skede. Murverket (fig 38, 40) liknar långhusets, men förbandet är något större. Troligen är det inte någon större tidsskillnad mellan kyrkan och tornet. Om östtorn verkligen funnits, skulle kyrkan i och med västtornets tillkomst ha blivit en s k klövsadelskyrka.⁴⁹

IV. Omkring år 1200 eller ett stycke in i 1200-talet förhöjdes västtornet med en försvarsvåning (fig 13, 39, 158 C). Sannolikt välvdes delar av tornet i samband därmed. Om östtorn funnits, kan också detta ha blivit påbyggt med en våning för försvarets skull (fig 158 C).

V. Kyrkan utvidgades i mitten av 1200-talet med korsarmar i norr och söder (fig 158 D), placerade symmetriskt vid långhuset. Genom att koret – eventuellt med östtorn – ännu stod kvar, erhöll kyrkans plan därigenom formen av ett likarmat kors. I tornet insattes en portal (fig 41–42), varvid man begagnade omfattningsstenar från en äldre ingång (period II). Det kan ha varit under denna period, som tunnvalvet i tornets bottenvåning kom till (fig 67) och kyrkorummet försågs med murade sittbänkar. En rund stenskiva av röd kalksten (diameter ca 50, höjd ca 15 cm), som William Anderson påträffade 1933 i materialhusets golv (A:a i fig 19) kan möjligen vara en rest av en kolonn, som stått mitt i tornbågen. Denna har därmed liknat korsarmarnas arkader (fig 158 D–J). Ytterligare bevis för en sådan tornarkad saknas emellertid. Stentrumman kan också ha ingått i en dopfuntsfot (se nedan).

Hur korsarmarnas övervåningar varit förbundna med kyrkorummet, vet vi inte. Den i fig 43 a avbildade öppningen i östra tornmuren kan vara gjord samtidigt med korsarmarna, för att man genom den skulle kunna komma från tornet, vidare över långhusets takpanel och till korsarmarnas vindar. Torndörren kunde eventuellt vara en utvidgning av ett ursprungligt fönster för samma ändamål (jfr period II). En annan tänkbar möjlighet att nå korsarmsvindarna vore en eller ett par

trätrappor mellan långhusets bottenvåning och vind.

Det nära sambandet mellan korsarmarnas arkitektur och deras målade utsmyckning (fig 66 a, 93 ff, se nedan, kap Kalkmålningar, I) beror med all sannolikhet på, att båda är uttryck för samma konstnärliga vilja. Korsarmarna har tillskrivits Håkan Tanna – den Gärdslösamästare, som Johnny Roosval karakteriserade redan 1911 (not 34). Det finns ingen anledning att frånga denna attribution. Under den tid, som förflutit sedan 1911, har det på Öland framkommit ytterligare material som berikar bilden av en ovanligt helgjuten och harmonisk byggnadshytta från Övergångsstilens tid i mitten av 1200-talet, perioden mellan romansk och gotisk stil. Det bör betonas, att det är frågan om ett kollektiv av specialister av olika slag omkring en stark konstnärspersonlighet snarare än en ensamt verkande byggmästare, skulptör och målare i en och samma person.

Den bild vi får av Håkan Tanna i Gärdslösa kompletteras av hans andra arbeten på Öland (not 34). Trots att mycket har försvunnit genom ombyggnader på 1700- och 1800-talen känner vi dem tack vare bevarade fragment, äldre avbildningar och beskrivningar. Karakteristiskt för Håkan Tanna var bl a, att han ägnade stor omsorg åt yttermurarna, som har regelbundet förband med prydligt utstrukna fogar utan kvaderrits. Han synes medvetet ha utnyttjat den öländska kalkstens skiftningar i rött och blågrått, så att det råder en spänning mellan murverkets strikta förband och den oregelbundna färgväxlingen mellan de enskilda byggnadsstegen. Murarna verkar därför aldrig monotona.

Profiler i vulster, hålkälar och platter osv är distinkt utformade och de dekorativa elementen får aldrig spränga sönder blockens slutna form, endast accentuera vissa delar, framför allt hörnen. Även stenbehandlingen kännetecknas av stor omsorg. Ytornas täta skråhuggning leder osökt tankarna till textilier, kantslag följer brytningspunkterna som smala bårder och figur- och ornamentformer har antingen helt släta, slipade ytor (fig 64 b) eller också är de så finhuggna, att man med blotta ögat knappt kan urskilja spår av verktygen (fig 60 ff, 64 ff).

Korsarmarnas valvsystem med långsgående tunnvalv och stickkappor (fig 18, 27, 31) har troligen haft flera samtidiga paralleller på Öland⁵⁰ och fortfarande förekommer valvtypen flerstädes på Gotland,⁵¹ men dess ursprung är att finna i den s k domen i Braunschweig 1173–1195 (Lundberg 1949, s 492, 489). Dessa valv, där inga valvtoppar inkräktar på vindsutrymmet, ägnar sig väl att belägga med trägolv på översidan, och sådana har troligen funnits i Gärdslösa även före 1850-talet, då korsarmarnas vindar fick sin nuvarande

träinredning (fig 27, 31, se nedan, period XI). Hur dessa utrymmen ursprungligen användes och av vilka, vet vi inte, men det är tänkbart, att de disponerades av samma gille, som senare byggde en friliggande lokal vid kyrkogårdens västra sida (fig 2, 5: 10, 13).

I interiören visar Håkan Tannas korsarmar en fin balans mellan å ena sidan kvadermålning och ornament i sparsam användning, å den andra rena mur- och valv-tytor av glättad puts i en varm elfenbenston (fig 62 f, 66 a, 93 ff). Målningen döljer inte, utan framhäver arkitekturen. Se vidare kap Kalkmålningar I.

Gärdslösamästarens insatser i Gothems kyrka på Gotland framhölls som ovan nämnts redan 1911 av Johnny Roosval (not 34), men innan alla Ölands kyrkor är publicerade, är det för tidigt att försöka sätta Håkan Tanna-kretsen in i ett större sammanhang. Se ett tillägg om Gothem s 166. – En översikt av Ölands kyrkliga konst är ämnad att avsluta Sveriges Kyrkors serie om öns kyrkor. För denna forskning kommer två snart utkommande volymer i vårt inventarieverk att få den allra största betydelse, nämligen Bengt Cnattingius' monografi om Linköpings domkyrka och Gunnar Svahnströms om Visby Mariakyrka.

Under period V förbereddes troligen också långhusets välvning genom att man färdighög de formskurna stenarna till dess gördelbågar. Detta skulle ge en rimlig förklaring till, varför de gotiska valvens gördelbågar har rundbågig form (fig 88 ff). Se vidare period VII.

Den ålderdomliga formen hos valvet i travé IV (fig 18, 99) är däremot svårare att förklara. Det skiljer sig helt från långhusets båda andra valv (fig 18). När korsarmarna byggdes, hade långhuset ännu kvar sin ursprungliga längd och höjd. Innan långhuset välvdes, höjdes sträckmurarna nära 2 m. Förhöjningen och välvningen är beroende av varandra. Om valvet i travé IV skall dateras tidigare än de båda andra långhusvalven förefaller slutet av period V rimlig. Murverket i de förhöjda långhusmurarna (fig 68) visar i varje fall, att en annan än Håkan Tanna lett bygget, vare sig murarna påbyggdes under period V eller senare. Jfr period VII.

Hänför vi valvet i travé IV till period V, får vi förut-sätta, att ett liknande valv också slogs i travé III. Då får vi också föreställa oss, att den västligaste gördelbågen, den nuvarande, gjordes samtidigt. Det huggna material, som nu ingår i gördelbågen mellan travéerna II och III användes kanske i en utvidgad triumfbåge i absidkoret. Detta stod nämligen ännu kvar, med eller utan torn (fig 85, 158 D). Långhusets nuvarande valvsystem behandlas närmare nedan, se period VII.

VI. Ett högt och rymligt kor uppfördes på 1270-talet (fig 158 E). Dess vackra kvadermurverk kan ännu stu-

Fig 85. Kyrkan med det nya koret och det gamla ännu kvarstående. Skiss av Johnny Roosval 1940.

The church with the new chancel and the old one still standing. Sketch by Johnny Roosval, 1940.

deras från sakristians vind (fig 70). Tydligt har även koret från början stått oputsat, liksom kyrkan i övrigt. I stället för att bygga det nya koret omkring det gamla, förlade man det ett steg längre åt öster, i det att man rev absiden och utnyttjade tribunbågens grund i den nya triumfbågen (fig 20, 32). Det framgick 1958, att den nya triumfbågen till att börja med var nästan lika smal som tribunbågen i det gamla koret. På precis samma sätt hade man byggt ett nytt kor i grannkyrkan Långlöt ungefär 50 år tidigare (se ovan, SvK Öl II:1, fig 147 f).

Trappgaveln i öster är den enda kända av sitt slag i Ölands kyrkoarkitektur, sannolikt en översättning i kalksten av tegelgavlar i t ex Skänninge och Söderköpings stadskyrkor. Kanske skulle gavelröstet eller i varje fall blinderingarna slätputsas och vitkalkas, kanske också bemålas. I korsblinderingen kunde ett krucifix målas och i de flankerande nischerna de sörjande Maria, Guds moder, och evangelisten Johannes. Förbindelser mellan Öland och Östergötland var givna under denna tid, eftersom de båda landskapen hörde till samma stift. Även Gotland låg då i Linköpings stift, och därför är det inte heller förvånande att finna gotländska drag i Gärdslösa-koret. Valvet är nämligen åttadelat (fig 18), med många paralleller på Gotland (not 29), och dess nordöstra hörnkolonn (fig 74 b) orneras med treflikiga blad, vilkas sirliga stjälkar korsar varandra. En liknande ornamentik finns i de delar av Hejde kyrka, som av Roosval tillskrivits den anonyme Ronensis,⁵² en stensemästare och byggmästare, som samma auktoritet också har föreslagit som Gärdslösakorets upphovsman. Koret saknade troligen från början sydportal, ett förhållande som var det vanligaste på Öland.

Från korets sydöstra hörn förde en trappa, delvis bevarad, upp till vinden (fig 16 f, 21, 23, 29). Denna anordning visar, att korvinden från början inte gick att nå från kyrkans andra vind, i väster stod tydligen det

gamla smala koret i vägen (fig 85, jfr fig 158 E). Trappan visar också genom sin existens, att man räknade med att det skulle dröja en ganska lång tid, innan koret kunde förenas med långhuset genom den s k långhusförlängningen (period VII).

VII. Under 1300-talets förra hälft revs slutligen det äldsta koret med den lilla sakristian, och långhuset förlängdes fram till det nya koret (fig 158 F). Den nya delen gjordes lika hög som koret. Om den äldre delen av långhuset inte hade förhöjts i slutet av period V, skedde det nu. På så sätt fick hela kyrkan samma höjd. Murverket är av samma regelbundna slag som i koret, den enda skillnad, som konstaterades 1958, var att murbruket hade en annan färgton. Den dokumentation, som var möjlig att göra 1957–1958, tillåter inte en så nära jämförelse mellan högmuren i långhusets västra del (fig 68) och långhusförlängningens murverk, att de med säkerhet kan tillskrivas samma byggnadsetapp.

Vad som däremot kan anses säkert är, att hela den nu lika höga och breda kyrkan erhöll ett enda gemensamt yttertak över alla fyra travéerna, varvid takvinkeln rättade sig efter korets. Takstolarna gör ett enhetligt intryck, låt vara att de är av två typer (fig 18), en kraftigare med bindarebjälke buren av små stödmurar ovanpå murkrönet (A) och en klenare utan bindare (B), de förra placerade där de bäst behövs.

Så snart sträckmurarna var färdiga, välvdes den del av långhuset, som ännu inte hade valv. Om det ovan under period V skisserade byggnadsförloppet är riktigt och den nuvarande travé III haft ett äldre valv, likt det i travé IV, är det troligt, att det måste rivas, om det inte kanske rent av skadades i samband med rivningen av det gamla koret (östtornet?). Valvet i travé II är ett tältvalv (not 42), medan det i travé III är åttadelat, men inte lika toppigt som korets (fig 18, 23, 25, 27, 28). Att valven i travéerna II och III är olika, beror troligen på, att de inte är samtidiga. — Materialet till gördelbågarna, hugget för rundbågar, kom nu till användning och två nyhuggna konsoler med figurskulptur placerades under anfangen till den östliga bågen.

Dessa stensulpturer (fig 1, 76 ff) har tidigare satts i samband med Karris i Estland och mästaren uppkallats efter denna kyrka.⁵³ Skulpturer i Uppsala domkyrka har också förts samman med Gärdslösa-konsolerna.⁵⁴ Visserligen tillhör alla tre monumentgrupperna samma tid och har därför, naturligt nog, vissa drag gemensamma, men de forskare, som hittills analyserat Gärdslösa-skulpturerna, har antingen sett dem i mer eller mindre överkalkat tillstånd eller också gjort deras bekantskap endast med hjälp av fotografier i liten skala. Tack vare Sören Hallgrens här publicerade bilder

kan nu forskningen kring dessa ytterst intressanta skulpturer föras vidare.

Konsolmästaren har utfört ännu ett arbete på Öland, en liten tornportal i Vickleby.⁵⁵ Denna kröns av en ros, lik den på södra konsolen (fig 77), och dess ena kapitalband prydes av ett diamantsnitt, snarlikt det på samma konsol (i skuggan längst t v i fig 78).

Troligen utvidgades den trånga och provisoriska triumfbågen också under denna period. I varje fall skedde det senast 1498, det år bl a triumfbågen målades (fig 97 a, b). — Troligen var det också i samband med välvningen, som den raktäckta dörröppningen i tornets östra mur togs upp (fig 30, 38). Dörren hängde ursprungligen inne i smygen En sakristia byggdes vid korets norra mur (fig 158 G). Som omfattning till ingången från koret använde man det äldsta långhusets ena portal (fig 73, 91). Det var sakristians enda ingång. Möjligen var den välvd med ett kryssvalv. Troligen färdigställdes sakristian ganska snart efter långhusförlängningens fullbordande.

VIII. Vid korets södra sida uppfördes en ny sakristia, kanske på grund av att den norra var för fuktig (158 H). En stickbågig portal förde in till koret (fig 71). Bredvid denna en nisch. Datering: senmedeltiden. — 1498 dekorerades stora delar av kyrkan med kalkmålningar av Magnus Ingelsson, se nedan.

IX. 1500- och 1600-talen. Den enda åtgärd vi känner till från 1500-talet, är att ett vapen tecknades med kol på korvägen (synligt i fig 13, pl III; se kap Kalkmålningar, III).

Mer omfattande förändringar ägde rum på 1600-talet, bl a utsmyckades koret 1642 (kap Kalkmålningar, IV) och flera värdefulla inventarier anskaffades (se nedan, Inredning).—Redskapsboden (bårhuset) på norra sidan kan ha tillkommit under denna eller närmast följande period (fig 158 J) och före 1634 stängdes den sydliga sakristian av från kyrkorummet och omvandlades till kalkbod.

X. Under flera skilda perioder under 1700-talet företogs omfattande arbeten på kyrkan och dess inredning, dels rena underhållsarbeten, dels förändringar. Bl a reparerades och förstörades i mitten av 1700-talet flera fönster (fig 86, 107, 109) och även nya togs upp: i norr i korsarmen samt i väster över portalen. Sedan vapenhuset på så sätt fått belysning, inreddes det med bänkar. Belysningen i kyrkan förbättrades också genom inköp av ljuskronor.

En begagnad orgel inköptes 1759 och på kyrkoherde Marins (not 14) initiativ anskaffades bl a en stor altarpupp (fig 131 och pl III) med altare och altarring på 1760-talet. I samband därmed kläddes kyrkans väggar

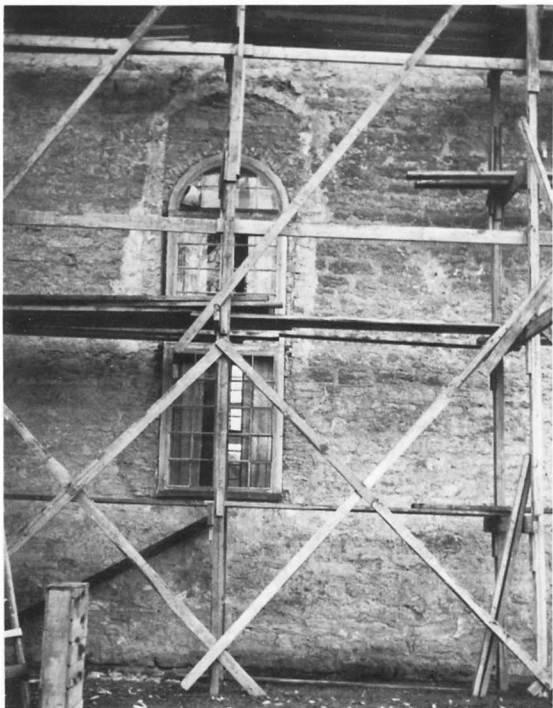

Fig 86 a–b. Långhusförlängningens södra mur med dess fönster. Foto N Carlgren 1957.

The south wall of the extension of the nave and its window.

nedtill med panel och östra korfönstret murades igen. Tack vare kyrkoherde Marin förnyades på 1780-talet den nordliga sakristians yttertak (samtidigt troligen också kalkbodens). Han lät också överkalka valvens och väggarnas målningar, måla över kolonner, konsoleer och gördelbågar samt bygga sidoläktare i korsarmarna. Däremot avlog sockenstämman ett förslag att anskaffa en ny predikstol. Inte heller godtogs ett förslag, framställt av major Queckfeldt⁵⁶ på Sättra, att förse tornet med ett urverk. Dels hade kyrkan mer angelägna behov, dels var inte de församlingsbor, som bodde långt från kyrkan, villiga att betala ett tornur, som de inte hade nytta av. Man lovade däremot att närmare överväga ett annat förslag från major Queckfeldt, nämligen att man i stället för tjära eller beck skulle använda "vitriol och mudder watn som wid Alunbruket kan erhållas samt en i sednare tider påfunnen blandning af rödfärg", för att därmed skydda kyrktaket från röta (vis prot 1774). Detta ansåg han vara "tjänligast och mindre kostsamt".

XI. 1800-talet. 1813 beslöt man att ersätta kyrkans spåntak med ett tegeltak, men detta verkställdes inte förrän på kyrkoherde Schütz⁵⁷ tid, på 1830-talet. Det var troligen också på hans initiativ, som kalkboden på södra sidan revs ned. Det var också under hans ämbets-tid, som förberedelserna till tornets ombyggnad

gjordes, fastän de inte kom till utförande, förrän under efterträdaren Rundqvists (not 24) tid.

1840 hade församlingen beslutat att täcka torntaket med tegel. Beslutet upphävdes emellertid och i stället ämnade man kröna tornet med en lanternin. ÖIÄ lät arkitekten Albert Törnqvist⁵⁸ utarbeta ett förslag 1844. Det visar en lanternin med kvadratisk plan (fig 87 a) under ett lågt pyramidtak. Den lanternin, som kom till utförande, fick emellertid en helt annan form. Den blev åttkantig. Varför man inte följde den fastställda ritningen, vet vi ej, kyrkböckerna har ingenting att förtälja därom. Kanske var det byggmästaren Isberg (not 33), som på eget initiativ skapade den nya tornöverbyggnaden. Han hade nämligen några år tidigare byggt en åttkantig lanternin i Runsten (se SvK ÖI II: 5, under utg), trots att den av ÖIÄ fastställda ritningen visade ett tornkrön med kvadratisk plan.—Till Isbergs övriga förändringar av tornet hör, att han rev ned två valv med murtrappor, vilket framgår av inskriften på en stenplatta i tornet (se ovan Västtornet). Han täckte också murarnas insida med så tjocka, vitkalkade brukslager, att ingenting skyntar av den ursprungliga våningsindelningen. Arbetena på 1840-talet omfattade också, att man rev ned bårhuset på norra sidan, byggde om sakristians tak och tog upp ett fönster på norra väggen i travé II samt troligen också ett på norra sidan

Fig 87 a. Detalj av ritning till lanternin, utförd 1844 vid ÖIÄ av Alb Törnqvist. RA.

Detail of drawing for lantern 1844.

under läktaren. Även sakristian fick ett nytt fönster mot norr och tornets övervåningar fick många och stora fönster.—1852 inreddes korsarmarnas övervåningar med träpaneler. Ingången till vinden i östra tornmuren ändrades och dörren hängdes inåt vinden. Den södra vinden skulle användas som sockenmagasin.

Även 1870-talet medförde stora förändringar. Trots att nya fönster tagits upp på 1840-talet, var kyrkan fortfarande så mörk, att man mulna dagar måste öppna dörrarna för att få ljus. Detta förorsakade naturligtvis svårt drag. På läktaren, som helt saknade fönster, var det så mörkt, att den liknade "ett mörkt källarehvalf" (st prot 1874). Man beslöt därför 1872 att göra kyrkan ljusare dels genom att vidga innersmygarna på befintliga fönster, dels hugga upp nya. 1875–1876 utfördes dessa arbeten. Bl a bröt man upp dels små fönster uppe på läktaren i långhusets sträckmurar, dels på södra sidan under läktaren, murade igen nordportalen emedan den »lärer högst sällan begagnas» (E D handl 1874) och ersatte den med ett fönster. Även södra korsarmen fick ett nytt fönster på västra sidan och trapphuset i korets sydöstra hörn togs bort. Sydportalen breddades, genom att sidoposterna bröts bort. Fönster insattes också i »korsgavlarna» (st prot 1872). Ytterväggarna

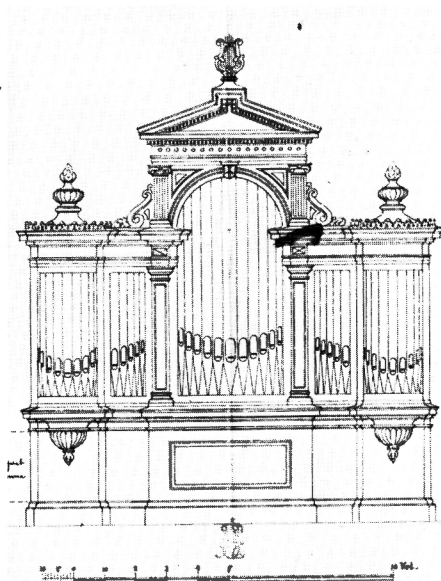

Fig 87 b. Ritning till orgelfasad av O A Mankell 1884. RA. – Ritningen bygger på ett förslag av fyrmästaren H A R Sidén.

Drawing for an organ front by O A Mankell, 1884. The drawing is based on a proposal by H A R Sidén, lighthouse-keeper.

spritputsades och vitkalkades. Sydportalen med vimpert överdrogs med oljefärg i flera grå nyanser och marmorades, en åtgärd som man ansåg skulle försköna portalen och som, jämte övrigt måleriarbete, anförtroddes N J Jonsson (not 92). Hela sakristian med möbler vitmålades. Korets golv av flisor ersattes med ett av trä. I östra tornmuren, bakom orgeln, gjordes en dörr (troligen på platsen för ett fönster, jfr fig 43 a). Till läktaren tog man sig via en ny trappa ute i vapenhuset. Därigenom blev läktartrappan i södra korsarmen obehövlig. Muraren hette Widerberg och snickaren Palmqvist. Vid en senare företagen syn var det endast snickarens arbete som helt godkändes, både N J Jonssons och Widerbergs insatser kritiserades.

Förberedelserna för anskaffning av en ny orgel samt ombyggnaden av läktaren 1884 behandlas nedan, se Inredning. Förslaget till ny orgelfasad (fig 87 b) är signerat O A Mankell.⁵⁹ – 1889 förstärktes klockstolen m m.

XII. 1900-talet. År 1900 anskaffades två kaminer, som placerades i långhuset, nära korsarmarna. Även för sakristian anskaffades en kamin vid ungefär samma tid. 1906 gjorde man om sakristians östra fönster till en dörr.

1913 gjorde intendenten Anders Roland vid ÖIÄ upp ett förslag till inre renovering av kyrkan. Denna ägde

rum 1915–1916. Troligen var det i samband därmed som man gjorde ett vindfång innanför västportalen med glasad vägg och dito dörr (fig 18, 22, 24).

Ganska snart, 1923, antogs ett av Anders Roland uppgjort förslag till inre restaurering, och sedan dessa arbeten avslutats, beslöt församlingen att även låta restaurera exteriören. En del av åtgärderna från 1875–1876 återställdes, bl a rengjordes sydportalen och allt hugget kalkstensmaterial i det inre, kolonner, konsoler, gördelbågar, från vanprydande övermålnings.—1933 inlades värmeledning, sedan ett pannrum byggts vid norra långhusmuren.

1957–1958 företogs en omfattande yttre och inre restaurering under ledning av arkitekten Nils Carlgren, Kalmar, och med landsantikvarien Manne Hofrén och Ragnhild Boström som antikvariska kontrollanter. Entreprenör var Bröderna Olsson, Färjestaden. Konservator Sven Wahlgren hade huvudansvaret för kalkmålningsarnas framtagning och konservering. Bl a gjordes sakristians ytterdörr mindre och i dess västra vägg togs

ett nytt fönster upp. Västportalen ersattes med en ny och större, medan fönstret därovanför förminskades. Läktaren förlängdes mot väster och fick en ny trappa. Sydportalen återställdes, genom att ett par poster insattes på de gamlas plats. Vidare togs panelen i kyrkorummet bort, utom i koret. Jfr fig 22 och 24 med 23 och 25.

Uppvärmning

Frågan om kyrkans uppvärmning togs upp redan 1892, men inte förrän 1900 anskaffades två stora cylindriska kaminer, krönta med kors. De placerades först mitt emot varandra i långhuset, närmast korsarmarna (fig 89), men flyttades 1923 längre ut i dessa. De ersattes 1933 med ett värmeledningssystem med lågtrycksånga. Pannrummet förlades invid kyrkans norra sida. Det var i samband därmed som William Anderson undersökte och mätte upp grundmurarna i fig 19.

Elektriska installationer för värme och belysning utfördes 1958.

Fig 88. Interiör mot öster efter restaureringen 1957–1958. Foto S Hallgren 1976.

Interior looking east before the restoration 1957–1958.

Fig 89. Interiör mot väster före restaureringen 1923. Foto A Roland 1913.

Interior looking west before the restoration in 1923.

Fig 90. Interiör mot väster efter restaureringen 1957–1958. Foto S Hallgren 1976.

Interior looking west after the restoration 1957–1958.

Fig 91. Interiör av koret mot nordöst. Foto S Hallgren 1976.

Interior of the chancel looking northeast.

Fig 92. Runinskrift, ristad i torr puts på södra korsarmens västra vägg. Medeltiden.
Foto R Boström 1971.

*Runic inscription, scratched in dry plaster on the west wall of the south transept.
Medieval.*

Ristningar

På södra korsarmens norra vägg, närmast långhuset, upptäcktes 1958 en runinskrift (fig 92) samt olika figurer, ristade i putsen, sedan den torkat. Runinskriften lyder i översättning enligt Helmer Gustavssons tolkning (1972, s 267 f): »Jon har smitt.» Verbet 'smida' har enligt denne forskare en vidare betydelse än nu och kan

även betyda 'göra', 'bygga' etc. Inskriften dateras till medeltiden utan närmare precisering.

På samma vägg har också olika figurer ristats, bl a ett timglasliknande tecken (ett bomärke?) samt en schematiskt tecknad stuga.

Kalkmålningar

Vid restaureringen 1957–1958 framtofs och konserverades kalkmålningar från flera skilda perioder, målade på olika putsager. Dessa satt delvis så löst, att målningar av olika ålder nu framskymtar tillsammans och inte alltid kan skiljas från varandra. Arbetena leddes av konservator Sven Wahlgren.

Målningarna har varit överkalkade sedan 1781 (se ovan, Byggnadshistoria, period X). Därtill hade stora partier redan dessförinnan förstörts i samband med förstörandet av äldre fönster eller upptagandet av nya.

Konsekrationskors i form av ringkors, målade med mörkt rödbrun färg, är bevarade på följande ställen:

Fig 93. I målning ('al fresco') utförda gördel- och valvbågar i södra korsarmen. 1200-talets mitt. Foto S Hallgren 1972.

Painted (al fresco) transverse and vault arches in the south transept, mid-13th century.

1. På södra korsarmens östra vägg. – 2–3. På norra kormuren (fig 112, 113: 12, 13). – 4. På södra kormuren (fig 101: 3, 103). – 5. På långhusförlängningens norra vägg (fig 98). – 6. Mitt emot nr 5 på södra sidan (fig 99). Av dessa kan nr 1 vara äldst, medan de övriga torde ha samma ålder som respektive byggnadsdel, fastän samtliga antagligen förbättrats med ny färg, bl a 1498 (se nedan).

Den yngsta målningen, det stora draperiet omkring

altaruppsatsen (fig 131) behandlas nedan i samband med beskrivningen av denna (kap Inredning).

I. 1200-talets målningar

De äldsta kalkmålningarna befinner sig i väster, i långhusets äldsta del samt i korsarmarna. De är utförda med kalkfärg på den fint glättade putsen, innan denna

Fig 94. Kalkmålningar i södra korsarmens östra valv, dels cirkelornament från 1200-talets mitt (jfr fig 95), dels rankor från 1498, målade 'al secco' av Magnus Ingelsson (Magnus Ingeldi; se även fig 100). Foto S Hallgren 1972.

Murals in the east vault of the south transept; circle ornaments dating from the middle of the 13th century (cf fig 95), and vines dating from 1498, in al secco by Magnus Ingelsson (Magnus Ingeldi; see also fig 100).

torkat ('al fresco'). En stor del av teckningen är ristad med fina, men distinkta linjer i den våta putsen. Endast en figurmålning är bevarad (fig 96), i övrigt är det ett huvudsakligen »arkitektoniskt» måleri⁶⁰ (fig 93 ff) av falska kvadrer, valvribbor, gördelbågar m m samt geometriska ornament, allt med syfte att framhäva kyrkorummets uppbyggnad. Konsekrationskorset på södra korsarmens östra vägg är redan nämnt.

Det är en varm färgskala av olika rödbruna toner, gulockra eller orange och kromgult, mot vilken kon-

trasterar kallt grått i olika nyanser samt vitt. Den mörkaste grå färgen har troligen varit svart från början och sannolikt har en ursprungligen blå färg genom kemisk förändring förvandlats till grått.

På *norra långhusmuren* i travé IV finns otydbara spår av blå, gul och rödbrun färg.

Södra korsarmen samt dess bågöppningar mot långhuset. Inga tydbara rester av 1200-talsmålningar har iakttagits på väggarna, utom högst upp under val-

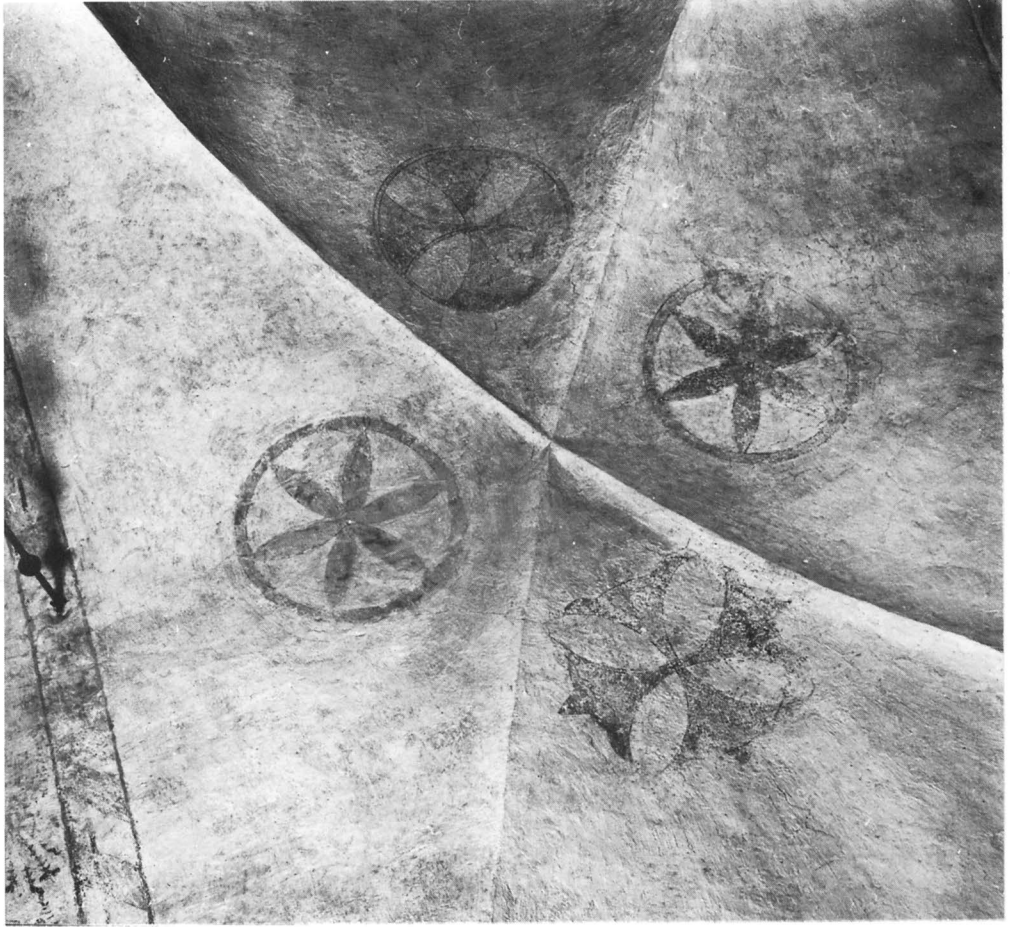

Fig 95. Kalkmålning ('al fresco') i södra korsarmens västra valv. Cirkelornament, utförda med passare. 1200-talets mitt. Foto S Hallgren 1972.

Murals (al fresco) in the west vault of the south transept. Circle ornaments made with the help of a pair of compasses; mid-13th century.

vet i öster, söder och väster, där falska sköldbågar i form av 13 cm breda orangegula band, delvis väl bevarade, är målade, på vanligt sätt tecknade genom ristade konturer i våt puts. Falska kilstenar i en starkare orangegul nyans är markerade och visar, att de skulle föreställa tegelstenar.

De båda öppningarna mot långhuset är täckta av rundbågar, även de överdragna med glättad puts. I denna är ristade konturer av falska kilstenar, mycket smala och 23 cm höga (fig 93). Konturerna och »fogarna» är rödbruna, och samma färg täcker varannan »sten», medan varannan är ljusgrå. De rödbruna skall föreställa monoliter, de har nämligen inga lodräta »fogar», till skillnad från de grå, som genom lodräta linjer

är uppdelade i flera mindre. Bågarnas inåt långhuset vända kvadermålning är mer fragmentarisk.

De båda rundbågarna begränsas uppåt av rödbruna band, 1,5 cm breda. Ett stycke över deras högsta punkt beledsagas de av ristade båglinjer, koncentriska med dem, vilka på sidorna försvinner bakom valven.

En falsk gördelbåge (fig 93) delar valvet i två delar. Som redan är framhållet ovan (se Byggnadsbeskrivningen), utgörs valvet av ett långsgående tunnvalv med stickkappor (jfr valvschemat fig 18). Genom gördelbågen, som »vilar» på verkliga, av huggen kalksten utförda konsoler (fig 62 a, b; 93), får vi illusionen av att det rör sig om två romerska kryssvalv. — »Gördelbågens» konturer är ristade. Den består av ett band med vita

diagonalrutor mot orangefärgad fond. En mörkare gulbrun färg är använd för de smala band, som utgör bågens yttre begränsning.

I vardera av de fyra västliga valvkapporna är målade gula cirkelornament med ristade konturer, som är ifyllda med rödbrun färg (fig 95). Samtliga är till alla delar tecknade med hjälp av passare. Djupa små hål i centrum av varje ornament visar, var passarens spets varit placerad. I två mitt emot varandra placerade kappor består utsmyckningen av sexuddiga stjärnor, inskrivna i ett cirkelformat band, nästa är ett malteserkors och det fjärde är format av fyra korsställda, utåtvända liljor.

Även de fyra östliga valvkapporna har varit dekorerade på liknande sätt (fig 94). De sexuddiga stjärnorna skiljer sig från dem väster ut därigenom, att uddarna skjuter utanför ringen. I denna del av valvet lät man vid konserveringen 1958 ornamentiken från 1498 dominera (se nedan).

Norra korsarmen samt dess båda bågöppningar mot långhuset. Kvadermålningen i denna del av kyrkan verkar vid första påseende identiskt lik den på södra sidan, men vid närmare betraktande visar den flera individuella drag. Så har t ex bågarna mot långhuset (fig 66 a) sina »stenar» tecknade omväxlande med gult och gulbrunt, de falska fogarna är vita och förekommer på alla »stenar», vartannat skift är tegelrött, vartannat mörkt blågrått, och bågarnas bandformade avslutning uppåt är bredare än i södra korsarmen, 7–8 cm mot 1,5 cm.

På norra väggen, nära långhuset, är målad en bild av S:t Margareta (fig 96; not 7), vars konturer delvis är ristade i våt puts. Hon står frontalt vänd mot åskådaren. Det ovala ansiktet har ljusröd karnation och små, mörkt rödbruna rosor på kinderna. Även hakspetsen är tecknad med rödbrunt. Pannan är hög, man skimtar vidöppna ögon under högt uppdragna ögonbryn. Över det långa orangegula håret, som är utslaget över axlarna, bär helgonet en rödbrun krona, vars mittspira är högre än dem på sidorna och utformad som en blomma. Hon bär en åtsittande, ljusgul klänning med långa, snäva ärmar. Den hålls samman i midjan av ett smalt rödbrunt skärp med en lång, nedhängande tamp. Halslinningen är ornerad med i putsen intryckta punkter och målad gul, liksom bården på den i övrigt mörkt rödbruna manteln över hennes axlar. Nedanför höftpartiet är målningen nästan utplånad. I sin högra hand håller S:t Margareta en ljusgul martyrpalm, på den vänstra underarmen vilar hennes andra attribut, en liten drake med lång ringlande stjärt, som hänger rakt

ned. På ömse sidor om helgonets huvud är målade nästan utplånade inskrift med majuskler:

SANCTA/MARGARETA.

I och omkring innersmygen till korsarmens östra fönster, det enda ursprungliga i hela kyrkan, är en vacker kvadermålning med färgväxling i tegelrött och blågrått (fig 63). Högst upp under valvet i öster och väster är falska sköldbågar målade, lika dem i södra korsarmen. Den endast i målning utförda gördelbågen, som delar valvet mitt itu, har fått formen av en halvstens båge med varannan sten tegelröd, varannan blågrå och ljusa fogar. Bågen »vilar» på i puts och målning utförda konsoler, den södra målade i svart, vitt och rött (fig 66 a–b, beskrivna ovan). Valvkappornas dekorationer har försvunnit, liksom den kvadermålning, som man förväntar sig omkring nordportalens innersmyg.

1200-talsmålningar av samma slag som i Gärdslösa är endast kända från två andra öländska kyrkor. Persnäs kyrka är redan nämnd (not 34). I den ena av de båda korsarmar, som tillskrivits Håkan Tanna och som raserades 1857, fanns en sparsam valvdekoration i gult av sk liljespjut och ett geometriskt stjärnornament.⁶⁰ Målningen är känd tack vare en akvarell av Mandelgren (not 30). Av »liljespjuten» finns nu inga spår i Gärdslösa, men kan mycket väl ha funnits i norra korsarmens valv.

Till Håkan Tannas *œuvre* hör vidare en ombyggnad av Långlöts kyrka, bla insättande av en sydportal, omkring vilken 1969 påträffades rester dels av kvadermålning, dels av ett geometriskt ytmönster vilka var anbringade på glättad puts, precis som i Gärdslösa (SvK ÖI II: 1, s 120 ff, fig 36 ff, 162 f). – Inga andra målningar, tillhörande Håkan Tannas krets, är fn kända på Öland.

Vad dateringen beträffar, hänger den intimt samman med tidsbestämningen av korsarmarna, dvs 1200-talets mitt.

II. Magnus Ingelssons målningar 1498.

Målningar av senmedeltida karaktär är bevarade i hela kyrkan, med undantag av vapenhuset i tornets bottenvåning. Tack vare Rhezelius vet vi för ovanlighetens skull både målarens namn samt den dag, då målningarna fullbordades (fig 13). Inskriften, som var målade över kyrkdörren (vilken vet vi inte, troligen var det huvudingången i södra korsarmen), var skriven med minuskler och löd: »Istud opus fuit completum quinta feria ante festum s[anc]te margarete p[er] manus magni iğeldi Anno dñi 1498» (=Detta arbete fullbordades torsdagen före den heliga Margaretas festdag [19 juli]

Fig 96. S:t Margareta. Kalkmålning från 1200-talets mitt, målad 'al fresco' på norra korsarmens östra vägg. Foto S Hallgren 1972.

St Margareta. Mid-13th century al fresco painting of the east wall of the north transept.

Fig 97–99 samt pl I. Kalkmålningar, enligt en försvunnen inskrift utförda 1498 av Magnus Ingelsson. Fig 97 a–b. Bandornament på triumfbågens mot väster (a) och öster (b) vända sidor. Foto S Hallgren 1976.

Wall paintings executed, according to an inscription now lost, in 1498 by Magnus Ingelsson. Figure 97 a–b. Scroll ornament on the sides of the chancel arch (a) west and (b) east.

år 1498 av Magnus Ingelsson). Inskriften har inte återfunnits.

Målningarna upptar dels mänskliga figurer, dels ornamentik. Av de bevarade resterna att döma, vågar man dra den slutsatsen, att scener med heliga män och kvinnor täckt väggarna, medan en rik och omväxlande ornamentik smyckat valv och bågar. – Färgskalan är svart, ljusgrått, vitt, rödbrunt, gulbrunt, turkosblått och klargult (pl I). Teckningen är i allmänhet utförd endast med färg, svart eller rödbrun.

Triumfbågen och koret. Förutom konsekrationkors

av okänd ålder, två på norra korväggen och ett på den södra, är inga medeltida målningar bevarade på koret s väggar.

Triumfbågens kontur dekorerats både mot öster och väster av ett veckat band med ljus kant (fig 97 a–b). Bandets ena sida är rödbrun, den andra grå. I de vita trekantiga fält, som bildas av bandens veck, är treflikiga blad tecknade med svart. Den mot väster vända sidan av muren över triumfbågen saknar annan målning, medan den inåt koret vända sidan ovanför veckbandet är täckt av sirliga spiralrankor med rödbruna

klöverblad. Triumfbågens övriga dekorering är från 1642 (se nedan).

På korvalvets ribblösa diagonaler är falska ribbor målade (pl I A). De är av två slag. Den i sydväst–nordost gående indelas med viggas, omväxlande rödbruna och grå och skilda åt av vita linjer. Den i sydöst–nordväst gående ribban är dekorerad av romber, omväxlande rödbruna och grå, inskrivna mellan två parallella linjer. I de vita, trekantiga fälten mellan rutorna är trebladiga blommor tecknade. Längst ned övergår romberna i viggas (fig 104).

»Ribborna» möts i en endast i målning utförd valvbricka (pl I A), bestående av en kvadrat, indelad med diagonaler och inskriven i en rund, rödbrun lagerkrans (kransens inerteckning kan tillhöra målningssviten från 1642, en tid då just lagerkransar var ett populärt motiv). De olika små fälten i valvets mitt växlar i färg, så att rödbruna gränsar till grå.

Valvkapporna (fig 107) är täckta av samma slags spiralrankor som på triumfbågens mot öster vända sida (fig 97 a). De har tunna, rikt förgrenade, bruna stjälkar med klöverblad dels i samma färg, dels ljusare eller mörkare grå. Sköldbågarnas hjässpunkt markeras med en oval frukt (pinjekotte, ekollon eller granatäpple?),

omgiven av blad (fig 109). Det är oklart, om dessa krönornament är från 1498 eller 1642.

Långhuset. På långhusförlängningens södra mur, strax väster om fönstret, är en framställning av två apostlar (pl I B), Bartolomeus (tv) och Andreas, lätt igenkännliga på sina attribut, en bredbladig kniv och ett stort X-kors. Deras ansikten är nästan utplånade. De är klädda i turkosblå mantlar med i svart tecknade veck och rödbruna livklädnader. Fodret i Andreas' mantel är orangefärgat. Över Bartolomeus' vänstra arm hänger hans avflådda hud lik ett stort tygskynke. De runda gloriorna har en inerteckning i form av en mångbladig blomma och är tecknade med antingen brunt eller svart. Bartolomeus' är målad i en starkt gul färg, Andreas' gloria är nu endast tecknad med svarta konturer och färglös. Apostlarna är placerade framför rektangulära fält, Andreas' har mörkgrå ram och ljusgrå fond, täckt av små sexuddiga, mörkbruna stjärnor, medan ramen omkring Bartolomeus' fält är rödbrun. Mellan apostlarna är ett inramat fält med en slingrande ranka, tecknad med mörkbrunt, vars stjälk har dubbla konturer och smala, mångflikiga blad. Inom detta fält skymtar svagt en inskrift i minuskler, apostlarnas namn (»bartolomeus ap» och »andreas ap»?). Invid överkan-

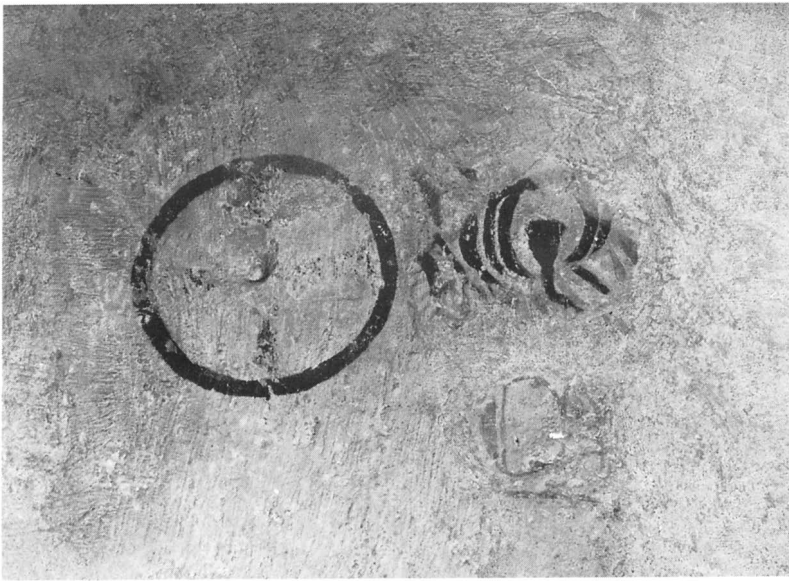

Fig 98. Invigningskors, fragmentarisk inskrift samt ornament (?) på norra väggen i travé II. Foto S Hallgren 1972.

Consecration cross, fragmentary inscription and ornament (?) on the north wall of bay II.

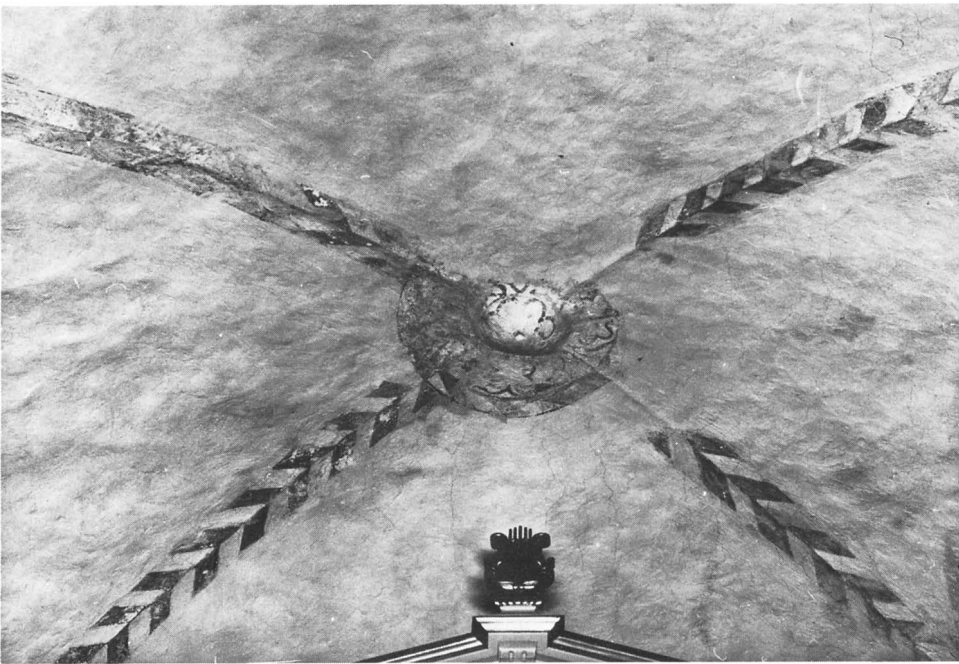

Fig 99. Målning i långhusets västligaste valv (travé IV). Foto S Hallgren 1976.

Painting in the westernmost vault of the nave (bay IV).

Fig 100. Evangelisten Johannes' symbol (?), detalj av fig 94. Foto S Hallgren 1976.

The symbol of St John the Evangelist (?), detail from figure 94.

ten till Andreas' ram är målat ett rödbrunt konsekra-tionskors.

Mitt emot apostlarna på norra sidan är mycket obe-tydliga fragment bevarade, ett rödbrunt invignings-kors, ett ottydligt fragment samt under detta en ma-juskel, bokstaven C (fig 98). Längre västerut finns obe-tydliga färgspår.

Bland nordsidans försvunna målningar fanns en framställning av Kristus, nedanför honom den krönte S:t Birgitta samt därunder en på latin avfattad bön till det svenska helgonet, skriven med minuskler: »Sancta Birgitta: Sponsa Christi, Ora Pro Nobis» (=Heliga Bir-gitta, Kristi brud, bed för oss!). Det är Petrus Frige-lius⁶¹ som vi har att tacka för dessa intressanta upplys-ningar. När han besökte Gärdslösa kyrka år 1749 och tecknade av den (fig 15), skrev han även av olika in-skrifter och gjorde andra anteckningar. Frigelius i sin tur har citerats av andra författare. Eftersom målning-

arna överkalkades 1781, kan inte Hilfeling (not 19) ha sett dem vid sitt besök i kyrkan år 1801, så som Hå-kansson antagit (Håkansson 1942, s 75).

Långhusets västligaste valv (travé IV; fig 99) är inde-lat av diagonalribbor, tecknade med ristade linjer i våt puts, vilka är imålade med antingen svart eller rödbrun färg. Ribborna är delade mitt itu på längden och genom sneda linjer ytterligare uppdelade i rombiska fält, dels vita, dels rödbruna. Ribbhalvorna är förskjutna, så att ett vitt fält i sidled motsvaras av ett rödbrunt, vilket ger en luftig ax-effekt.

De falska ribborna möts i en i samma teknik som dem utförd ring med dubbla konturer, indelad i mindre, sneda fält, vartannat vitt, vartannat rödbrunt. I mitten av ringen är en (i puts?) utförd kupig markering av valvets centrum, på vilken konturerna av en mångbla-dig blomma är tecknad med mörkbrun färg. Fonden bakom denna, som har en liten fördjupning i mitten,

består av ekblad, tecknade i rödbrunt och svart utan ristade konturer. Tillsammans ger dekorationerna i valvets centrum illusionen av en skulpterad valvbricka i sten eller trä.

Dateringen av målningen i travé IV har här förslagsvis satts till 1498, liksom de övriga 1400-talsmålningarna, fastän de av stilistiska skäl mycket väl kunde vara äldre. Vad som komplicerar dateringsfrågan är själva valvets ålder. Det framgår av byggnadsbeskrivningen ovan, av byggnadshistorien, perioderna V och VII samt av valvschemat fig 18, att valvet i travé IV skiljer sig från de båda andra i långhuset samt från korvalvet, det är nämligen ett kryssvalv, men dess sköldbågar har samma, något spetsbågiga form som valven i travé II och III. Varför inte även valven i de båda andra långhustravéerna har någon målad utsmyckning från 1498 är oklart. Den kan ha funnits, men försvunnit i samband med överkalkning av väggar och valv alltifrån 1781.

Korsarmarnas 1400-talsmålningar är mycket skadade. En av orsakerna är, att den kalkfärg, på vilken de var målade, fäste mycket dåligt på den glättade 1200-talsputsen och därför har flagnat av i stor utsträckning, innan de fästes vid konserveringen 1958. En annan orsak är upptagandet av stora fönster och utvidgandet av gamla, varigenom stora partier försvunnit.

På södra korsarmens väggar finns i söder och öster svaga färgspår i svart och turkos. Öster om portalen skymtar några små nakna, knäböjande människor, bla en med krona på huvudet, vilka troligen har ingått i en Yttersta doms-framställning. Vid östra fönstret i södra korsarmen skymtar ett rött draperi och några stjärnor. Högre upp urskiljer man svagt ett fragment, föreställande Kristus på korset (?), dvs hans nedböjda huvud med gloria och hans rakt utsträckta vänstra arm. Den Korsfäste avtecknar sig mot en diagonalrutad fond, beströdd med sexbladiga blommor.

I södra korsarmens valv målade Ingelsson över 1200-talsmålningarna. Den falska gördelbågen täcktes över av en i gulbrunt och vitt målad repstav (fig 94 f), medan ribbor målades över valvets fint modellerade grater, dels av samma axliknande slag som i travé IV, dels en variant, där ribbhalvorna i stället är indelade på längden i avlånga rektanglar, men fortfarande förskjutna i sidled i förhållande till varandra, med en trappstegseffekt som resultat. De förstnämnda ribborna är tecknade med svart samt målade i turkos och rödbrunt, de senare har samma färgskala, vartill även kommer vitt.

Valvkapporna täcktes med spröda spiralrankor i

rödbrunt och något turkos, med dels akantusliknande blad, dels sirliga, rikt förgrenade utväxter, ett slags klängen eller gräsvippor, som svänger ut i mjuka bukter (fig 95). I de cirkelrunda fält, som bildas av rankorna, skymtar figurer. En av dem är väl bevarad (fig 100), en fågel, kanske evangelisten Johannes'symbol, örnen, eller en duva, turkosfärgad med svarta konturer. Fågeln håller ett språkband.

Datering. Det är inte utan vidare klart, att alla senmedeltida målningar i Gärdslösa har tillkommit samtidigt. De rent dekorativa elementen, de falska gördel- och sköldbågarna, ribborna och slutstenarna kan mycket väl vara äldre, från 1400-talets början. I beskrivningen av målningarna i travé IV ovan har dateringsfrågan redan berörts.

Att det var Magnus Ingelsson, som 1498 bar huvudansvaret för figurmålningarna och de olika slag av spiralrankor, som täcker delar av triumfbågen samt valvkapporna både i koret och i södra korsarmen, råder det väl däremot ingen tvekan om.

Andra arbeten av Magnus Ingelsson. Troligen är det Magnus Ingelsson, som också har utfört försvunna målningar i Persnäs kyrka, kända tack vare en färglagd skiss av N M Mandelgren (SvK Öl I, fig 31, 340). Färgskalan är densamma: rödbrunt, ärggrönt eller turkos samt svart. I Persnäs förekom dels figurscener, dels spiralrankor med inskrivna figurer, men Mandelgrens akvarell är alltför summarisk, för att man skall våga göra en säker attribution.

Innan kalkmålningarna i Gärdslösa togs fram 1958, var Ingelsson endast ett namn, bevarat tack vare Rhezelius' anteckning (fig 13). Den förste, som behandlade målningarna var Bertil Palm,⁶² som i populär form presenterade dem i samband med kyrkans restaurering. Även senare har målningarna omnämnts (Boström 1966, s 102 ff; 1972, s 8), men i de översiktliga verk om kalkmåleriet i Sverige, som kommit ut, har Gärdslösa-målningarna däremot inte behandlats.

Magnus Ingelsson synes ha vissa likheter både med Risingemästaren⁶³ och med Vadstenamålaren Nils Håkansson.⁶⁴ Ölands förbindelser med Vadstena och Birgittakulten bevisas också av den ovan nämnda försvunna Birgittamålningen samt andra uttryck för Birgittas helgondyrkan på Öland.⁶⁵ Denna berodde väl framför allt på att helgonets kvarlevor förts iland på Öland och därifrån vidare till Vadstena.

III. Vapenmålning från 1570-talet

På norra korväggen är två vapen målade (pl IIB), det vänstra av dem visar en tillbakaseende ulv och är flan-

kerat av bokstäverna A och S. Rhezelius har ritat av detta vapen och berättar bla i den beledsagande texten i konceptet (fig 13), att det var »målat eler rijtat med kohl» samt att det var placerat »på söder väggen i högkahren». I renritningen i F c 2/3 däremot utesluter Rhezelius ordet »söder», och fortfarande är ju en vapenbild av ungefär samma utseende som på teckningen målad på norra korväggen, varför ordet »söder» i konceptet måste vara en av Rhezelius' sällsynta felskrivningar.

Vapnet består enligt Rhezelius av en symmetrisk sköld med två halvrunda urtag i sidorna upptill samt nedtill avslutad med tre flikar, varav den mellersta är spetsig. Vapenbilden är den berömda Ulf-släktens och samma symbol kröner den över skölden placerade hjälmprydnaden. Hjälmtycket består av stora, flikiga, parvis placerade blad, det övre paret utåtsvängt, det nedre inåtsvängt omkring sköldens nedre del. Rhezelius återger de upplysningar han fått av kyrkoherden Jonas Jonæ (not 11) om vem A S är, nämligen en man vid namn Arent Stensson⁶⁶ samt dennes släktskapsförhållanden.

Rhezelius' påstående, att Arent Stenssons vapen var målat eller ritat med kol tyder på, att det inte var färglagt vid hans besök 1634. Därför beskrivs färgbehandlingen nedan, liksom de avvikelser, som vapnet nu visar i förhållande till Rhezelius' teckning (jfr fig 13 och pl IIB. – Se vidare nedan, IV. Peter Bundis målningar 1642).

IV. Peter Bundis målningar 1642

Korets valv och väggar dekorerades 1642 (fig 101–127, pl II), sannolikt på bekostnad av den förmögne kyrkoherden Jonas Jonæ (not 11). Hans namn och året är nämligen inskrivna i den vapensköld, som nu står bredvid Arent Stenssons vapen (pl IIB). Samma årtal förekommer också på andra ställen i koret (fig 110). Några andra bevis för donatorns identitet finns inte, flera inskrifter är nu delvis oläsliga och därtill är kyrkans arkivalier från denna tid förlorade.

Målarens signatur, PBM, är målad på södra korväggen, inpassad mellan ett par trädstammar (fig 108). F riksantikvarien Martin Olsson har tolkat den som Peter Bundi Målare.⁶⁷ Bakom signaturen skulle dölja sig en berömd och mångsidig kalmarkonstnär, som utfört flera bevarade sviter av dekorativa målningar i Kalmar slott, bla i slottskyrkan och kanslivåningen, tavlor av hög kvalitet i Ålems och Köpings kyrkor samt ej längre bevarade målningar i Mönsterås kyrka. Vid en närmare analys av Bundis hittills kända verk och Gärdslösa kormålningar kan så stora överensstämmelser påvisas

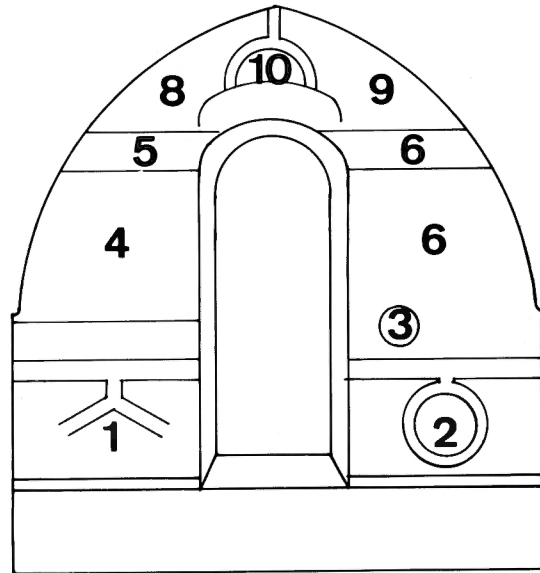

Fig 101–126 samt pl II. Kalkmålningar, tillskrivna Peter Bundi och utförda 1642.

Fig 101. Schema över södra kormurens kalkmålningar. R Boström 1977.

Figures 101–126 and plate II. Paintings ascribed to Peter Bundi and executed in 1642.

Identification of the paintings on the south wall of the chancel.

mellan dem, att det väl knappast råder någon tvekan om, att han även är mästaren till Gärdslösamålningarna. Ett indicium härför, om än inte något bevis, är det förhållandet, att hans son Jonas 1666 utförde dels målningarna på predikstolen (fig 132 ff, se nedan), dels dekorerade bänkar, bla en ännu bevarad korbänk (fig 136, se nedan). Gemensamt för far och son är bla en förkärlek för i målning utförd, distinkt marmorering, gärna i röd färg mot ljus botten (fig 102 f, 109). Därtill bekostades predikstolen av kyrkoherde Jonas Jonæns änka och son, hans namne och efterträdare (not 11).

Målningarna är uppdelade i olika fält, i horisontalld bestämt avgränsade från varandra genom kraftiga linjer, ibland åtföljda av en smal löpande-hundbård av liggande S (fig 103, 110) samt i sidled av pilastrar eller av parvis placerade trädstammar (fig 112). Det är figurscener med motiv, hämtade ur Gamla testamentet, ovanför dem placerade, dithörande bibelcitater samt olika slags ornamentik i rik omväxling, både spröda, naturalistiska växtrankor i grått och rött (fig 107, 109) och akantusrankor, schvungfullt ordnade i stora, yviga spiraler, dels röda dels grå med rödbrun modellering (fig 111 f, pl IIA). Därtill förekommer två redan

nämnda vapen (pl IIB), textpartier, som inte är hämtade ur bibeln (fig 110) samt ett slags beslagsornamentik i stor skala (fig 102 f, 109), som bl a fungerar som inramning av en del av texterna. Figurscenerna förekommer endast på korväggarna, medan valvets utsmyckning är rent ornamental. I vad mån Peter Bundi bättrat på en del av Magnus Ingelssons valvdekorationer eller målat över dem helt och hållet, kan inte fastställas, de båda målarnas verk ser nu delvis ut att flyta in i varandra (pl IIA).

Figurerna och ornamentiken är tecknade med energiska, svarta, grå eller bruna konturer. Modelleringen av trädstammarna är i allmänhet utförd med svart färg, medan ansikten och händer är tecknade med brunt eller rött, vilket ger en mjukare effekt. Svart färg är också använd i de långa texterna, vilka med få undantag består av frakturbokstäver. Enstaka ord bl a bibelställena, är angivna med antikvaversaler och romerska siffror.

Figurerna, antingen enstaka eller hela kompositioner, är i allmänhet hämtade ur illustrationerna till 1618 års svenska bibelöversättning (fig 106, 116, 118, 120, 122, 124), med vissa förenklingar beroende på de stora olikheterna i skala och teknik, å ena sidan förlagornas små träsnitt och muralmålningarnas stora ytor å den andra sidan. Så har exempelvis konung David för tydlighetens skull målats mycket större, i förhållande till Batseba och tjänarinnan (pl IIA), än på motsvarande träsnitt i bibeln (fig 106). Det är också intressant att se i Gärdslösa, hur Bundi avstått från att måla Batseba helt naken, som i bibeln, utan i stället försett henne med tygrika kläder samt till och med en turbanliknande huvudbonad! Kanske var det beställaren, kyrkoherde Jonas Jonæ, som ingrep i det konstnärliga skapandet?

I detaljerna skiljer sig Bundi alldeles tydligt från träsnitten, exempelvis genom anletsdragen, huvudenas form, höga något flyende pannor och runda bakhuvuden (fig 104, 107, 115, 117, 120f, 125, pl II A). Landskapsskildringarna är inte heller kopierade efter 1618 års bibel, utan får väl också antagas vara Bundis egna bidrag. Kanske har Jerusalem i fonden på pl II A lånat drag från det samtida gamla Kalmar (se vidare beskrivningen nedan). Till Peter Bundis egen skapelse hör naturligtvis också färgskalan (pl II) samt väl också de många vajande träden och de böljande kullarna. Där emot var det tydligen vid teckningen av invecklade kroppsställningar och djärva förkortningar, som Bundi sökte stöd i träsnitten till 1618 års bibel.

Färgskalan är numera ganska enformig (pl II). Den domineras av brunt och grått i flera nyanser, samt svart och vitt. Här och skägg, liksom lejonets päls är i all-

mänhet mörkbruna. Dräkter grå eller ljust rödbruna. Marken grå med gräset tecknat med mörkgrått. En färg, som enligt Martin Olsson (SvK Sm III, s 44) skulle vara typisk för Peter Bundi, nämligen ultramarinblått, är nu inte längre synlig. Troligen har den övergått till grått genom kemisk förändring. Även trädkronor och gräsbevuxen mark, som nu är grå, har troligen också ändrat färg, liksom en del av de mörkgrå dräkterna. Genom andra arbeten av Peter Bundi vet vi också, att han hade en mycket livlig färgskala.⁶⁸

Beskrivande förteckning över Peter Bundis målningar

Siffrorna hänvisar till schema fig 101 och 113. – Bokstäver som uteslutits eller ersatts med förkortningstecken, betecknas med kursivstil; utplånade eller oläsliga bokstäver eller ord står inom klammer [].

På *östra kormuren* är inga spår av målningar från 1642 synliga, de kan ha försvunnit, när det stora draperiet och altaruppsatsen kom till på 1760-talet. Även bakom den panel, som täcker kormurarna nedtill, kan målningrester tänkas förekomma.

Södra kormuren är indelad i horisontala fält, olika höga och skilda från varandra genom vågräta, svarta linjer (fig 107, pl IIA) och med varierande innehåll, ornamentik (fig 102 f, 109), figurscener (fig 104, pl IIA) samt till dessa hörande bibelcitater (fig 107). Intill valvet är målade ett slags falsk sköldbåge i form av ett gulbrunt band (fig 104, 109). Genom flera förändringar av det stora fönstret har utsmyckningen delvis försvunnit. Det är också möjligt, att målningrester kan finnas kvar bakom panelen.

1–2 (fig 102 f). Det nedersta registret består av rester av ett i stor skala målat beslagsornament, en romb t v om fönstret och en cirkel t h om detsamma. Utrymmet tillåter ytterligare en rundel och en romb mellan dem (fig 101), men av dessa återstår ingenting. På sidorna utanför de inramade fälten skymtar svagt samma slags röda marmorering som innanför ramarnas svarta konturer. Troligen avsåg målaren att skildra en väggbeklädnad med inläggningar av olikfärgade träslag eller marmor. Beslagsornamentiken fortsätter i samma nivå mot väster över triumfbågens södra vederlagsmur, på vars inåt triumfbågen vända sida ett cirkelrunt fält är inpassat.

(3. Medeltida konsekrationsskors, mörkt rödbrunt, fig 103.)

4. David och Goliat (fig 104; jfr fig 105). Goliat t v på bilden är klädd som en romersk krigare i hjälm med svajande fjäderbuske, bröstarnes, höftskört, ben-

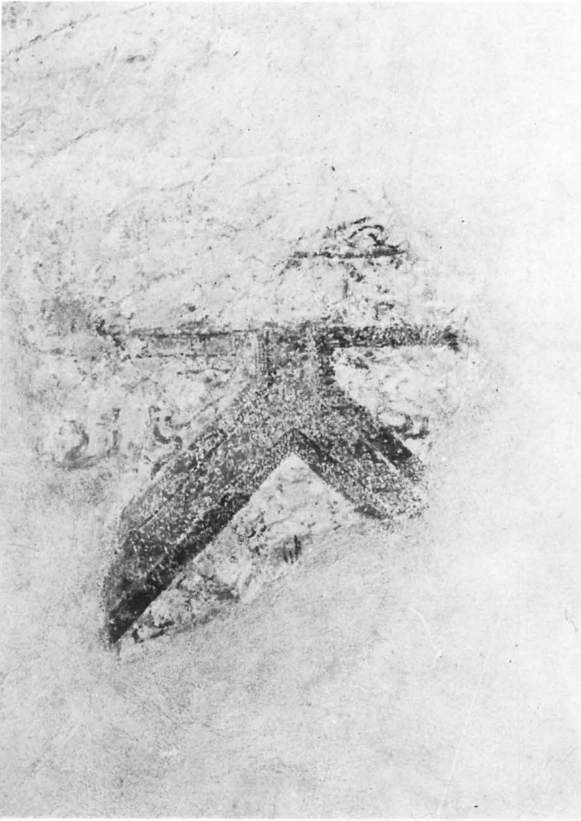

Fig 102. Beslagsornament med röd marmorering inom svart ram (fig 101:1). Foto S Hallgren 1972.

Painted ornament imitating metal-work and inlaid work with red marbling in a black frame (fig 101:1).

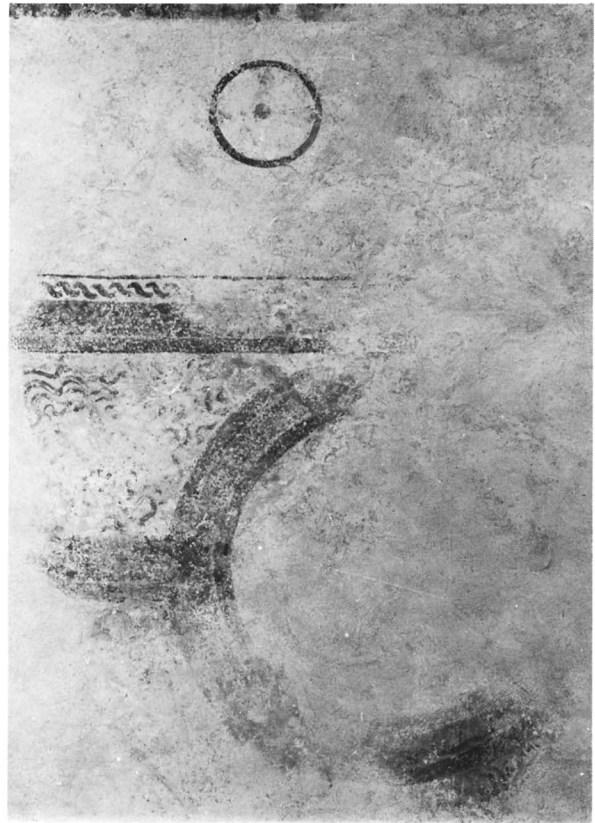

Fig 103. Invigningskors samt beslagsornament på södra kormuren (fig 101:2, 3). Foto S Hallgren 1972.

Consecration cross and painted ornament imitating metal work and inlaid work on the south wall of the chancel (fig 101:2, 3).

skydd och stövlar. Det skäggiga ansiktet är nu nästan utplånat. Han står självmedvetet bredbent och vänder sig mot David, th på bilden, och håller sin sköld mot honom, men vrider samtidigt överkroppen bakåt i det han i sin högra hand håller en bardisan och stöder den i marken bakom sig. Ett tält med veckad duk avslutar scenens östra del.

David i bildens högra hälft skymtar endast, man ser hans huvud i profil med brunt hår, högt hårfäste och runt bakhuvud. Den unge herdegossen stöder sig på en lång stav, motsvarigheten till Goliats bardisan, man ser också, hur han tar ett steg framåt med högra benet mot sin motståndare. I bakgrunden th över Davids huvud skymtar några hus. Marken är en mörkgrå, gräsbevuxen yta.

5. Den till nr 4 hörande inskriften är nu oläslig, man skymtar fyra rader med enstaka bokstäver utan sammanhang. I 1618 års bibel lyder 1 Sam 40–41: »Och [David] toogh sin staaff i sina hand / och vthwalde fem släta stenar vthu becken / och ladhe them vthi heerda skräppona som han hadhe och i secken / och toogh slungona j sina hand / och gick fram emot Philisteen. Och Philisteen gick ock fram åt / och nalkadhes in til Daid / och hans wapndraghare för honom».

6. Konung David och Batseba (pl II A). Scenen följer i stort sett förlagan, vad figurteckningen beträffar, även om David, som redan är nämnt, för tydlighetens skull avbildas i större skala i förhållande till de medagerande än i 1618 års bibel (fig 106) samt att Batseba i Gärdslösa (av anständighetsskäl?) skildras fullt påklädd och med

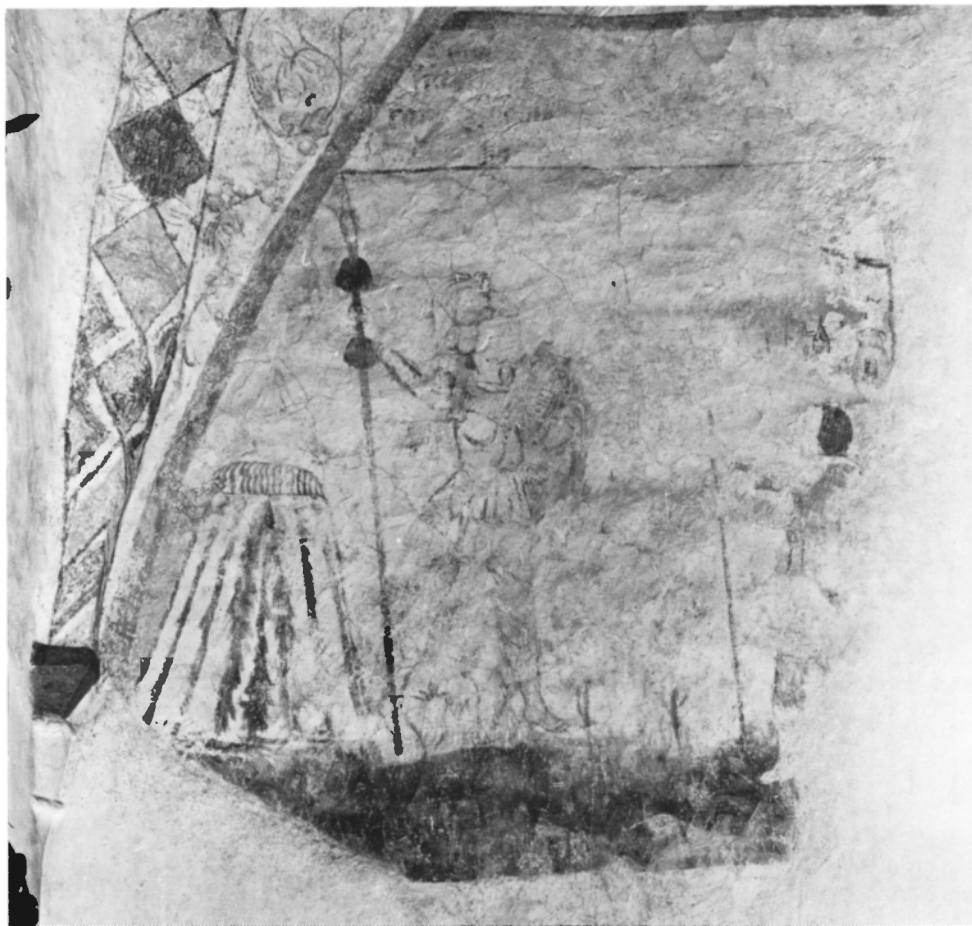

Fig 104. David och Goliat (1 Sam 17:40–41; fig 101:4). Foto S Hallgren 1972.

David and Goliath (1 Samuel, xvii. 40–41; fig 101 :4).

Fig 105. David och Goliat, träsnitt i 1618 års svenska bibelöversättning (jfr fig 104).

David and Goliath, woodcut in the 1618 Swedish translation of the Bible (cf fig 104).

Fig 106. Konung David och Batseba, träsnitt i 1618 års svenska bibelöversättning. Jfr pl II A.

King David and Bathsheba, woodcut in the 1618 Swedish translation of the Bible (cf pl II A).

Fig 107. Bibelinskrift ur »II REGUM 11» dvs 2 Sam 11:2 samt rankornament (fig 101:7, 9), allt av Peter Bundi 1642. I valvet överst t h rankor av Magnus Ingelsson 1498. Foto S Hallgren 1972.

Bible inscription from "II Regum 11", that is, II Samuel xi. 2, and vine (fig 101:7, 9), all by Peter Bundi, 1642. In the vault, top right, vines by Magnus Ingelsson, 1498.

turban. Både på träsnittet och i målningen sitter Batseba på kanten av en bassäng och håller en spegel i sin högra hand. Hennes klänningsliv är brunt och de grå kjolarna är på kormålningen högt uppskörtade, för att den knäböjande tjänarinnan skall kunna två hennes fötter. Endast huvudet med hög, något flyende panna och överkroppen med höger arm är nu synliga av tjänarinnan.

Kungaborgen och kupolbyggnaden därintill är grå, det minaretliknande tornet brunt. Arkitekturen i bakgrunden, t h om Batseba, återfinns inte i motsvarande träsnitt i 1618 års bibel. Jerusalem skildras i Gärdslösa som en medeltida stad med trappgavlar och torn, kanske har det samtida Kalmar inspirerat målaren? Jämför

Fig 108. Peter Bundis signatur (fig 101:6). Foto S Hallgren 1976.

Peter Bundi's signature (fig 101:6).

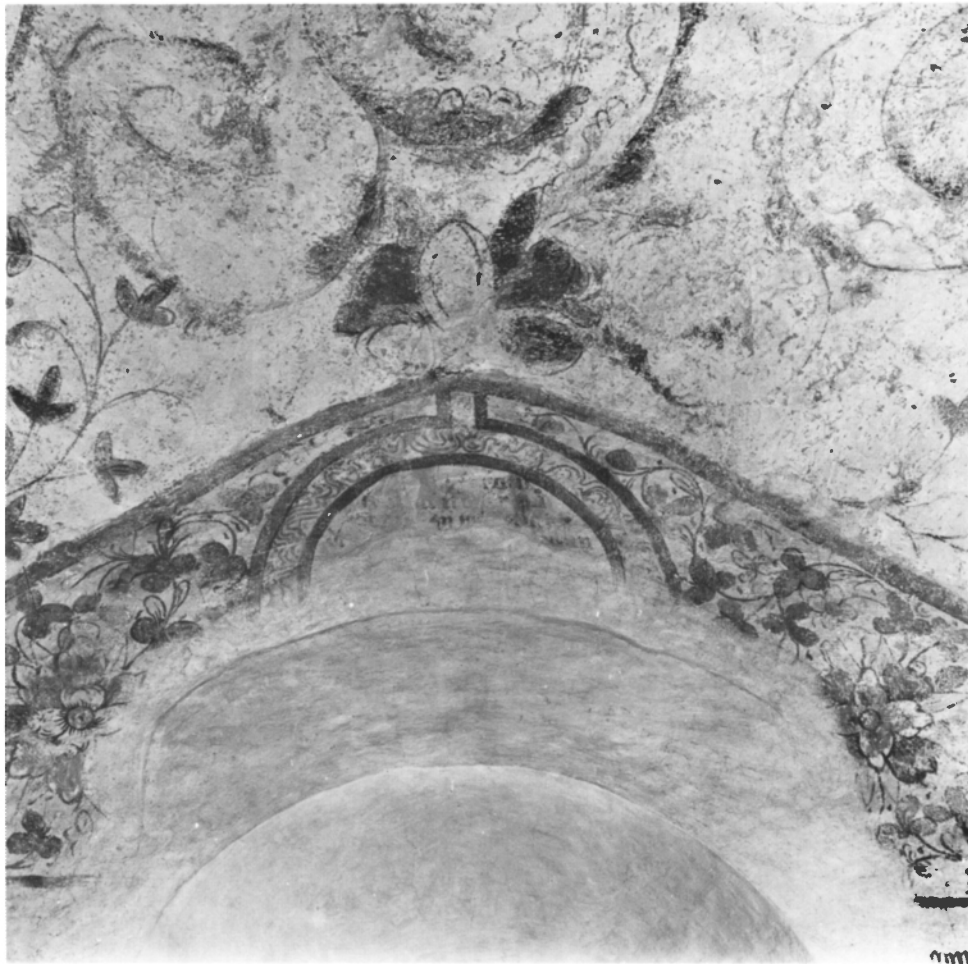

Fig 109. Det översta målningsfältet på södra kormuren (fig 101:10) samt ett stycke av valvet med målningar, utförda av både Ingelsson 1498 och Bundi 1642. Foto S Hallgren 1972.

The top paintings on the south wall of the chancel (fig 101:10) and a portion of the vault, with paintings by both Ingelsson (1498) and Bundi (1642).

exempelvis helheten, men inte detaljerna i Erik Dahlbergs berömda teckning av Kalmar 1645 (SvK Sm III: 2, fig 93, 179) med kormålningen i Gärdslösa. De flesta husen är bruna i olika nyanser. Mot dem utgör den grå trappgaveln längst th en effektiv kontrast, liksom några grå byggnader, som sticker upp i fonden. – De luftigt tecknade och målade trädkronorna är grå, trädstammarna mörkt bruna. Av den gråsvarta gräsmattan nedtill finns nu endast några antydningar kvar.

Målarens signatur mellan två trädstammar, th om kung David (fig 108), är redan analyserad ovan. Längre åt väster, över Batsebas huvud, anges den bok och det kapitel ur bibeln, som skildras på bilden, »II REGUM XI» (nu 2 Sam 11).

7. Den till nr 6 hörande inskriften är delvis utplånad. Därför återger vi först originaltexten, som i 1618 års bibel räknades till Andra Konungaboken, vilket också

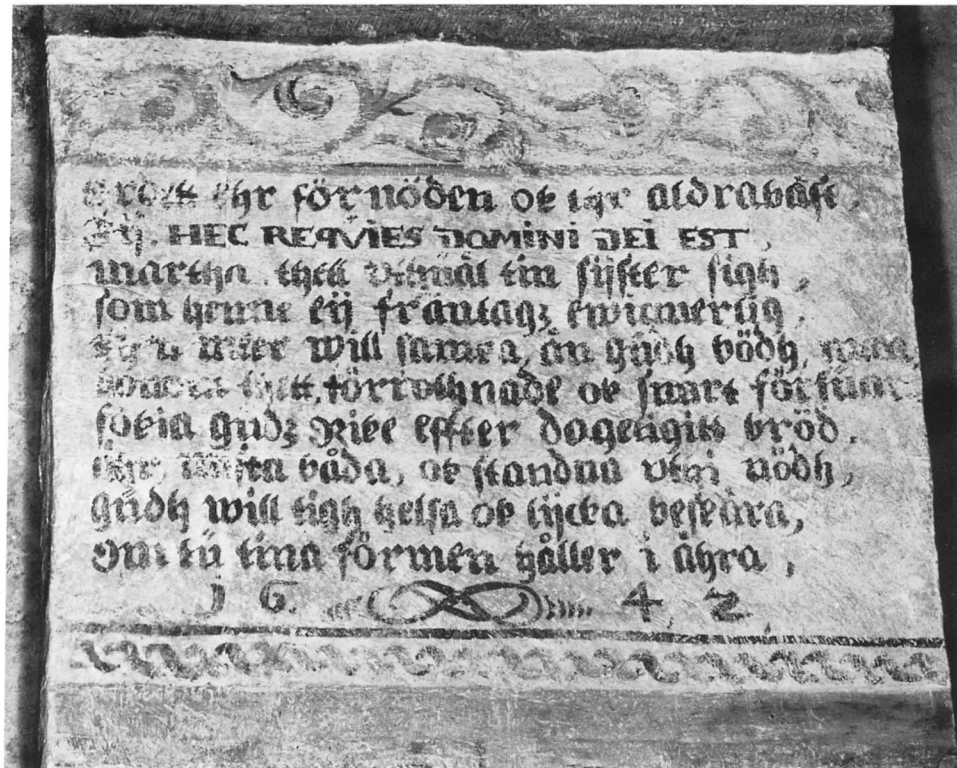
anges i själva bilden (pl II A): »Och thet begaff sigh at David om aftonstijdh stood vp aff sine seng / och gick vppå takett aff Konungs hwset: och sågh aff takett ena Quinno två sikh och quinnan war ganska degheligh, Och David sende borth och lät frågha effter quinnone / och sadhe: ehr icke thetta Bath Seba Eliams dotter Vria, then Hetheens hustru? Och dauid sende borth bodh och lät hemta henne: Och tå hon kom in til honom soff han när henne . . . »

Bundi har koncentrerat texten, säkerligen av brist på utrymme, stavningen avviker också något från originaltextens: »...takett ok såg ena Quinno tuå sig ok / ganska degelig, ok dauid . . . / . . [qu]innone ok sade ehr icke the[tt]a Eliams / ..[Vri]as hustru ok dauid . . . henne till sikh.»

8, 9. Högst upp på ömse sidor om nr 10 utbreder sig luftiga rankor symmetriskt med slingrande stjälkar,

Fig 110. Inskrift målad på triumfbågens södra vederlag. Foto S Hallgren 1972.

Inscription painted on the south abutment of the chancel arch.

ganska stora, fyrbladiga blommor, treflikiga blad och grupper av små korta kvistar utan löv (fig 107, 109). Rankorna erinrar om Magnus Ingelssons. Troligen har Bundi medvetet strävat efter att likna dem. Hans rankor skiljer sig dock tydligt från Ingelssons blä därigenom, att blommor och blad har en tydlig inerteckning, som skapar volym, samt att lövverket är betydligt tätare än de glesa rankorna hos Ingelsson.

10. Rakt över fönstervalvet är övre hälften av ett runt fält av samma slag som nr 2 bevarat (fig 109) med en fragmentarisk inskrift med svarta frakturbokstäver.

På två sidor av triumfbågens södra vederlagsmur, omedelbart under kragstenen, löper en smal, rödbrun akantusranka, som börjar i korets sydvästra hörn och fortsätter runt hörnet tvärs över muren inåt triumfbågen (fig 111 a). Under rankan två inskrifter. Den ena befinner sig på triumfmurens åt öster vända sida och är mycket skadad. Man skimtar flera rader text, varav endast ordet »andra» är läsligt.

Den andra inskriften, som är bättre bevarad, längre samt versifierad, är placerad inne i triumfbågen, på vederlagsmurens inåt öppningen vända sida (fig 110).

Den lyder:

»... ehr förnöden ok . . r aldrabäst
 ... HEC REQVIES DOMINI DEI EST;
 Martha, thett . . . tin syster sikh
 som henne ej frántagz ewinnerlig,
 ... meer will samka än Gudh bödh, mera [?]
 ... förrothnade ok snart förtäär[a?]
 sökia Gudz Rike effter dageligitt bröd,
 ähr mista (?) båda, ok stadna vthi nödh,
 Gudh will tigh helsa ok lycka beskära,
 om tu tina förmen håller i ähra
 16 [ornament] 42.»

Under inskrifterna skimtar en cirkelrund ram som är en fortsättning av den stora beslagsornamentiken längst ned på södra kormuren. Inåt långhuset dekoreras södra triumfmuren av röda och grå rankor av samma slag som på triumfbågens norra vederlag och längst ned på norra kormuren. Närmast kragstenen löper en smal, rödbrun akantusbård även på norra vederlaget.

Själva triumfbågen ovanför kragstenarna är dekorerad inåt bågöppningen av kraftiga akantusrankor, som

på varje sida växer upp ur en frodig knippa av grå och bruna blad och granatäpplen (?), erinrande om Dalar-nas kurbitsmåleri (fig 111 a–b). Rankorna, som är grå med rödbrun modellering, slingrar sig i bukter, som bildar hjärtformer (fig 97 a–b). De är överströdda med mörkt rödbruna små bär och begränsas på sidorna, närmast triumfbågens kant, av smala band samt innanför dem en svart linje.

(Veckbanden och de övriga dekorationsmålningarna på och i triumfbågen tillhör Magnus Ingelssons ovan beskrivna målningssvit.)

Norra kormuren har en annan indelning än den södra (fig 112, 113: 11–28). Ett rektangulärt parti utan målningar är utsparat närmast korets nordöstra hörn (fig 112).

11. Längst ned, öster om sakristiportalen, skymtar en i rött målad, rundbågig omramning, som tyder på att ingången tidigare suttit längre öster ut (fig 112, 113: 11).

(12, 13. Två medeltida, mörkt rödbruna invigningskors, redan nämnda ovan, fig 112, 113: 12, 13; 117.)

14. Ängel med utbredda vingar, som i sin högra hand håller ett draperi med ett stadigt grepp, allt målat med rött (fig 114).

15. Två stora, yviga akantusrankor, löpande vågrätt över muren, den ena ovanför den andra (fig 112, 117). Den övre rankan är grå, modellerad med rödbrunt. Mellan dess spiraler växer röda blommor med fyra korsställda kronblad upp. Den undre rankan är röd, båda rankorna har den för Bundi typiska frodigheten.

16. Arent Stenssons vapen (pl IIB) har beskrivits ovan i avsnitt nr III. Färgbeskrivningen följer här, emedan det förefaller troligt att det är Peter Bundi, som dels ändrat vapnets form, dels kompletterat det med färg, samtidigt som han utfört kyrkoherde Jonas Jonæ vapen (nr 17, pl IIB) och de övriga kormålningarna. Arent Stenssons vapen har en smal, brun kant, ulven är grå med mörkare konturer, hjälmtäckets blad är ljusgrå och bruna med svarta konturer. Över hjälmprydnadens lilla ulv är en blomma placerad, vars åtta kronblad är målade i omväxlande grått och rödbrunt. Blomman har ingenting med vapnet att göra, eftersom ytterligare två finns längre öster ut, på de tomma ytorna omkring det andra vapnet på kormuren. Fonden bakom vapnet är grå.

17. Kyrkoherden Jonas Jonæ vapen (pl IIB) har samma sköldform som Arent Stenssons i dess nuvarande skick, men hjälmtäckets övre blad böjer sig mot varandra, till skillnad från dem till Arent Stensson hörande, där bladen böjer sig utåt. Jonas Jonæ vapen har en bred, rödbrun kant, grå yta och svart text med frakturstil: »Herr/ Jonas Jonson/ kyrkioherde / i gers-

lösa / 164[2].» Hjälmtäckets blad är tvåfärgade grå och rödbruna. Vapnet avtecknar sig mot ljus botten.

Orsaken, varför kyrkoherde Jonæ dels lät Arent Stenssons vapen vara kvar, dels lät måla sitt eget, har av ett par forskare, Gunnar Håkansson och Folke Nilsson, på olika sätt förklarats med kyrkoherdens eller snarare hans hustrus nära släktskap med Arent Stensson.⁶⁹ Den troligaste förklaringen, som Folke Nilsson står för, är att kyrkoherdens svärmor (not 11) var av adlig börd och på långt håll släkt med Arent Stensson (not 66). På sätt och vis representerar därför Arent Stenssons vapen kyrkoherdens hustru Martha.

18. Ett stort, sexkantigt fält med bred, svart kant (fig 112, 113: 18). I detta är en mindre sexkant inskriven, omgiven av en tunnare svart linje. Den övre spetsen och de lodräta sidorna avslutas uppåt av små bruna knoppar (fig 112). I det trekantiga fältet inom ramens överdel är en kerub med rödbrunt hår inskriven, med nästan utplånad ansikte, cirkelrund gloria och vingar i två grå nyanser (fig 112). Under keruben och avskild från denna genom en vågrät svart linje, är en delvis utplånad inskrift med en svart frakturstil:

».../ära...tru / ...tå haf-/fuer ..., and [?] / ... min .. / ... til ähra ... / ...hust.. gud .. / ... ähra honom [?] / ... hans huus .. / . [AN]NO 164[2] / S.[?] P X.»

Sexhörningen flankeras av två pilastrar med rödbruna kanter och grå innerteckning i form av raka stänglar med symmetriskt utväxande blad.

19. Det första brodermordet (fig 115; jfr fig 116) utspelas framför två grå altaren, snarlika skorstenar och med murverkets regelbundna förband omsorgsfullt återgivet. På det ena altaret ligger orsaken till tragedien, Abels offer, fåret, från vilken en grå rök med rödbruna lågor stiger upp i skyn, för att visa, att Gud tog emot offret. På det andra altaret ligger det av Gud ratade offret, Kains kärve, omgiven av rök, som har slagit ned. Altarna och de på dem liggande offergåvor-na upptar halva bilden. Abel, utan skägg och med halvt bortvänt ansikte, sjunker just ned efter det dödande slaget medan Kain, skäggig och med mustascher höjer sin högra hand för ännu ett slag med det klubbliknande mordredskapet. Abels passiva hållning visar att han tydligt har blivit helt överraskad av broderns överfall. Hans ben korsar varandra i en balettlänkande rörelse. – Bakom Kain står två träd, marken är gräsbevuxen med dramatiskt böljande stammar.

20. Bibeltexten rörande brodermordet (1 Mos 4: 8–10) återges i ett långsmalt fält över bilden. Peter Bundi gör vissa avvikelser från originalet. Här följer hans inskrift: »Och thett begaff sigh Tå thee woro på

Fig 111 a–b. Rankornament på triumfbågens södra (a) och norra (b) sidor. Foto S Hallgren 1976.

Vines on the south (a) and north (b) sides of the chancel arch.

markrenn gaff Kain [sigh up] emoot sin brodher Habel ok slog honom ihäl, Tå sade herren [til Kain Hwar] ehr tin broder habel? han suarade, iag wett thett icke [skal] iag taga wara på min broder? Ok han sade till honom, hüd haffw[er tu] giordt, tins brodes blodz röst ropa till mig utaff iordenne. GEN: 4 CAP.»

21. Abrahams offer (fig 117; jfr fig 118) är ett alltse-dan medeltiden ofta använt motstycke till Brodermordet. I Gärdslösa, liksom i 1618 års bibel, visar de båda scenerna stora likheter i kompositionen. Även Abraham har lagt sin vänstra hand på offrets huvud, och den

häftiga rörelsen av hans högra arm med slaktkniven och vridningen av kroppen är en direkt parallell till Kains sätt att hantera sitt mordredskap. Både Kain och Abraham står bredbenta i en rörelse mot offren och vrider sig samtidigt halvt bakåt. Veckbehandlingen i Abrahams grå mantel, tecknad med mörkbrunt, och den utflygande mantelfliken under armbågen är direkt kopierade efter förlagan 1618. På bålet knäböjer pilten Isak, iförd mörkgrå (ursprungligen blå?) kolt och rödbruna hosor, omedveten om det fruktansvärda öde som han just blir befriad ifrån. Abrahams hand hejdas näm-

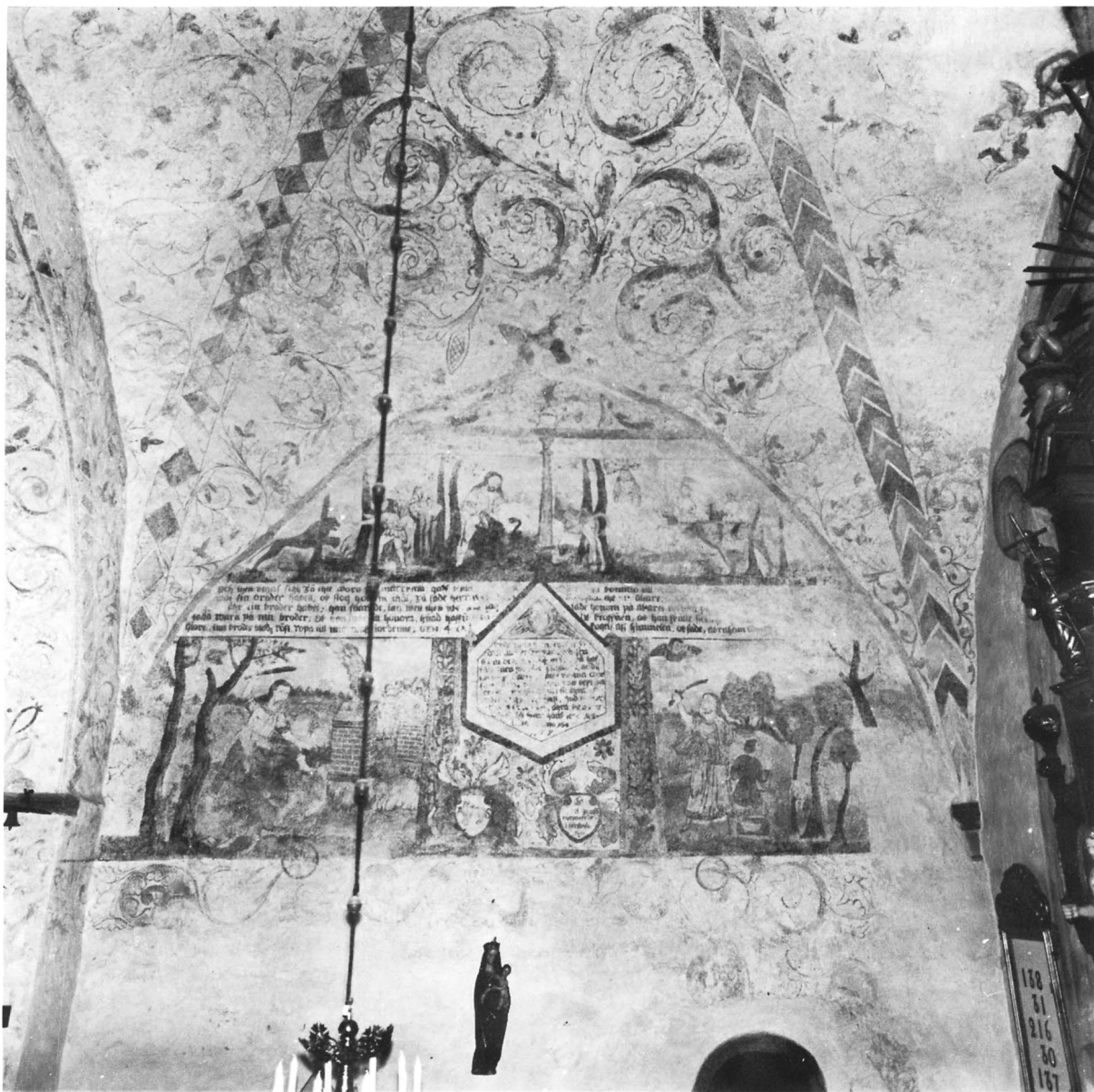

Fig 112. Kalkmålningar på norra kormuren. Foto S Hallgren 1972.

Paintings on the north wall of the chancel.

ligen av en ängel, och mellan ett par små träd står en vädur insnärjd i snären, det brännoffer, som Gud tog emot, sedan Abraham bestått det svåra provet.

22. Bibeltexen rörande Abrahams offer (1 Mos 22: 10–13; fig 117) är på vanligt sätt placerad ovanför bilden. Endast fragment återstår, här kompletterade med hjälp av 1618 års bibel:

»[Och som the] kommo til [rwmet ther Gud honom aff sagdt hadhe, bygde Abraham the[r itt] Altare [och ladhe weden vppå, och bant sin son Isaac] lade honom på Altaret offwan på [wedhen. Och vthrechte sina hand/ och toogh] till kniffuen, att han skulle sla[chta sin son. Tå ropade honom HERrans] Engel aff himmelen, och sade: Abraham Abra[h]am. Han swaradhe: Her är

iagh. Han sadhe: Kom intit tina hand widh pilten och gör honom intet. GEN. 22 CAP].» Inskriftens långa avslutning inom det sista paret klamrar får inte plats på muren, men det är omöjligt att avgöra, hur Bundi förkortat originaltexten. Därför återges den här i sin helhet, för innehållets skull.

23, 24. Två dramatiska scener ur Simsons liv (fig 119, 121; jfr fig 120, 122). Längst tv kommer det rytande lejonet, väl inpassat i den snett avskurna murytan, framstörtande mot Simson, som lugnt står beredd att försvara sig, och i nästa scen, skild från den förra av en trädgrupp, står Simson bakom lejonet och dödar det genom att slita sönder dess käftar. Observera Simsons säkert tecknade knä (fig 121). De båda Simsonfigurerna är målade i olika skala av utrymmesskäl. Det är ganska små figurer med få detaljer. Endast den större scenen (nr 24) är tecknad med 1618 års träsnitt som förlaga (fig 123).

25. Bibelcitatet rörande Simsons historia (fig 119, 121) har bestått av två rader text, men ingenting är nu tydligt. Dom 14:5 lyder: »Så gick Simson nedher

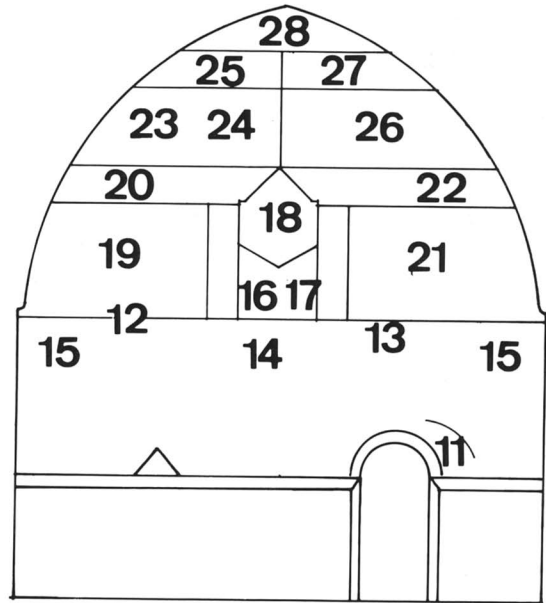

Fig 113. Schema över kalkmålningarna på norra kormuren. R Boström 1977.

Identification of the paintings on the north wall of the chancel.

Fig 114. Draperihållande ängel (fig 113:14). Foto S Hallgren 1972.

Angel holding draperies (fig 113:14).

Fig 115. Kain slår ihjäl Abel (1 Mos 4:8–10), därunder invigningskors (fig 113:19, 12). Foto S Hallgren 1976.

Cain killing Abel (Genesis iv. 8–10), and below a consecration cross (fig 113:19, 12).

Fig 116. Kain slår ihjäl Abel, träsnitt i 1618 års svenska bibelöversättning. Jfr fig 115.

Cain killing Abel, woodcut in the 1618 Swedish translation of the Bible (cf fig 115).

medh sinom fadher och sinne modher till Timnath: och som the komo til wyngårdarna widh Timnath /sij/ tå kom itt vngt Leyon rytande emoot honom. Och HERrans ande föll öffuer honom/ och han reff thet sönder j stycken / såsom man hadhe sönderriffuit itt kidh / och hadhe dock platt inet j handenne.» Hela denna text har dock inte rymts på den därför avsedda ytan, Bundi måste återigen ha koncentrerat texten.

26. Absaloms historia (fig 123) är skild från nr 24 genom en i målning utförd, kannelerad pilaster med ett kapital, som sträcker sig över och avdelar de båda inskriftsfälten nr 25 och nr 27 från varandra och synes bära det översta fältet på norra kormuren (fig 121, 123). Absalom, konung Davids upproriske son, har just fastnat i ett träd med sitt berömda, långa hår, medan hans mulåsna, t v om honom, fortsätter färden utan sin herre. Den grå mulans plastiskt målade bakdel och den i elegant förkortning tecknade sadeln avtecknar sig mot ett par trädstammar, medan djurets framdel försvinner bakom den kannelerade pilastern. På så sätt har Bundi

Fig 117. Abrahams offer (1 Mos 22:10–13) samt pilaster (fig 113:15, 21). Foto S Hallgren 1972.
Abraham's sacrifice (Genesis xxii. 10–13) and a pilaster (fig 113:15, 21).

lyckats skapa djup i bilden. Th om Absalom kommer två av hans förföljare ridande, den ena på en grå och den andra på en brun åsna, för att strax därefter sticka ned sin fiende. Den ena åsnan skymmer delvis den andra, och framför det bakre djuret är ett träd placerat, vilket allt hjälper till att skänka rymd åt sceneriet. Bundi har fritt använt förlagan i 1618 års bibel, Absaloms mulåsna är spegelvänd och hans förföljare är placerade t h i stället för t v om honom.

27. Även bibelcitatet rörande Absaloms historia (fig 123) har bestått av två rader text, som nu är så gott som utplånad. 2 Sam 18: 9–15 lyder i 1618 års avfattning: »Och Absalom mötte Dauids tienare / och reed på en mula / och då mulan kom vnder een stoor tiock Eek / fastnadhe hans hoffuudh widh Eekena: och han bleff hengiande emellan himmel och iord / Men mulan lop sin wäg vndan honom. Då en man fick thet see / bodhadhe han thet Joab och sadhe: Sij / iagh sågh Absalom hengia widh een Eek / --- då toogh Joab tree spetzer j

Fig 118. Abrahams offer, träsnitt i 1618 års svenska bibelöversättning. Jfr fig 117.

Abraham's sacrifice, woodcut in the 1618 Swedish translation of the Bible (cf fig 117).

Fig 120. Simson anfallas av ett lejon (Dom 14:5; fig 113:23).
Foto S Hallgren 1972.

Samson attacked by a lion (Judges xiv. 5; fig 113:23).

sin hand/och stötte them Absalom j hiertat mädhan han än nu leffde j Eekene / Och tiyo vnge karla Joabs wapendraghare / gåffuo sigh omkring honom och slogho honom jhiäl». Inte heller i detta fall vet vi, hur Bundi förkortat texten, för att den skulle få rum i sitt fält.

28. Det låga, spetsbågiga väggfältet alldeles under

Fig 119. Detalj av fig 118. Jfr fig 117.

Detail of fig 118 (cf fig 117).

valvet avgränsas upptill av samma falska, gulbruna »sköldbåge», som utgör hela norra kormurens avgränsning mot valvet. Röddbrun färg har den vågräta linje, som skiljer nr 28 från nr 25 och nr 27. I fältets mitt är ett riksäpple tecknat med brun färg, omgivet av en mörkbrun, smal, symmetriskt ordnad guirland eller ett draperi (fig 123). Möjligen skymtar en vapensköld th om riksäpplet.

Valvet (fig 97 a–b, 112, pl I A) orneras dels med dekorativt måleri från 1498 (se ovan, avsnitt nr II), dels med yviga grå akantusrankor, modellerade med rödbrunt. Som redan är påpekat ovan, är det oklart, i vad mån Peter Bundi målat över Magnus Ingelssons spröda rankor eller om Bundi nöjt sig med att endast måla över skadade partier. I varje fall har Bundi låtit Ingelssons diagonalribbor vara och rättat sina rankor efter dem (pl I A). Som korvalvet nu ter sig, domineras de södra och norra valvkapporna av Bundis akantusrankor, medan de båda andra kapporna huvudsakligen är fyllda med Ingelssons sirliga rankor, med kompletteringar av Bundi. Kanske är denna fördelning av Ingelssons och Bundis utsmyckning resultatet av konserveringen 1958.

Fig 121. Simson söndersliter lejonet (Dom 14:6; fig 113:24; 122, 125). Foto S Hallgren 1972.

Samson rending the lion (Judges xiv. 6; fig 113 :24; 122, 125).

Fig 122. Simson söndersliter lejonet, träsnitt i 1618 års svenska bibelöversättning. Jfr fig 121.

Samson rending the lion, woodcut in the 1618 Swedish translation of the Bible (cf fig 121).

Fig 123. Absaloms död (2 Sam 18:9–15), spiralrankor samt en del av det översta väggfältet (fig 113:26, 27, 28; 126). Foto S Hallgren 1972.

The death of Absalom (II Samuel xviii. 9–15), spiral vines and part of the top wall panel (fig 113:26, 27, 28; 126).

Fig 124. Absaloms död, träsnitt i 1618 års svenska bibelöversättning. Jfr fig 123.

The death of Absalom, woodcut in the 1618 Swedish translation of the Bible (cf fig 123).

Fig 125. Simson, detalj av fig 121. Foto S Wahlgren 1958.
Samson, detail from figure 121.

Fig 126. Absalom, detalj av fig 123. Foto S Wahlgren 1958.
Absalom, detail from figure 123.

Fig 127. Bokpall från senmedeltiden. Hovfoto Walter Olson 1949.

Late medieval book-rest.

Inredning och inventarier

Interiörens färgställning härstammar från restaureringen 1958. Den går i grågrönt, grönt och grått och bestäms av altaruppsatsen, predikstolen och kalkmålingarna. – Kring hela koret samt inne i bänkarna i den övriga kyrkan löper en panel från 1764, samtidigt med altaruppsatsen m.m. Den är upptill avslutad med en tandsnittslist samt är numera målad ljusgrön i två nyanser.

Medeltida altare

Av de medeltida stenaltarna har inga spår påträffats. Sådana har givetvis funnits, såväl högaltare i absidkoret och i det nuvarande koret, som sidoaltare i långhusets östliga hörn och invid korsarmarnas östra vägg. I långhusets östra del kan också ha stått ett lekman-altare.

Nuvarande altare och altarring

Altarbordet (synligt i fig 131) är av trä med buktiga sidor, målat i blågrönt och på framsidan dekorerat med två korsade palmkvistar. Den är ett rokokoarbeta från 1764, vilket också är altaruppsatsens tillkomstår.

Altarringen (synlig i fig 131) har halvcirkelformad plan. Den är indelad av i blågrönt marmorerade speglar inom ramverk i två ljusbruna nyanser. Armlidaren är också av trä, mörkt rödbrun, medan knäfallet sedan 1958 är överklätt med naturfärgat läder. Dessförinnan var den stoppad med »krullhår» och klädd med röd schagg (st prot 1875). – Den altarring, som gjordes 1764, hade insvängda sidor (fig 16). Möjligen ingår delar av denna i den nuvarande, vars ålder ej är känd. – 1749 hade man beslutat, att disken vid altaret skulle upphöjas och förbättras (st prot).

Medeltida bokpall

Bokpall (fig 127), snidad av ek, överdragen med väv, krederad och målad i (sekundär) röd färg. Den rektangulära bokbrädan, som har måtten 24×42 cm, prydes av genombrutet masverk med fem olika fiskblåseornament inskrivna i en rundel. De övre svicklarna och de tresidiga gavelstyckena är också genombrutna i fiskblåsestil. Den krapplack-artade röda färgen ger ett medeltida intryck. Över den röda färgen fanns före 1958 ett yngre, vitt färglager. – Detta sällsynta föremål härstammar från senmedeltiden. – Kalmar utst kat nr 124.

Förvaringsnisch (depositorium)⁷⁰

I korets norra mur framtogs 1958 en nisch, täckt av en triangelbåge (fig 25, 91). Den är belägen 150 cm öster om triumfbågen. Nischen är 97 cm hög och 59 cm bred, djupet är 46 cm och dess botten belägen 110 cm över nuvarande golv. Nischens nederdel döljs fortfarande av den panel, som nedtill täcker korvägarna. – Nischer i södra kormuren och i sakristians norra vägg är nämnda ovan.

Medeltida skulpturer

1. Tidigare har funnits ett medeltida altarskåp av ek, på vanligt sätt med målningar på väv och kredering på dörrarna. Det kallas »Altare Tafla förgylt» (inv 1663, 1684), »med bilthugeri förgylt och målad, hwilken skal upputzas och lagas» (inv 1712). Det hade tre större och tre mindre bilder (Domkap tillägg till inv 1782). På Ahlqvists tid var det nästan alldeles förmulnat och förfallet (Saml S 86, s 61). Det stod då inne i sakristian och hade ännu kvar dörrarnas målningar. Ahlqvist identifierade dessa: På ena dörrens utsida, överst: 1. Frambärandet i templet, därunder 2. Bebdåelsen. Ängelns språkband bar inskriften: »AVE . MARIA . GRACIA . PLENA domMUS (!) tecum . . .» Insidan på samma dörr hade överst 3. Kristus gisslas, bunden vid en pelare, därunder 4. Korsbärandet. – Den andra dörrens utsida hade överst: 5. Törnekröningen, därunder 6. Getsemane. På insidan, överst: 7. De vise männens tillbedjande, därunder 8. Bergspredikan. »Fem smärre bilder hafva varit i detta påfviska altarskåp men de äro nu förfallne» (Ahlqvist, Saml S 86, s 61; jfr beskrivningen från 1782, se ovan). Möjligen har madonnabilden i fig 130, beskriven nedan, stått i corpus. I så fall kan altarskåpet dateras till omkring 1500.

2. Av kyrkans triumfkrucifix återstår en fragmentarisk, känsligt skulpterad Kristusbild av ek (fig 128 f), starkt maskäten. Huvudet och torson är bevarade, liksom höger ben, med undantag av framfoten. Vänster

ben avslutas tvärt ovanför knäet med en plan yta, här har träet varit skarvat. – Kristus böjer huvudet mot sin högra axel. Ögonen och munnen är halvöppna, pannan rynkad med ett uttryck av lidande. Över håret, som faller i mjuka länkar, ligger en repformad törnekrona. Skägget är delat, men skadat. Bröstkorgen är summariskt modellerad med sidosår. Kring höfterna ligger det mjukt draperade höftklädet, som i spetsiga flikar når nedom knäna. All kredering och färg borta. Nuvarande höjd 107 cm. Konserverat 1954 och placerat på ett nytt kors.

Krucifixet är ett framstående konstverk, som av Roosval⁷¹ tillskrivits en troligen gotländsk verkstad, närstående den s k Dalbymästaren och av honom daterats till tidigt 1300-tal. Jfr Aron Andersson 1966, s 115.

Bildens blygsamma mått, jämfört med den rymliga triumfbågen, visar, att den skapats för en mindre triumfbåge, än den nuvarande. Som det framgår ovan av kyrkans byggnadshistoria (period VI), kvarstod nämligen det äldsta koret under någon tid även efter tillkomsten av det gotiska koret (fig 85, 158 E).

När krucifixet år 1750 första gången nämns i bevarade arkivalier, heter det: »Ett krucifix af 2ne bilder under främsta walfwet» (vis prot). En av bilderna av de sörjande Maria eller Johannes fanns då alltså ännu kvar. Med 'valv' avsågs utan tvivel den östligaste valvbågen, dvs triumfbågen. Enligt Ahlqvist hade krucifixet fordom en höjd av ca 4 alnar (ca 2,40 m), vilket måste innebära, att korset då ännu var bevarat. Det förvarades då i sakristian (Saml S 86, s 64).

3–4. Ännu på Ahlqvists tid stod två madonnabilder i sakristian. Den större av dem hade barnet stående på knäet och liknade därmed madonnorna i Långlöt och Runsten (SvK ÖI II: 1, fig 1 samt II: 4, under utg). Den mindre Mariabilden höll barnet på armen (Saml S 86, s 61). Möjligen har den ena av dessa bilder ingått i det ovan nämnda, medeltida altarskåpet.

Den mindre madonnabilden är troligen identisk med en som sedan mitten av 1800-talet funnits i privatägo⁷² och som 1970 återbördades till kyrkan (fig 130). Den är skulpterad av ek, krederad och målad (sekundär övermålning, möjligen av Wadsten, som 1766 målade altarpupsatsen). Urholkad baksida. Maria står vänd mot åskådaren, kroppen böjd i en svag S-kurva. Hon håller barnet på sin vänstra arm och räcker det en förgylld frukt (ett äpple?).

Madonnan har ovalt ansikte med spetsig haka och barnsligt rundad panna. Karnationen är rosigt frisk. Det långa, krusiga, mörkbruna håret är utslaget över axlarna. Hennes förgyllda krona har trubbiga spiror och hög mittspira fram. Över den röda fotsida klän-

Fig 128–129. Triumfkrucifix av ek, troligen gotländskt arbete från 1300-talets början. Foto S Hallgren 1976.

Oak rood, probably executed on Gotland in the early 14th century.

ningen, som helt döljer fötterna, faller en blå mantel i fylliga, något kantiga veck. Mantelns förgyllda foder skymtar. – Det nakna lilla Jesusbarnet, som vrider sig mot åskådaren, har frisk karnation och förgyllt hår. – Nordtyskt arbete från omkring 1500. Höjd 95 cm.

Altarprydnad

Altaruppsatsen (fig 131, pl III) består av ett skulpterat och målat ramverk omkring en oljemålning. Denna framställer Kristus i Getsemane, en målning i övervägande ljusgrått (Kristi mantel, himlen) och mörkgrönt (landskapet). Kristi hår och skägg är rödbrunt. I övre högra hörnet kommer ur molnen en ängel, klädd i blå mantel, och med ljusbrunt hår och mörkgrå vingar. Han håller fram en förgylld kalk. Runt ängeln fladdrar ett rött band, nästan som en gloria, en effektfull kontrast till målningens i övrigt kyliga färgskala. I bak-

grunden skymtar några sovande lärjungar. Kompositionen är hämtad ur ett kopparstick av Crispin de Passe d y⁷³, fränsett att ängeln håller en kalk i stället för ett kors.

Tavlan är rektangulär, med upptill avskurna hörn, och omges av en bred, rödbrun ram med en guldlist närmast målningen. På ramens båda övre, triangulära fält är pålagda två förgyllda rocailler, liknande musselskal.

Ramverket består av en kartusch mellan ytterpartier av en bruten gavel, burna av två kraftiga kolonner. Dessa har förgyllda, närmast korintiska kapitäl och ljust grågröna skaft, runt vilka slingrar sig i målning utförda bladfestoner med förgyllda blommor. Kolonnerna vilar på höga postament i två våningar, den övre i samma grågröna färg som kolonnskäften, den nedre marmorerad i mörkgrönt. Postamentens övre del pryds av förgyllda reliefer: t v Lagens tavlor, t h en kalk korsad med en palmkvist. Mellan postamenten ett predellalikhande, grågrönt parti med en svart inskriftstavla. Den versifierade inskriften, i förgylld frakturstil, lyder: »Vår Jesu kiär nu ligger här, i bön och kamp med döden / Guds wredes glöd hans blodsvett röd, utpräsar i then nöden. han helig war dock willig bar / then näpst the qual och qvida, som oss har bordt i mörkens ordt, för synden ewigt lida. O bistra stund / eij någon blund han får then natten smaka, men thessa tre Lärjungarne förmå af sorg ej waka, / en Engels tröst vår Jesu bröst sig wågar fram att lisa, men oss som se hans siäla we, bör Jesu kiärlek prisa.» Denna dikt är författad av prosten Marin (not 14, se Ahlqvist, Saml S 86, s 61). Omkring inskriftstavlan en förgylld ram.

På norra sidan av vänster plint en inskrift med svart frakturstil: »Min Högd=och min storlek har iag hunnit då kyrckoherden Högärewördige och Höglerde Herr Mag: Magn: Marin vårdade thenna församling och såg både mig och thetta HERrans huus til godo.»

Även södra postamentet har en inskrift med svart frakturstil på utsidan: »Guds namn til ära Gierdslösa kyrcka till prydnad samt hiithörande församling till hugnad och tienst; är theña Alter-taflo upsatt år 1764 så väl för kyrckans som och församlingens egen bekostnad af Provint: Bildthugg: Jonas Berggren,⁷⁴ samt af Provincial målaren And: Georg: Wadsten [not 16] härstädes b[åde jn]went och stofferad, äldermännen woro då Per Olofson i söderby och Nils Anderson, i södra gierdslösa [1766 d: 7 juni⁷⁵].»

Vid kolonnernas yttersidor höga, smala flyglar med grågröna ramar omkring mörkblått marmorerade speglar, infattade av smala guldlistor. Från flyglarna utgår halvrunda vingar av rocailler kring rutmönstrade fält,

Fig 129. Detalj av fig 128. Foto S Hallgren 1976.

Detail from figure 128.

Fig 130. Madonnabild av ek med sekundär (?) övermålning. Nordtyskt arbete från omkring 1500. Foto S Hallgren 1976.

Oak figure of the Virgin with secondary (?) painting. North German work dating from around 1500.

allt förgyllt. Över rocaillerna en urna i var sida, och flyglarna, som smyckas av förgyllda blomsterguirlander, uppbär konsoler med statyer, t v Lagen med lyftat svärd (pl III B), t h Evangelium («Inspiration» enl Ahlqvist), som med en fjäderpenna skriver i en uppslagen bok. Flyglarna krönes av ytterligare två smärre statyer, t v Tron («Religionen» enl Ahlqvist) med kors och bok, t h Hoppet med ankare och brinnande hjärta. På de brutna gavelstyckena knäböjer två tillbedjande figurer, vända mot kartuschen med Lammet, som vilar på boken med de sju insegeln. Lammet omges av moln och från kartuschen utskjutande strålar. På molnen nedtill halvligger två figurer, den vänstra spelande harpa, den högra räcker upp ett kärl med rökelse mot Lammet. Ovanför kartuschen en basunbläsande ängel i en molnkrans.

Alla skulpterade figurer har gråvit karnation samt förgyllt hår och draperier. Änglarnas vingar är också förgyllda. – Altaruppsatsen är tillkommen i samarbete mellan skulptören Jonas Berggren (1764, not 74) och målaren And G Wadsten (1766, not 16). – Delar av altaruppsatsen var övermålade med vit färg mellan 1874 och 1923.

Uppsatsens monumentalitet förstärks av ett på östra korväggen och i valvet målat draperi (fig 131) i form av en tronhimmel med fransar och tofsar, buren av två änglabarn, allt i blått, grått och svart. Detta är troligen också utfört av Wadsten.

And Georg Wadsten har själv lämnat en utförlig programförklaring 1774: »Hela dess första grund ok ställning är tagen af språket Joh: I Cap w: 17⁷⁶ Beteknar således Nya och gambl: Testamentena.»

1. Th [=norr] Lagen med svärdet. Även lagens tavlor [på postamentet]
2. Evangelium t v [=söder]; »likaledes kalken ok palmen på den grundpelaren»,
3. t h [=norr] däröver, med bok och kors betyder Tron,
4. t v [=söder] med ett brinnande hjärta och ankare betyder Hoppet och Kärleken »af 1. Pauli Epist til the Corint: 13 Cap: v:13»⁷⁷
5. Den översta delen är tagen »af Joh: Uppenbarel: Cap 5, v 8»⁷⁸
6. »Skilderiet eller målningen ... är beskrivet hos evangelisten Lucas 22 Cap werserna 41, 42, 43, 44» [Gethsemane].
7. De två översta bilderna med upphöjda armar och händer »at lofva Gud! finns i Joh upp kap 11, v 17».⁷⁹ Ängelns basunande likaledes vers 15.⁸⁰ Kan ock intagas Jesaja 58: 1.⁸¹

Fig 131 samt pl III. Altaruppsats, skulpterad 1764 av Jonas Berggren och målad 1766 av And G Wadsten. Foto S Hallgren 1976.

Reredos, carved in 1764 by Jonas Berggren and painted in 1766 by And G Wadsten.

»[svårläst] »Blom Krukorna som ok kring stora Pelarna kan lämpas till thet språk huaräst then Rättfärdige Beskrifves Blomstras såsom et palmträd wid wattubäckar [Ps 1: 3] med mera.»

Beskrivningen är undertecknad »N: Gärdslösa And: Georg: Wadsten.» Årtalet 1774 är tillagt med blyerts (VaLA, Kalmar domkap E IV: 39).

Altarkrucifix

Altarkrucifix: 1. Av förgyllt silver med reliefer av silverbleck i drivet arbete framställer Kristus och de fyra evangelistsymbolerna. Avtrappad sockel av mörkt, polerat trä. Total höjd 72 cm. Komponerat och utfört av Eugen Randa, Wien, och inköpt 1954 för medel, som donerats av fru Julia Cederblad, Worthington, USA. På högaltaret. – 2. Av skulpterat trä, på träkors. Kristusfiguren och titulus med INRI av ljust trä, korset av mörkare trä. På baksidan signerat CH eller HC. Höjd 79 cm. Gåva 1962 av efterlevande till fru Anna Danielson.⁸² På prästaltaret i sakristian. – 3. Slätt kors av trä, märkt på baksidan med förgyllda versaler: »JERUSALEM». Höjd 37 cm. I bårhuset.

Predikstol, timglas

Predikstolen (fig 132 ff) är placerad i långhusets sydöstra hörn. Den är skulpterad av furu. Dess femkantiga bröstning indelas horisontellt i två olika höga våningar med rundbågiga fält. I fälten, som här beskrivs från vänster till höger, är Kristus och några apostlar målade. Den femte sidan, som är vänd mot väggen, har tomma fält. Övre raden: 1. »S PETRUS». – 2. »SALVATOR MUNDI» hållande ett stort världsklot i handen (fig 133 a). – 3. »S ANDREAS». – 4. »S THADEUS», en skägglös yngling med yxa. – 5. Tomt fält.

Nedre raden: 6. S:t Tomas med ett vinkelmått. – 7. S:t Johannes, en flickaktig yngling med kalk och orm (fig 133 b). – 8. S:t Filippus med ett litet kors. – 9. S:t Matteus med penningpung. – 10. Tomt fält.

Kristus och apostlarna avtecknar sig mot svart fond. Deras gloriol är diffusa, gula ljussken. Mantlarna har klara färger, livklädnader markeras i allmänhet inte genom avvikande färger.

Ahlqvist uppger, att även det nedre registrets apostlanamn var målade med »latinska versaler» över var och en: »ST. THOMAS, ST. IOHANNES, ST. PHILIPPUS OCH ST. MATHEVS (Saml, S 86, s 62). På ett foto från 1913, taget av Anders Roland, ser man dock, att apostlarnas namn fr o m fält nr 6 i stället var målade på ramen under respektive bild.

Den breda, på undersidan profilerade armljedaren är

på översidan ornerad med schablonerat moreskmönster. Under armljedaren har korgen flera olika lister. Därunder fanns före 1958 en inskrift, hämtad ur 2 Petr 1: 21. På A Rolands foto från 1913 urskiljer man: »The heliga Guds menniskor / Havar talatt Rörde av / ...» (resten ej synligt på fotot).

Korgens hörn markeras genom lodräta listverk, ornerade med på varandra lagda halvcirklar och nedtill avslutade med druvklasar. En kontursågad list utgör korgens begränsning nedtill. – Spegelarnas baksidor är marmorerade i ett bubblemönster.

Korgens botten är tillspetsad och mångkantig. Brytningspunkterna markeras av pålagda lister som följer korgbottens form och nedtill avslutas med voluter. Botenpartiet är dekorerat med spiralrankor i grönt och rött med enstaka blommor mot svart fond.

Hjärtstocken består av en profilerad, mörkbrun del, som bärs upp av två triangulära, rödmålade kontursågade ben. Mellan denna fot och trappans undersida en inklädsel, målad i svart med mörkgrå spiralrankor.

Till predikstolen leder en trappa med en rikt skulpterad dörr (fig 132). Ramverkets överstycke pryds av två stiliserade lejon, symmetriskt placerade med ryggen mot varandra. Mellan dem en rosett. Alla ytor fylls av olika barockornament, fjäll, rullverk, rosetter m m, allt i plattskärning. Överstycket kröns av fyra svarvade små fialer.

På dörröverstyckets baksida är fäst en svart tavla med en inskrift målad med grå frakturstil: »ANNO/1666 den 1 junii / ähr denne Målningh förfärdigat / Med EhreB:ne och dygdesamma MADTRONAS / H. MARTTA IONSdotters och des K. SOHNS Ehrewyr/dig / höglärde M. IONÆ/GERDSLOVII denne församlingz P. T. PASTORIS egen och / Bägges samptelige Bekostnat: I[=Jonas] BUNDI.»⁸³ – Ovanför inskriftstavlan spiralrankor och schablonerat mönster som försvinner bakom tavlan.

Dörrens överdel (fig 134) är genombruten och prydd med svarvade dockor. Därunder en inskrift med mörkgrön, vacker frakturstil »Joh.¹⁷ VERS 17. Helgha them i tine / sanning. Titt taal är sanning». – Nederdelen upptas av en stor, rektangulär spegel, som upptill har utskjutande sidopartier (fig 134). Den är ljusbrun med svart moreskornamentik, utförd med schablon. Innanför den egentliga ramens profiler i ljusgrönt och något svart är en rödbrun ramlist. Dörrens baksida är ljusbrun med ljusgrönt ramverk. Den är marmorerad med mörkt rödbrun färg med hjälp av ett kamliknande verktyg, som dragits genom det yttre, ännu inte torra, mörkare färglagret mot det undre, ljusare.

Väggbeklädnaden tv om trappan består av en slät

Fig 132–134. Predikstol
av furu, tillverkad eller i
varje fall målad av Jonas
Bundi 1666. Foto S Hall-
gren 1976.

*Pulpit, pinewood, made,
or in any case painted, by
Jonas Bundi in 1666.*

Fig 133 a–b. Kristus och evangelisten Johannes. Detaljer av fig 132. Foto S Hallgren 1976.

Christ and St John the Evangelist. Details from fig 132.

furupanel, dekorerad med spiralrankor i svart och ljusbrunt i två nyanser.

Målningen framhäver den rika ornamentiken. De dominerande färgerna är ljus olivgrönt och ljusbrunt med starka accenter i svart, klarrött och ljusblått.

Predikstolens målning är alltså, som inskriften med-

delar, utförd av Jonas Bundi (not 83). Däremot vet vi inte, om han också är dess skulptör. Det finns så stora överensstämmelser mellan Gärdslösa predikstol och den sk biskopsbänken i Källa från 1654 (SvK Öl I: 4, fig 275), att de skulle kunna vara utförda av samma hand. Tidigare har snickaren Matthis Heijdeman

nämnts i sammanhanget (SvK ÖI I: 4, s 398). Han uppsade emellertid redan 1651 burskapet i Kalmar, varför det inte kan vara han, utan någon annan (Håkansson 1944, s 93). – Håkansson nr 203.

Predikstolen har alltid varit placerad i söder, men tidigare stod den längre åt väster, med trappan utmed södra väggen (fig 16). Från denna flyttning härstammar några plankor, som numera förvaras på vinden, 29–32 cm breda och 165–171 cm långa. De är marmorerade i mörkrött och vitt med distinkta linjer, exakt samma

slags utsmyckning som på baksidan av predikstolens dörr. Om flyttningen vittnar också flera skarvar i predikstolens väggbeklädnad m m.⁸⁴

1774 togs frågan upp om en ny predikstol samt den-
nas placering på norra sidan. Annexkyrkan Bredsättra
hade nämligen skaffat en ny predikstol 1768. Ärendet
uppskötts emellertid efter en häftig diskussion till för-
mån för en ny bänkinredning (Domkap). Frågan togs
åter upp 1782 (Domkap), men verkställdes lyckligtvis
aldrig.

1875 blev predikstolen övermålad i blågrått, med undantag av bröstbilderna i fyllningarna och bibelcitatet. Denna övermålnings avlägsnades dels 1923, dels 1958.

I början av detta århundrade brukade man, grymt nog stänga dörren till predikstolen, sedan prästen gått upp, för att därigenom hindra gamla och lomhörda att sätta sig i trappan för att höra bättre.

Timglas: 1. Med fyra glas i ett snidat träställ, fäst vid ett ryggstycke, bestående av en kontursågad bräda med röd kant (fig 135). På dess framsida är klistrade kopparstick, symboliserande tidens flykt och livets förgänglighet. Överst en urtavla, flankerad av två vildmän eller gubbar och krönt av ett överstycke med två putti som blåser såpbubblor. Under urtavlan en inskrift: »JACOBUS HARTMAN, SANDUHRMA-CHER IN LEIPZIG» samt en liggande putto, omgiven av förgänglighetssymboler (timglas, dödskafe m m). I urtavlans mitt en strålande sol. På nedre tavlan »Ett Calendarium perpetuum», en evighetskalender (Ahlqvist, Saml III, S. 86, s 62) omkring en utsikt över Leipzig, »LIPSIA». Höjd 72 cm. Fäst vid predikstolen.

Fig 134. Schablonerad moreskornamentik på predikstolens dörr (jfr fig 132). Foto S Hallgren 1976.

Stencilled Arabesque ornament on the door of the pulpit (cf fig 132).

Fig 135. Timglashållare av kontursågat trä med kopparstick klistrade på framsidan. 1600-talets mitt. Enligt inskrift tillverkat i Leipzig av Jacobus Hartman. Hovfoto Walter Olson 1948.

Hour-glass holder of sawn wood with engravings stuck to the front, mid-17th century. Made, according to an inscription, in Leipzig by Jacobus Hartman.

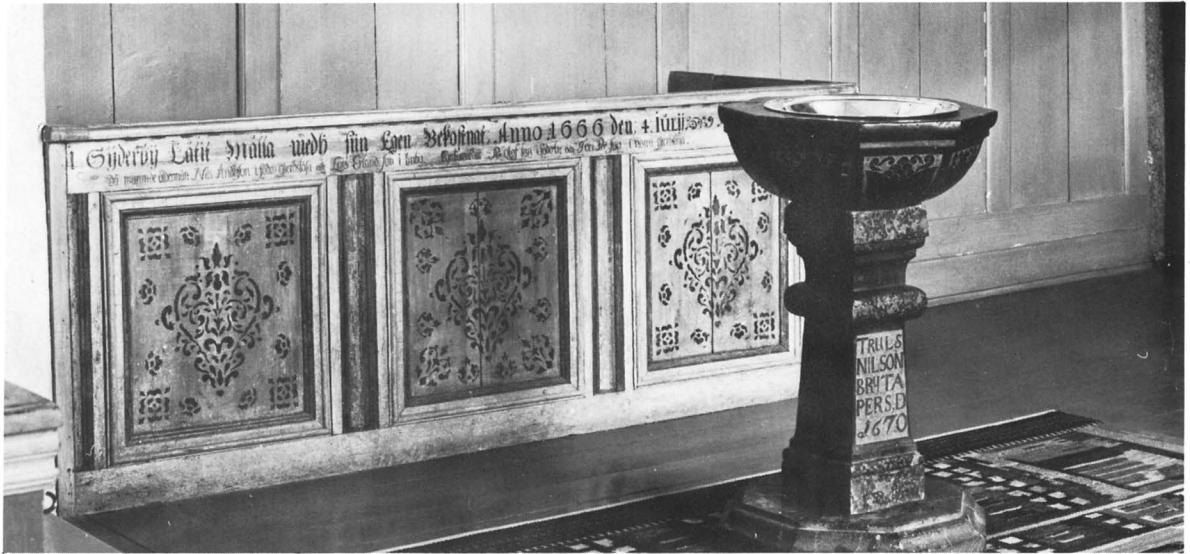

Fig 137. Bänkdörr från 1600-talet i koret. Foto R Boström 1976.

Pew door, dating from the 17th century; in the chancel.

Fig 136. Dopfont av röd kalksten, skänkt 1670 av Truls Nilsson och hans hustru Brita, Sörby. Korbänken målades 1666, troligen av Jonas Bundi, och skänktes sannolikt av samma donatorer som dopfonten. Foto S Hallgren 1976.

Red limestone font, donated in 1670 by Truls Nilsson and his wife Brita, Sörby. The choir bench was painted in 1666, probably by Jonas Bundi, and was probably presented by the same donors as the font.

Fig 138. Den ena brudbänken, i vändbänkskonstruktion, 1700-talets början. Foto R Boström 1976.

One of the bridal benches, reversible, early 18th century.

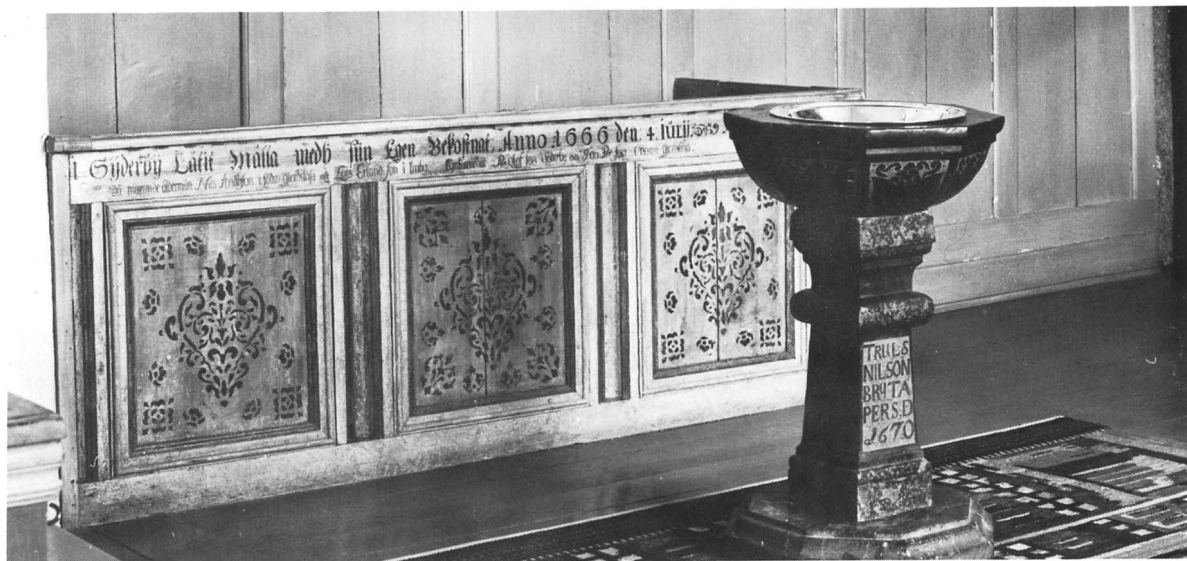

Fig 137. Bänkdörr från 1600-talet i koret. Foto R Boström 1976.

Pew door, dating from the 17th century; in the chancel.

Fig 136. Dopfund av röd kalksten, skänkt 1670 av Truls Nilsson och hans hustru Brita, Sörby. Korbänken målades 1666, troligen av Jonas Bundi, och skänktes sannolikt av samma donatorer som dopfunten. Foto S Hallgren 1976.

Red limestone font, donated in 1670 by Truls Nilsson and his wife Brita, Sörby. The choir bench was painted in 1666, probably by Jonas Bundi, and was probably presented by the same donors as the font.

Fig 138. Den ena brudbänken, i vändbänkskonstruktion, 1700-talets början. Foto R Boström 1976.

One of the bridal benches, reversible, early 18th century.

Timglaslet är ursprungligen tillverkat i mitten eller senare hälften av 1600-talet av den i inskriften nämnde Jacobus Hartman. Han har tillverkat ett stort antal timglas i kyrkor i södra Sverige och Danmark.⁸⁵ Av de bättre bevarade timglasen framgår det, att de varit försedda med något slag av mekanism samt att de i allmänhet endast hade två glas.

Sanduret var skänkt till kyrkan av »Besökaren i Calmar And Bergulff» (? , inv 1712). De fyra glasen med sin hållare var däremot en gåva av kyrkoherde Fornander (not 13; Ahlqvist, Saml III, S 86, s 62). – Kalmar utst kat nr 133.

Med två glas i ett ställ, fäst vid en enkel trätavla, märkt 1847. Uppsatt i tornet i klockvåningen, troligen som tidtagare åt dem som förr ringde i klockorna. De båda glasen i sin hållare bortstulna 1976.

Bänkar, brudbänkar

1. I långhusets västra och tornets östra del fanns mura-
de sittbänkar, ej i förband med kyrkans väggar (fig 20).

Datering: 1200-talets mitt (jfr Byggnadshistoria, period V). Höjd ca 50 cm, bredd ca 42 cm. När de togs bort 1958, var de täckta med sittbräden av trä.

2. I korets nordvästra hörn står en bänk av furu (fig 136). Den stympade inskriften i svart frakturstil lyder: »... I Syderby Låtit Målla medh siin Egen Bekostnat; Anno. 1666 den 4 Julij». Inskriften saknar början; bänken är nämligen avkortad (se nedan). Därunder med mindre stil: »Då warande åldermän Nils Anderson i södra gierdslösa och Lars Erland son i linby. Kyrckowårdar Per Olof son och Jon Per son i norra gierdslösa.» Bänken var alltså avsedd för åldermännen och kyrkovårdarna.

Bänkens först nämnda inskrift har börjat längre åt vänster, vilket visar att bänken ursprungligen har varit längre. Man ser också, att fasaden är avkortad i samma ände, mitt i en smal spegel. Nu omfattar fasaden tre stora och fyra smala speglar. Det framgår även av Löfgrens planritning, att bänken har varit längre (fig 16), nämligen 6 alnar (ca 3,6 m). Nuvarande längd 235

cm, höjd 88,5 cm. Med hjälp av Löfgrens måttangivelse kan man räkna ut, att bänkfasaderna haft fem (mot nu tre) större speglar.

De ursprungliga färgerna framtogs 1958. Ljust beige dominerar. De stora speglarna är rödbruna med svart moreskornamentik, utförd med schablon, och de smala speglarna är ljusblå. Alla speglar omges av rödbruna ramlister. På insidan är bänkskärmen ljusblå, övermålad före 1958.

Målaren kan knappast vara någon annan än Jonas Bundi (not 83), som samma år målade predikstolen. Jämför t ex moreskornamentiken och färgållningen! Namnet på den person som bekostat bänkens målning är troligen Truls Nilsson (not 86), densamme som 1670 skänkte dopfunten (fig 136; Håkansson nr 205).

3. Utmed östra korväggen, på ömse sidor om altaret, består bänkarna bl a av delar av en bänkinredning från 1600-talet (fig 137). Det norra partiet är 115 cm långt, det södra endast 58 cm. Dörrarna består av rundbågiga, blå speglar, omgivna av kraftigt profilerade lister i ljusgult och krönte av vågräta äggstavar och tandsnitt, också ljusgula. I svicklarna på ömse sidor om rundbågarna en skulpterad bladkvist. I övrigt är skärmarna ljusbruna. Den södra bänken iordningställdes 1875 i samband med rivningen av kortrappan (jfr ovan, Byggnadshistoria, period XII).

4. På södra korsarmens vind förvaras delar av en bänkinredning med rödbrun marmorering av samma slag som på predikstolen och kyrkvärdsbänken samt nummerade: 34, 38 och 46. På en av dem är årtalet 1666 målat, vilket bekräftar, att även dessa bänkar målats av Jonas Bundi.

5. 1752 beslöt man att göra bänkar även ute i tornets bottenvåning, sedan dess väggar rappats (st prot). När detta verkställdes, vet vi ej, i varje fall skedde det innan Löfgren ritade kyrkans plan (fig 16). Troligen ingår rester av även denna inredning i den nuvarande.

6. Två bänkdörrar förvaras också på vinden, bestående av profilerat ramverk i gult och svart med blå speglar, i den ena en blomstermålning, i den andra blå och vit marmorering. Mått: 76×58 cm. Möjligen är det i stället frågan om delar av en läktarbröstning (se nedan). Målningen är troligen utförd av And G Wadsten.

7. Den nuvarande, slutna bänkinredningen (fig 88, 90), som troligen delvis består av äldre delar, tillkom vid restaureringen 1923 och moderniserades med bekvämare sittbräden 1958. Numera målade i ljusgrått med ljust grönmarmorerade speglar. Tidigare målade i ljusblått med mörkare blå speglar inom svarta ramlister.

1875 tillkom bänkar vid norra korsarmens norra vägg, mitt för den samma år igenmurade nordportalen.

Denna togs åter upp 1958 (se ovan), varvid bänkinredningen ändrades ännu en gång.

1875 gjordes korets bänkar lika höga som kyrkans övriga och en ny bänk (nr 3 ovan) uppbyggdes vid altarets södra sida, på den plats, där tidigare ett murat trapphus hade varit beläget (jfr ovan fig 16, 17 samt kor nr 2).

Ett par brudbänkar av brunmålad furu, identiskt lika, står numera i sakristian (fig 138). De är sk vändbänkar med omvändbara, genombrutna ryggstöd. I stället för svarvade dockor är kontursågade bräder insatta i ryggen. Längd 150 cm, sitthöjden är ganska obekvä, 55,5 cm. De omtalas första gången 1712: »2^{ne} Sälror» (inv). Enligt inv 1750 stod en »sälla» i sakristian och en i koret.

Kyrktagningspall av omålad furu med den vågräta sittbräden och ryggstödet infogade mellan hela, kontursågade gavlar. Upptagen första gången i inv 1774. Längd 105 cm. – 1901 fanns två kyrktagningspallar, nu bara en.

Läktare, orglar

I långhusets västra del står en orgelläktare, som sedan 1958 sträcker sig ända ut till tornets västra mur (fig 23, 25). Det framskjutande, svängda mittpartiet var före 1958 smyckat med en förgylld lyra (fig 89, 140, nu på vinden). Liksom orgelfasaderna (se nedan) var bröstningen tidigare målade i ljust blågrått och guld, sedan 1958 i ljusgrått, ljusgrönt och guld. Bakom orgeln avdelas läktaren med en skärmvägg av trä med två symmetriskt placerade dörrar (1958). – En läktare omtalas första gången 1738 (st prot), kanske ingår delar av denna i den nuvarande, som byggdes 1884 av snickarmästaren A J Palmqvist i Borgholm (st prot 11/8 1884).

Läktaren bärs upp av åtta träkolonner med mörkgröna skaft och korintiska, förgyllda kapital, formade efter orgelläktaren i Alböke (st prot 1883). Före 1923 (?) stod ytterligare två kolonner under läktaren. De är nu uppställda i tornet och visar den äldre färgsättningen, ljust blågrått.

1782 diskuterades uppförandet av läktare även i korsarmarna (st prot) och ett beslut i frågan fattades året därpå, men vilket år de byggdes och hur de såg ut, är obekant. Möjligen är de ovan beskrivna bänkdörrarna (nr 6) i stället delar av sidoläktarnas bröstningar.

Läktartrapporna har ändrats flera gånger. Före 1875 stod trappan i södra korsarmen, utmed västra väggen (fig 16). Man nådde alltså de andra läktarna från den södra. 1875 togs trappan bort och en dörröppning bröts genom tornets östra mur (fig 30). Läktarna nåddes där-

efter endast från tornets första våning via den i vapenhusets sydvästra hörn placerade trappan (fig 18). 1884 ersattes de tre läktarna av en enda i långhuset, den nuvarande (fig 89, 90), fortfarande med uppgång från tornet. Den avskildes 1923 (?) från en del av vapenhuset genom en glasad skärmvägg och en likaledes glasad dörr (fig 18, 22, 24). En trappa placerades innanför vindfånget. 1958 gjordes läktartrappan bekvämare och flyttades till vapenhusets nordvästra hörn, samtidigt som läktargolvet förlängdes mot väster (fig 21, 25).

Fyra orglar är kända.

1. Upptagen i inv 1663: »positiv med 6 stempner (?)». Möjligen stod den i korets nordöstra del, om man så får tolka ett fysisidigt fält utan kalkmålning på norra kormuren (fig 112, 117). 1684 var positivet »merendels förderfwat» (inv) och 1712 var det i ännu sämre skick: »alldeles oklart(?) och förderfwat» (inv), varför två tennljusstakar något senare användes till dess reparation (vis prot 1732).

Om orgeln heter det 1744, att den »i flerahanda måtto blifwit förbättradt, förnyat och med wackert bildhuggeri arbete och målning utziradt ...» (Domkap). Tre träskulpturer (fig 139–140) tillkom troligen vid detta tillfälle: A–B. Två musicerande figurer, en kvinnlig, trumpet- eller basunbläsande (instrumentet borta) och en manlig, harpospelande, båda klädda i vita livklädnader och vida, gulbruna mantlar. Troligen skall den gulbruna färgen föreställa guld. Deras huvud och händer är för stora i förhållande till kroppen. Karnationen är frisk, med rosiga kinder och röd mun. Ögonen är stora, med högvälvda ögonbryn och starkt markerade ögonlock. Hög panna, ganska breda ansikten. Gulbrunt hår, högt uppkammat i en valk över pannan och lockar i nacken. Harpans strängar är gjorda av snören. Spår av kanvas, kredering och färg. Figureernas summariska baksidor visar, att harpspelaren skall stå th i profil vänster, den andra stå tv i profil höger. Höjd 125 resp 129 cm. På vinden. – C. Liten förgylld ängel med utbredda armar och oproportionerlig anatomi. Höjd 26 cm. Under 1800-talet och ända till 1958 var två ljusarmar av mässing fastspikade vid dess händer. Då, liksom nu, är den fäst vid predikstolens armläddare. En läderögla på figurens rygg visar, att den en gång varit upphängd.

1750 stod orgeln bak i kyrkan (inv). Sista gångerna upptagen i inv 1774, då den betecknas som gammal och 1782 (Domkap), då vi får veta, att man använt en del därav till förbättring av orgel nr 2 och att resten sålts.

2. 1759 ersattes positivet av ett begagnat orgelverk, vilket ursprungligen, år 1638, var byggt för Storkyrkan i Kalmar (SvK Sm III, s 309f). Orgelbyggaren hette

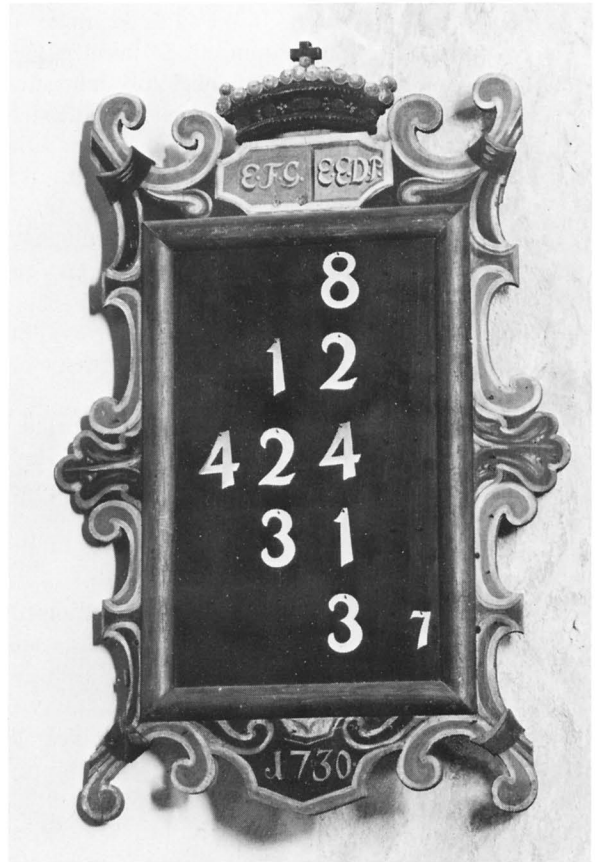

Fig 141. Nummertavla, skänkt 1730 av Elias Falkengren, arrendator på Galltorp, och hans hustru. De utåtsvängda voluterna på ramen är avslagna. Foto S Hallgren 1976.

Hymnboard, presented in 1730 by Elias Falkengren, tenant of the Galltorp estate, and his wife. The projecting volutes on the frame have been broken off.

möjligen Nels Pawelsen. Verket togs ned från sin ursprungliga plats i Storkyrkan och packades ned 1678 av orgelbyggaren Magnus Åhrman⁸⁷ under förarbetena till Storkyrkans sprängning. Orgeln uppsattes 1684 i den nybyggda Domkyrkan, där den reparerades och målades 1688. Då Domkyrkan fick en ny orgel 1759, skänktes den gamla till orgelbyggaren Lars Wahlberg,⁸⁸ vilken sedan sålde delar av densamma till Gärdslösa kyrka. Den uppsattes av organisten Run(d)gren⁸⁹ och hade då 9 stämmor. Den hade »endast metallpipor» (Domkap 1847). Orgeln förbättrades »med pedal och pipor», varvid delar av orgel nr 1 kom till användning (Domkap 1782). Sedan kyrkan skaffat sig en ny orgel 1884, såldes det gamla verket på auktion till kopparslagaren Petersson i Borgholm för 20 kronor (st prot 1884).

3. Med 10 stämmor, byggd 1884 av P L Åkerman & Lund, Stockholm. Förslagsritningen till fasaden var ritad av H A R Sidén (not 37), enligt församlingens uttryckliga önskan med Bredsättras orgel som mönster och omarbetades vid ÖIÄ av O A Mankell (not 59). Den utfördes av snickarmästare Palmqvist och består av ett högt gavelpryvt mittparti, krönt av en lyra, omgivet av lägre sidopartier, med två toureller med eldurnor, däremellan smalare partier, allt målat i grått och guld (se fig 90).

På äldre fotografier är ett vitmålat skydd av väv, likt en baldakin, spänt över orgeln, för att skydda den mot damm. Det tillkom enligt beslut 1889 (st prot).

4. Den nuvarande orgeln har 21 stämmor,⁹⁰ fördelade på två manualer och pedal, och är byggd 1958 av Hammarberg. Fasaden är densamma som 1884 (se ovan). Den är ljudande. Spelbord i fasaden.

Nummertavlor

1. En rektangulär tavla med dels en inre ram med rundstavsprofil, dels en yttre, plan ram (fig 141). Den senare formad av voluter, krönt av en krona, allt av plant, kontursågat trä med illusorisk målning. Överst donatorernas initialer: »E.F.G. [Elias Falkengren⁹¹]/ E.E.D.P.», nederst årtalet 1730. Färger: svart, brunt, blågrönt, rött samt litet guld. Mått: 121×80 cm. Stod 1750 bak i kyrkan, men är nu placerad i långhusets nordöstra hörn. – En snarlik nummertavla, anskaffad 1732, finns i Egby kyrka (SvK ÖI II: 2, fig 384).

1901 förvarades två gamla nummertavlor i sakristian.

2–3. Ett par lika (synliga i fig 91, 131), med svarta tavlor och skulpterade, förgyllda ramar. Krönen orneras med voluter och blad i genombrutet arbete, som omger släta, svarta fält med inskrifter i guld: SJUNGER / OCH LOFVER / HERRAN (i den ena) sant HERRAN / VARE TACK / OCH LOF (i den andra). Höjd 168 cm. Tillverkade av N J Jonsson⁹² och skänkta 1875 av kyrkoherde C G Uddenberg⁹³ (inv 1901). I korets östliga hörn (synliga i fig 131).

4–5. Med förgyllda ramar, krönte av en blomma och blad omkring vita tavlor. 1800-talsrokoko. Mått: 138×60 cm. Skänkta av riksdagsman A Nilsson och måltaren G Bramstedt i Norra Gärdslösa (inv 1901). På korsarmarnas östra väggar.

Dopredskap

1. Rester av en medeltida dopfunt ingår i den nuvarande solvisaren (fig 12), nämligen skaftet och en, möjligen flera, profilerade, åttkantiga fotplattor, av troligen öländsk, rödspräcklig kalksten. Skaftet är något koniskt och 35 cm högt, fotplattans bredd är ca 74 cm. Av

dessa delar kan man sluta, att funten troligen haft samma uppbyggnad som de bättre bevarade funtarna i Sandby och Gårdby, med en halvsfärisk cuppa och åttkantig fotplatta. Datering: 1200- eller 1300-talet.

En cylindrisk skiva av röd kalksten, som William Anderson påträffade 1933 (A:a i fig 19), kan ha ingått i funtens fotstycke. Stenen står nu ute i vapenhuset. Observera däremot, att den om en dopfuntscuppa påminnande delen i solvisaren (fig 12) är massiv och alltså inte ursprungligen hört till en dopfunt.

Ännu i förra hälften av 1700-talet stod funten kvar »bak i kyrkan» (inv 1712 och 1750). Den beskrevs då som stor och gammal.

2. Av röd, delvis polerad, öländsk kalksten med åttsidig skål och fot samt fyrsidigt skaft med stor nod (fig 136). Ornerad med starkt stiliserade blommor och frukter (tulpaner och granatäpplen) i plan relief, som polerats, liksom alla upphöjda partier, och avtecknar sig leverbruna mot bottenpartiernas genom pikhuggning grå ytor. På ena sidan av skaftet en inskrift med versaler: »TRULS / NILSON [not 86] / BRYTA PERS, D / 1670». Höjd 94 cm. Dopfunten liknar mycket den i Högby, vilken var tillverkad av Jordan Hansson.⁹⁴

Funten stod på 1700-talet och troligen även från början i koret.⁹⁵ – Håkansson nr 205.

Dopskålar: 1. »Funt kätil – 1 st» (1598, PB vis), utan angivande av materialet eller utseende. Ej bevarad. – 2. »Teenskall (?) i funten» (inv 1663 och 1684). Den rymde ungefär $\frac{1}{2}$ stop (inv 1712) och upptas även i inv 1750 och 1774. Ej bevarad. – 3. Av tenn, rund kallskålstyp, låg, med svängd sida och något utvikt kant. Handtag i form av ovala ringar på gångjärn. På bottens utsida med frecklad kursivstil: »CNS / AMS / 1833». Oläslig stämpel i botten. Diameter 22 cm. – 4. Av silver, enligt stämplor tillverkad 1947 för Libraria av Nils Redeby, Stockholm. I bottens mitt ett likarmat kors i drivet arbete. Diameter 41,5 cm.

Vigvattensskål

En liten kvadratisk vigvattensskål av kalksten påträffades av William Anderson 1933 liggande på kyrkogårdsmuren. Mått 17×15×9 cm. Ej återfunnen 1976.

Nattvardskärl, brudkronor och annat silver

Nattvardskalkar med patener: 1. Av silver, vägande 65 lod, upptagen i inv 1566⁹⁶ och 1598 (PB vis): »Förgyllt kalk, medt al tilbehöring . . . herlig», bortfördes av danskarna 1677. – 2. Kalk och paten av silver, skänkta 1679 i testamente efter kyrkoherden Jonas Jonæ Gerdzlovius (not 11). De vägde 48 lod tillsammans (inv 1712).

Fig 142. Nattvardskalk och paten av delvis förgyllt silver, den förra tillverkad 1791 av Johan Högstedt i Kalmar, den senare skänkt 1679 i testamente efter kyrkoherden Jonas Jonæ Gerdzlovius. Foto S Hallgren 1976.

Chalice and paten, partly silver-gilt, the former made in 1791 by Johan Högstedt of Kalmar, the latter bequeathed by Vicar Jonas Jonæ Gerdzlovius.

Kalken utbyttes 1791 mot en större (nr 3 nedan), enligt ett beslut samma år, på grund av att den var för liten och inte räckte disken runt (st prot). Patenen däremot är bevarad (fig 142), av silver med förgyllt framsida och mycket smalt brätte. I mitten graverat: »ihs» i gemena, sammanflätade frakturbokstäver med dekorativa slängar, omgivet av »MEA» och »SPES» (=Mitt hopp) i antikvaversaler. Dessa ord är placerade lodrätt

och omges av små graverade stjärnor. Stämplarna ej synliga. Diameter 15,5 cm.

3. Av silver (fig 142). Cuppan invändigt förgyllt och med punsad bård vid brädden. Avtrappad, rund fot och rund nod, dekorerade med pärlstavar. Enligt stämplarna tillverkad i Kalmar 1791 av Johan Högstedt.⁹⁷ höjd 25,5 cm. Till kalken användes patenen till kalk nr 2, se ovan.

Fig 143. Oblatask av delvis förgyllt silver, tillverkad i Karlskrona av Hans Jacob Schmid 1736. Foto S Hallgren 1976.

Bread box, partly silver-gilt, made by Hans Jacob Schmid of Karlskrona in 1736.

Oblataskar: 1. »Pixis av Sölf», vägande $4\frac{1}{2}$ lod, upptagen i inv 1566 och 1598 (PB vis). Ej bevarad. – 2. Rund, av svarvat trä, upptagen bl a i inv 1774, 1828 och 1901. Troligen 1600-talet. Ej bevarad. – 3. Av målat järnbleck, rund, upptagen i inv 1774, men ej bevarad. – 4. Av silver, inuti förgylld, oval och bukig, på fötter formade som inrullade blad (fig 143). På locket ingraverat ett spegelmonogram med E, F, M, C, S, L i kursiva versaler sammanflätade inom ett ovalt fält, omgivet av en bladslinga. På botten utsida ingraverat med kursivstil: »Tilhörer / Gärdslösa kyrcka.» Längd 13 cm. Enligt stämplat tillverkad i Karlskrona 1736 av Hans Jacob Schmit.⁹⁸

Vinkanner och -flaskor: 1–2. Av »kåper», 1598 (PB inv). Ej bevarade. – 3–4. Av tenn, 1598 (PB vis). En fanns kvar 1663, den rymde två kannor och »upstöptes i kläckan d. mindre» (inv 1663). – 5. En stor vinflaska, också av tenn, anskaffad efter 1663 och bortrövd av fienden 1677 (inv 1684). – 6. Ett tennstop med tre fötter under, anskaffat före 1684 (inv) och sannolikt lämnat i utbyte mot nr 8.

7. Av delvis förgyllt silver, balusterformad (fig 144), rikt graverad med régenceornamentik, bukens nedre del godronnerad. Handtaget är S-svängt och avslutas nedtill med en liten symmetrisk sköld. Tumgreppet har formen av ett akantusblad. Kannan är förgylld inuti, på locket, på mynningens övre del och på handtagets utsida.

Höjd 23 cm. Enligt stämplat på botten utsida tillverkad i Karlskrona 1718 av Hans Johansson Stadius.¹⁰¹ Vikt 64 lod (inv 1901). Kalmar utst kat nr 62.

8. Stop av tenn, svagt koniskt. Handtaget och det därmed sammanhängande locket löst, lockknappen borta. Enligt stämplat på lockets insida tillverkat i Kalmar i mitten av 1700-talet av Bengt Ståhlström.¹⁰² Höjd 18,5 cm.

Sockenbudstyg: 1. Kalk av oförgyllt silver med paten av tenn, upptagen 1598 (PB vis). 1677 borttog fienden en sockenbudskalk, troligen denna.¹⁰³ 2. Av oförgyllt silver med paten av samma material, vägande 34 lod och upptagen i inv 1566 (not 96) och 1598 (PB vis), 1750 och 1774. Ersatt med nr 4. – 3. Av tenn, bestående av kalk, paten och flaska. Användes av komministern. Upptaget första gången 1742 (inv) och sålt på auktion 1797 (st prot). – 4. Av silver, cuppens inre och kant förgyllda. Fot och nod prydda med pärlstavar (jfr ovan nattvardskalk nr 3, fig 142). Runt mynningen en punsad bård. Höjd 16 cm. Enligt stämplat tillverkad i Kalmar 1793 av Johan Högstedt (not 97). Tillhörande paten av silver, förgylld på framsidan. Diameter 9,5 cm. Samma stämplat som på kalken. – Till detta sockenbudstyg anskaffades 1822 en tennflaska, en något tillplattad plunta, vars skruvlock nu saknas. Enligt stämplat tillverkad 1820 i Kalmar av I P Fagerström.¹⁰⁴ Höjd 16 cm. Graverad inskrift: »Tillhör

Fig 144. Vinkanna av delvis förgyllt silver, tillverkad 1718 av Hans Johansson Stadius i Karlskrona. Foto S Hallgren 1976.

Flagon, partly silver-gilt, made in 1718 by Hans Johansson Stadius of Karlskrona.

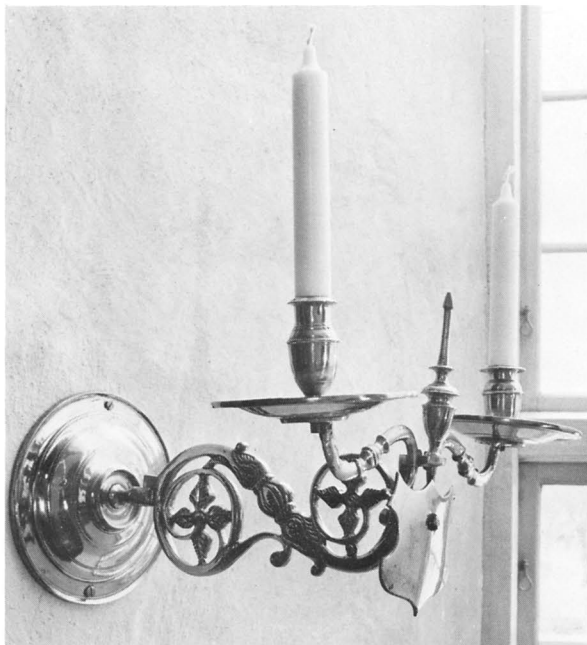

Fig 145. Ljusarm av gjuten mässing, 1600-talet. Foto S Hallgren 1976.

Cast brass candle bracket, 17th century.

/ Gärslösa / kyrka 1822 / PAS PTS.» Ej i bruk. I stället används en cylindrisk vinflaska av mattslipat glas, höjd 10 cm. – Cylindrisk oblatask av silver, diameter 5,2 cm, enligt stämplrar tillverkad i Stockholm 1946 av O A Karlström. – Till sockenbudstyg nr 4 hörde ursprungligen ett ännu bevarat, svarvat träfodral, överklätt med läder och fodral med tyg, höjd 17,8 cm. På locket två mässingsöglor för en bärrem (ej bevarad). Numera används ett modernt schatull, klätt med getskinn, anskaffat 1947.

Brudkronor: 1. Av förgyllt silver, vikt 57 lod, upptagen första gången 1750 (inv). Den beskrivs 1774 som »wäl arbetad och förgyld» (inv). Till brudkronan hörde ett »foder» av trä. Ej bevarade. År 1871 beslöt man att byta ut den gamla kronan mot en mindre, se följande. – 2. Av helförgyllt silver med ihåliga spetsar och röda, blå och gröna stenar. Spetsarna, omväxlande höga och låga, är symmetriskt uppbyggda av voluter och blad. Diameter 18 cm. Vikt 29 lod (inv 1901). Enligt stämplrar tillverkad i Vimmerby 1869 av C A Svanberg.¹⁰⁵ Som betalning lämnades dels den gamla kronan, dels 75 kr. Till denna krona hörde ursprungligen ett ännu bevarat

Fig 146. Ljustake för tre eller ett ljus av försilvrad brons, den ena av ett par, tillverkad omkring 1760. Foto A Hyckenberg 1977.

Candlestick for three or one candle, silver-plated bronze, one of a pair, made around 1760.

fodral av förtent järnbleck med kupigt lock, diameter 22 cm. Nu används ett modernt fodral av trä med handtag av silver, anskaffat 1968.

Rökelsekar

»Eldkaar – 1 st» fanns kvar i slutet av 1500-talet (PB vis), därefter försvunnet.

Ljusredskap

Ljuskröner av mässing: 1. För aderton ljus i tre kran-sar. Mittstammen kröns upptill av en liten kula med en svängd bygel för upphängning av kronan, samt avslutas nedtill av en stor kula. S-formade ljusarmar med små grenar, musselformade droppskålar med släta, raka ljuspipor. Ovala reflexblommor med konturklippt kant. Höjd ca 105 cm. Inköpt omkring 1750 efter ett beslut 1749 (st prot). I långhusets östligaste travé. – 2. För sexton ljus i två kran-sar. Mittstammen krönt av en liten kula med en svängd bygel samt avslutad nedtill med en stor kula. S-svängda ljusarmar och förgrenade små prydnadsarmar. Musselformade droppskålar och raka, släta ljuspipor. Reflexblommor med utbredda kron-

blad. Höjd ca 95 cm. Inköpt omkring 1750 i enlighet med beslut 1749 (st prot). I långhusets mellersta travé. – 3. För åtta ljus i en krans. Mittstammen krönt av en liten kula med en rund bygel samt avslutad nedtill med en stor kula. S-formade ljusarmar och förgrenade små prydnadsarmar, musselformade droppskålar och vridna ljuspipor. Reflexblommor, formade som blåklockor. Höjd ca 75 cm. Inköpt omkring 1750 efter beslut samma år (st prot). Troligen tillverkad av samme anonyme gelbgjutare som nr 1–2. I norra korsarmen. – 4. För åtta ljus i en krans. Mittstammen avslutas upptill av en liten kula med en rund bygel samt avslutas nedtill av en stor kula. S-formade ljusarmar med runda droppskålar och vridna ljuspipor. Små förgrenade prydnadsarmar, reflexblommor lika blåklockor e dyl. Höjd ca 80 cm. Anskaffad mellan 1774 och 1782 (Domkap). I södra korsarmen. – 5. För tio ljus i en krans. Mittstammen krönt av en liten kula med en rund ring samt avslutad nedtill av en stor kula. S-formade ljusarmar med runda droppskålar och vridna ljuspipor. Reflexblommor i form av blomknippen med utbredda kronblad. Enligt graverad inskrift skänkt 1923 av kantor Fabian Palm (SvK ÖI II: 2, s 318). Höjd ca 75 cm. I koret. – 6. För fyra ljus i en krans. Mittstammen avslutas nedtill av en stor kula. S-formade ljusarmar med runda droppskålar och raka, släta ljuspipor. Höjd ca 45 cm. Skänkt 1958 av elektriker Bertil Kassell och hans hustru Karin, f Sähländer. I sakristian.

Ljuskrone av förtent järnbleck, för sex ljus, bestående av en större och en mindre, vågrätt placerad ring av järnband med punsad ornering, förenade genom kedjor. Runda droppskålar, raka ljuspipor. Ljuskronan har troligen varit förtent. 1800-talet. Hängde 1901 i sakristian, ligger nu på vinden.

Ljuskronor med mittstam av svarvat trä och ljusarmar av smidesjärn: 1. För arton ljus, upptagen i inv 1712. Ej bevarad. – 2. För tolv ljus i två kransar, S-formade platta ljusarmar av järn, runda droppskålar och urnformade ljuspipor av svarvat trä. Första gången upptagen i inv 1712. Höjd 62 cm. Under läktaren. – 3. För sex ljus i en krans, i övrigt lik nr 2. Omkring 1700. Mittstammens höjd 46 cm. På vinden.

Väggarm av mässing för två ljus (fig 145). Från en rikt utformad, S-svängd väggarm med korsblommor utgår två mindre, också S-formade, profilerade ljusarmar med runda, något kupiga droppskålar och urnformade ljuspipor. Framtill, mellan ljusarmarna, en symmetrisk sköld samt en uppåtriktad pigg, formad som en urna. Rund, kupig väggbuckla. Längd 44 cm. 1600-talet. Första gången upptagen i inv 1684, då den, liksom nu, hängde vid predikstolen.

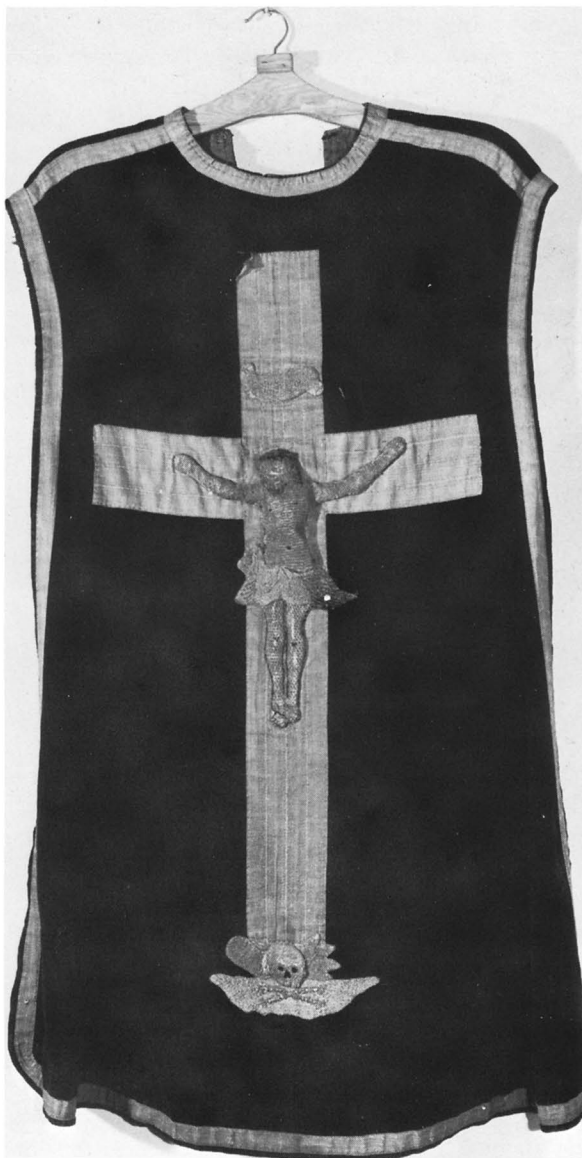

Fig 147. Mässhake av svart sammet med applikationer i silver, guld och flerfärgat silke. Broderierna från 1750-talet, senare överförda på ny sammet, varvid kullen under korset blivit upp och nedvänd. Foto S Hallgren 1976.

Chasuble, black velvet with appliqué in silver, gold and many-coloured silk. The embroidery dates from the 1750's, later transferred to new velvet, when the mound below the cross was turned upside down.

En liten ängel på predikstolen (ursprungligen från en orgel? fig 139) hade före 1958 ett par ljusarmar av gjuten mässing med raka ljuspipor fastspikade vid sina händer. Ljusarmarnas längd 15 cm. Under rubriken

'malm' upptas 1901 två ljusarmar med vardera två pipor på predikstolen. Därmed torde avses dels den som fortfarande hänger vid predikstolen, dels ängeln.

Väggplåtar av mässing: 1–2. Ett par små, av gjuten mässing, för ett ljus, ornerade med två änglar uppbärande en krona. Enligt inv 1901 skänkta av Pehr Jonssons († 1850)¹⁰⁶ arvingar. 1800-talets andra hälft. Ej återfunna 1976. Av beskrivningen att döma lika dem i Köpings kyrka (SvK Öl, vol 170, fig 119). – 3–4. För tre ljus, med ornering i drivet, punsat och graverat arbete. Ryggplåtar omvänt äggformade med blankpolerad, sköldformad reflektor. Reflexplåt solfjäderformad, ornerad med ett stort hjärta. Övrig ornamentik blommor och frukter. Droppskålar runda, ljuspipor vridna. Höjd 69 cm. Enligt graverad inskrift skänkta 1927 av Emma Jonson, Stockholm. – 5–17. Lika nr 3–4, men för två ljus samt något mindre. Höjd 57 cm (10 st) samt 54 cm (3 st). Skänkta 1929 av Kyrkliga ungdomskretsen.

Väggplåtar av förtent järnbleck, ett par för ett ljus. Ryggplåt i form av ett stort eklöv. 1800-talet. Höjd 26 cm.

Ljusstakar av mässing: »1–2. Kåp, staker – 2 st», upptagna 1598 (PB vis). Kanske medeltida, lika de ännu bevarade i Böda och Källa (SvK Öl I: 2, fig 64; I: 4, fig 278). – 3. Upptagen i inv 1598 (PB vis). Ej bevarad. – 4–5. För ett ljus, med högt, vridet skaft och hög, kupig, rund fot med extra »droppskål». Blommor och frukter i drivet ciselerat arbete. Lösa ljusmanchetter, vilka, i likhet med den extra droppskålen, är godronnerade. Höjd 23,5 cm. Upptagna första gången i inv 1684. Stod 1750 på altaret, tillsammans med nr 6–7. – 6–7. Lika föregående, utom att den nedre »extra droppskålen» och bottenplattan är åttkantiga och att den förra inte är godronnerad. Höjd 28,5 cm. Kallas »2 större wredne mässingstakar» 1712, då de nämns första gången (inv). Skänkta av uppbördsmanen Petter Hofwander i Norra Gärdslösa och står nu, liksom 1750, på altaret. – 8. För två ljus, genombruten, flätad mittstam, punsad ornering (lik Egby fig 398). Omkring 1780. Höjd 29,5 cm. Försvunnen efter 1951. – 9. Sjuarmad ljusstake med vridna ljusarmar och mittstam. Ornerad på foten med blommor och frukter. Höjd 79 cm. Enligt inskrift gåva 1923 av folkskollärarna Gustaf Såländer och hans hustru Maria, f Ahlqvist.

Ett par ljusstakar av försilvrade malm (fig 146), valfritt för ett eller tre ljus, rokokostil, 1760-talet. De tregrenade, S-svängda ljusarmarna är lösa, inpassade i en ljushållare i mittstammens topp. Rikt ornerade med rocailler, äggstavar, svängda åsar m m. Höjd 30 resp 33 cm. En ljuspipa saknas på den lägre staken. Första

gången upptagna i inv 1828: »Af metall 2^{ne} gamla försilvrade ljusstakar med 3^{ne} pipor hvardera», 1854 och 1901 kallade gammalmodiga (inv).

Ljusstakar av förnicklad metall: 1–2. Ett par, för ett ljus med profilerat skaft och hög, profilerad fot, ornerade med äggstavar. Stämplade i botten: Gottfrid Carlsson Eskilstuna. Höjd 29 cm. 1900-talet. – 3–4. Ett par, lika föregående men utan äggstavar och utan stämplar. Höjd 22 cm. 1900-talet.

Ljusstakar av tenn: 1–2. Upptagna 1598 (PB vis) och efter 1712 använda vid reparationen av en orgel (se ovan). – 3–4. För ett ljus. Med firsidig fot och skaft, men ljuspipa med rund genomskärning. Fyra kulfötter, lösa ljusmanchetter med pärlrand. Höjd 27 cm. Gjuten signatur i botten med vacker kursivstil: »J P Fagerström [not 104]/Calmar». 1800-talets början. Gåva 1965 av fröken Torborg Andersson, Borgholm, till minne av hennes föräldrar Anders Persson och Brita Stina Jacobsdotter. – 5–6. För ett ljus, med rund genomskärning och hög fot. Blankpolerade. Höjd 11 cm. Stämplade: NORWEGIAN PEWTER samt H inom sköld. Gåva 1969 av kyrkvärden Erik Larsson och hans hustru Aina, Sörby.

Ljusstakar av järn: 1. »Jern liusestake – 1 st medt monga piper» (1598, PB vis). Ej bevarad. – 2–7. Golvstakar, på fyra fötter, för ett ljus. Höjd 83 cm. Anskaffade 1970.

Textilier

I slutet av 1500-talet hade kyrkan ett rikt textilförråd:

»messe hakler medt al sin tilbehör – 3 st
blå Floghels¹⁰⁷ koorkåpa – 1 st
röklin – 1 st
handklädhe – 1 st
Alterklädhe – 1 st
antipendium rött dobbel tafft – 1 st
alter lista – 1 st
örnegåther – 1 st
Ännu händklädhe på alter hörnet – 1 st »
»... dock med itt handklädhe förbättrat» (PB vis).

Av senare arkivalier får vi veta närmare om hur en del föremål såg ut samt hur de decimeras efter hand, så att ingenting av detta återstår i dag. – Ordförklaringar, se not 107.

Altarbrun: 1. »Alter lista», upptaget 1598 (PB vis), beskrivs 1663 som »fergadt» (inv). Troligen bortfört av fienden 1677. – 2. Av grönt ylle med viggmönster i två nyanser, komponerat och vävt 1971 av textilkonstnärinnan Marianne Lindblom, Karlstad. – 3. Av blått ylle, komponerat och vävt 1974 av Marianne Lind-

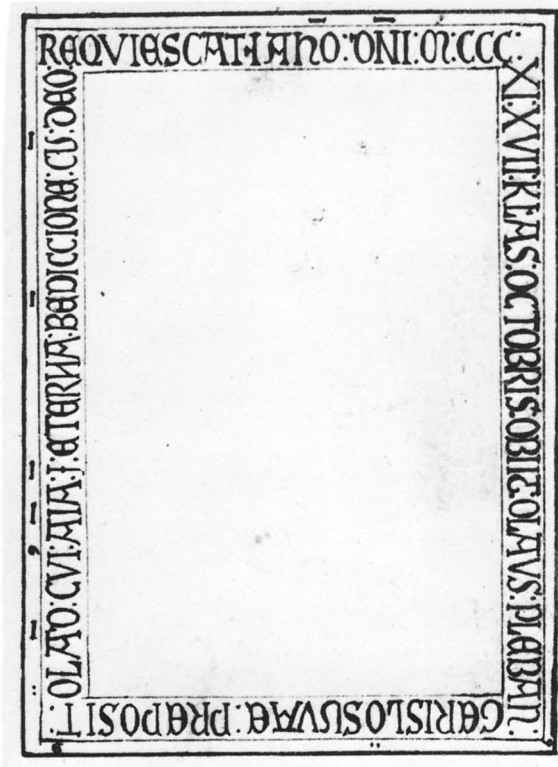

Fig 148–149. Gravsten över prosten Olaus, †1311 (se även fig 13). Skala ca 1:20. Teckning av P Törnewall 1673, KB.

Gravestone in memory of Dean Olaus, †1311 (see also fig 13). Scale c 1 : 20. Drawing by P Törnewall, 1673.

blom-Gillström. Inköpt för gåvomedel, skänkta till minnet av häradshövdingen Gunnar Larsson.

Antependier: 1. Upptaget i PB vis 1598. Troligen det »Altarekläde af liffärgadt taftt», som upptas i inv 1663 och som 1684 betecknas som gammalt (inv). Sista gången upptaget 1712. – 2. »... af opptyg (?)» enligt inv 1663. Troligen taget av danskarna 1677. – 3. »Altarkläde af Siögrönt taft» (inv 1712), troligen detsamma som enligt (tillägg i ?) inv 1684 »af änkan [Catharina Wallrave] lofwat till kiörkan effter sin andra man», dvs kyrkoherden Petrus Erics Gerdzlovius (not 11). Ej bevarat. – 4. »Altarkappa af Slissing med vit spets omkring föräbrat av Sal Probstinnan Cat Wallrave» (inv 1712). -- 5. »Altarkläde af rödt kläde köpt för kiörkiones pgr vid pass af 5 alnar» (inv 1712). Kallas 1774 »nog gammalt» (inv), »rött Altartäcke» (inv 1828). – 6. Av röd silkesdamast, med likarmat kors och törnekrona, broderad med guldtråd och paljetter i applikation samt guldgaloner. Rött sidenfoder. Inköpt

Fig 149. Fragment av den numera sönderslagna stenen i fig 13 och 148, av röd kalksten, med några av inskriftens majuskler. Foto S Hallgren 1976.

Fragment of the now broken red limestone stone in figures 13 and 148, with some of the majuscules of the inscription.

1917. – 7. Av vitt, mönstrat linne, modernt, för altaret i sakristian.

Kalkdukar: 1. »Silkesstickat af Klåsterlärt förärat af upbyrdsman [Petter] Hoffander» (inv 1712). Ej bevarat. – 2. Av »rött sidentyg» i granatäpplemönster, upptaget första gången i inv 1774, försvunnet efter 1940. – 3. Av svart sammet med silverfrans runt kanten och i mitten en silverbroderad törnekrona i mate-lassé. Foder av svart atlassiden. 47,5 × 48 cm. 1900-talets början (efter 1906). – 4. Av vit sidendamast, mönstrad med änglar och kors samt kantad med knypp-lad guldspets. Upptill ett Kristusmonogram i guldtråd och rött. Rött sidenfoder. Anskaffat 1953. 48 × 49 cm.

Korkåpa, upptagen 1598 (PB vis), »blå Floghels koorkåpa», dvs sammet, ej upptagen i senare inventarier.

Mässhakar: 1–3. Upptagna i inv 1598 (PB vis), sannolikt var det en av dem, som 1663 beskrivs som »Messehaket af rödt samet med kors» (inv), beskriven som »gamal» i inv 1684, även upptagen 1712 och troligen också 1774: »utgammal och aldeles obrukbar» (inv). – 4. »En ny mässehake af rödt rosigt damask med korss

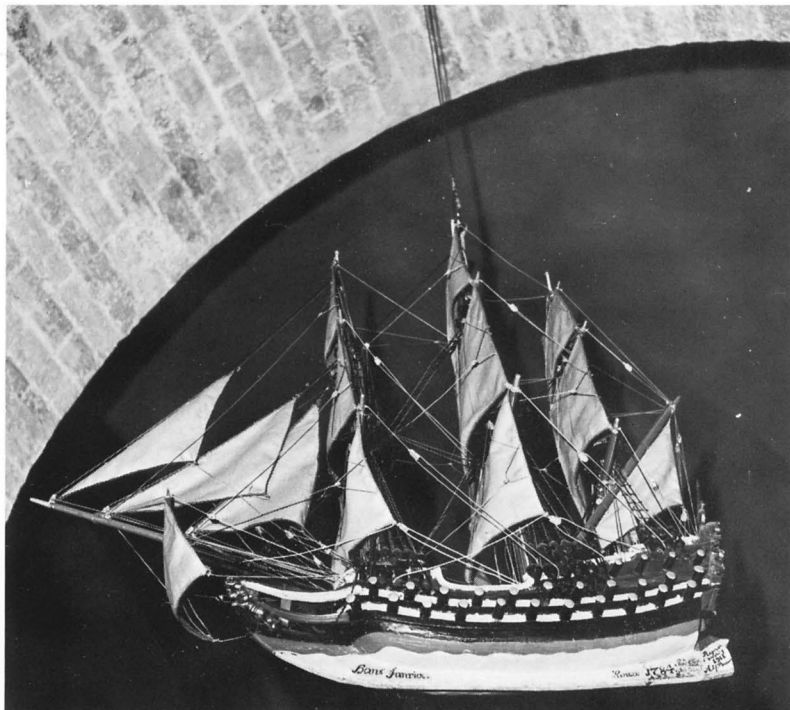

Fig 150 a–b. Votivskeppet Nyckelen 1682. Foto R Boström 1971 (a) och S Hallgren 1976 (b).

Votive ship, the Nyckelen, 1682.

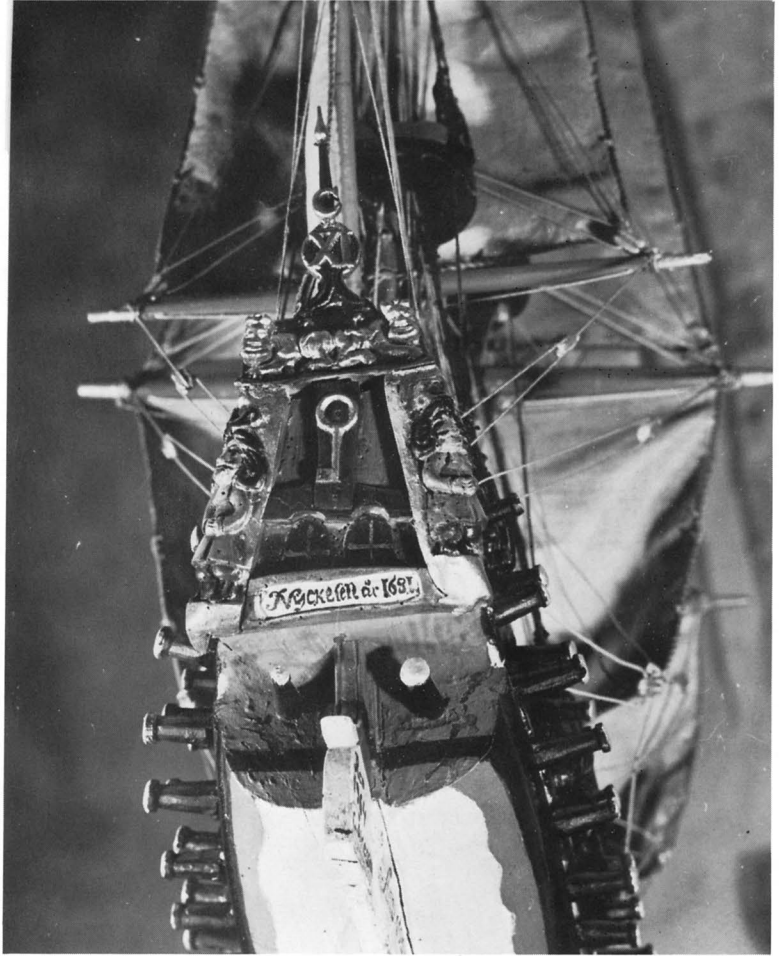
af Silfwergalon samt . . . (?) omkring af en smal silfwergalon underfodrad med rödt lärfftt kiöpt af kiörkians pgr» (inv 1712), »noch försliten, dock brukbar» (inv 1774). – 5. Av mörkbrun, ursprungligen svart bomullssammet med applikationer (fig 147). Halslinning och axelsömmar markerade med smal guldgalon. Svart lärfftfoder. På ett kors av bred guldgalon en matelasserad Kristusbild, broderad med guld- och svartnad silvertråd samt silke i naturalistiska färger, brunt, grönt och rött (mycket bleknade) i olika teknik. Överst på korset INRI. Kullen under korset är upp- och nedvänd i samband med broderiernas överflyttning på ny mässhake. Vid korsets fot korsade ben och en dödskaile. Broderiet är nästan identiskt likt det på en mässhake från 1759 i Långlöts kyrka (SvK Öl II: 1, fig 228) och är med all sannolikhet utfört av samma hand. Gärdslösa-mässhakens sammet yngre än broderierna. – 6. Av svart sammet med breda silwergaloner och rikliga silverbroderier och applikationer (tofsar och paljetter) i form av ett kors med törnekrona på ryggen, Jehovasol på framsidan. Anskaffad 1849. Mässhaken är möjligen utförd av en prästfru i Ljungby, Christina Charlotta Jansson,¹⁰⁸ f Krook, som utfört en liknande mässhake i Löts kyrka samt troligen också i Egby och Köpings kyrkor. – Till mässhaken hör ett rektangulärt träfodral, 79×94×16 cm, som nu förvaras på vinden. – 7.

Av vit sidendamast med applicerat kors av mörkrött siden med Kristusmonogram i guldbroderi. Gult sidenfoder. Komponerad 1929 av Agda Österberg och tillverkad av Libraria 1929. – 8. Av grönt, ofodrat linne, broderad med bild av Den gode herden i flera färger samt guld och silver. Komponerad av A-L Odelqvist-Kruse och utförd av Libraria 1965. – 9. Av blått, randigt ylle. Kors av guldband i applikation, broderier i guld, silver och färger. Foder av mörkgrått linne. Komponerad av A-L Odelqvist-Kruse och tillverkad av Libraria 1965. – 10. Av vitt linne med invävt, ljusgrönt kors med inslag av guldtråd, Kristusmonogram broderat med guldtråd. Vitt linnefoder. Komponerad av Inga Johansson och utförd av Licium 1968. – 11. Av rött linne med starkt stiliserade eldslågor i guldbroderi. Rött sidenfoder. Komponerad av A-L Odelqvist-Kruse och utförd 1968 av Libraria.

Ett mässkärp, »En smal Rysseläders rem med två säljor» upptas i inv 1750, men är inte bevarat.

Bland de mässkjortor, som finns upptagna i äldre inv, märks en som kyrkoherde Gresilius (not 23) låtit tillverka och lämnat som avbetalning på sin skuld till kyrkan. Skjortan, som var av grov slessing, värderades till 5 daler smt (inv 1712).

Ett handkläde är omtalat, men inte bevarat; »ett blåbrokot hankläde gamalt» (inv 1712).

Moderna stolor: 1. Av grön och violett sidendamast med Kristusmonogram och frans, båda av guld. 1968. – 2. Av vitt mönstrat linne med ljusblått foder, också linne. Broderat kors i rödbrunt, gult och guld. 1968. – 3. Av rött linne, ett vävt band i gobeläng med invävd silvertriangel. Märkt »M L G 72» – 5. Av blått, grovt ylle, vävd som ett band, med applicerat kors i rött och silver. Märkt »M L G 1965»

Mattor: 1. Kormatta i röllakan, »Herrens boningar» i en livlig färgskala, som upptar färgerna i kyrkan. Komponerad av Ann-Marie Hoke och vävd på Södra Kalmar Läns Hemslojd i Kalmar 1960. 527×280 cm. – 2. Altarmatta i grått, ljusbeige och gult, vävd 1960 av kyrkorådsledamöternas fruar. Mönstret hämtat från den äldsta kända Ölandsryan. – 3–4. Två moderna mattor i sakristian i grått och gult, 348×146 cm.

Håvar, se nedan, Kollektredskap.

Gravminnen

En minnestavla över kronobefallningsman Lars Engenfelt,¹⁰⁹ av brunmarmorerad furu med inskrift i frakturstil, hängde ursprungligen på östra korväggen, norr om altaret, men ligger numera på vinden. Inskriften, som nu är nästan oläslig, löd enligt Ahlqvist (saml III, s 62):

»En vähl Betrodd Befallningsman, som hos sin förman ynnest van, här sofver sött och stilla; i Cronans tjenst han flitig var, mot Bondeståndet som en far, thet han eij söckte snilla. Lars Engenfelt hans namn thet var, hans trohet lyste alla dar, mot en och var som vänner, Till gofvor han ey sinnet bögd, men med sin del var väl förnögd, som Fama sjelf bekiäner den 26 Marty A: 1736.»

Den versifierade inskriften var enligt Ahlqvist författad av prosten Schultz (not 99). Tavlan är formad som en låg rektangel med avrundade kortsidor, mått: 54×149 cm. Den består av en slät pannå med två släar

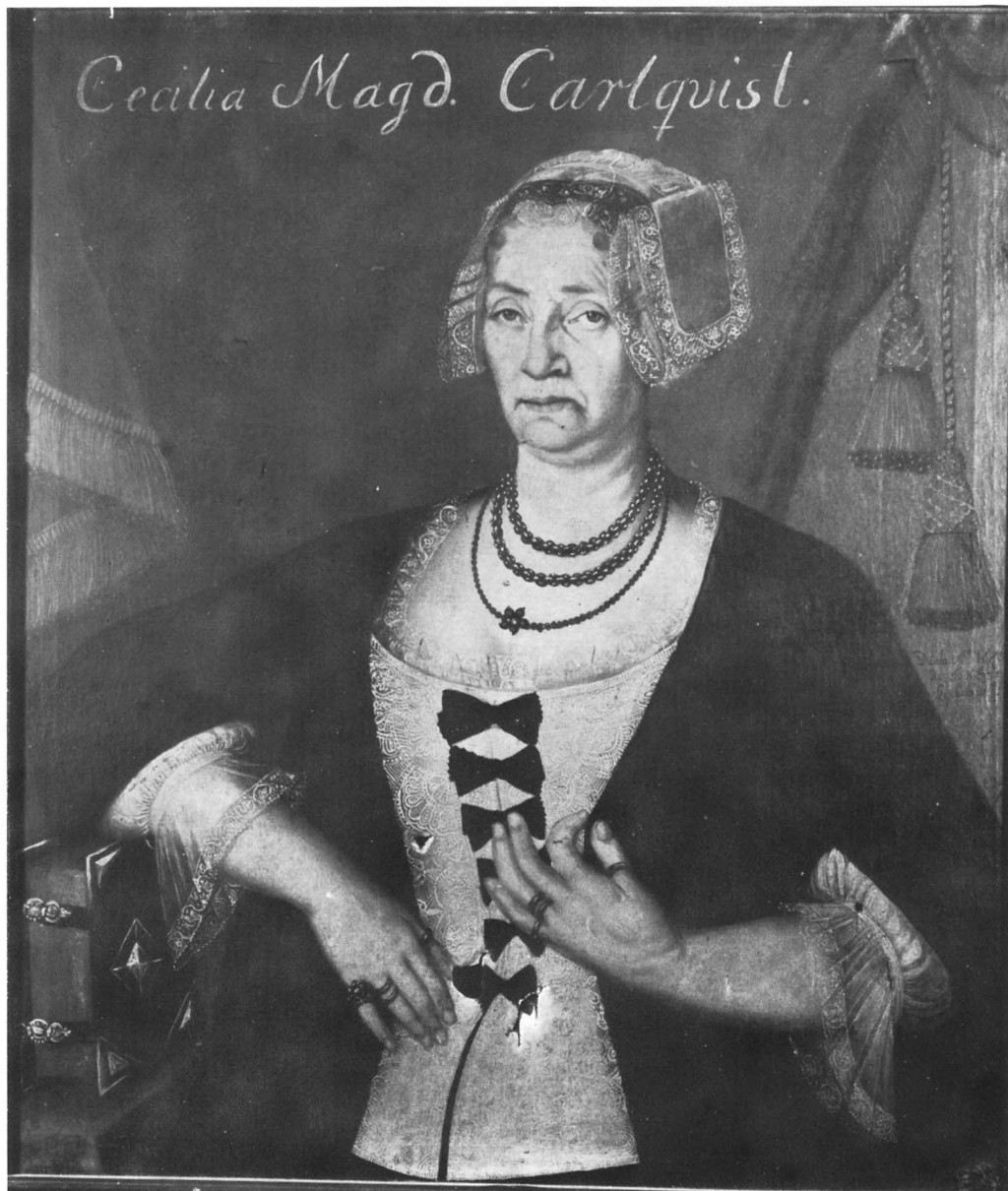
Fig 151–152. Porträtt av kyrkoherden Israel Schultz och hans andra hustru, Cecilia Magdalena Carlqvist, målade 1733 av Edvard Orm. Foto S Hallgren 1976.

Portrait of Vicar Israel Schultz and his second wife, Cecilia Magdalena Carlqvist, painted in 1733 by Edvard Orm.

på baksidan. Upp till en ögla för upphängning. – Håkansson nr 210.

I sakristian hänger en tavla med ett sorgeskvåde vid prostens Uddenbergs (not 93) begravning 14/12 1897. Gåva 1934 av prostens A Lindblom.

Gärdslösa kyrka äger ett stort antal kistplåtar, varav flera på vanligt sätt är fästade på inramade trätavlor.¹¹⁰ Eftersom deras inskrifter är fullständigt återgivna av Håkansson, anges här endast de avlidnas namn och dödsår. I övrigt hänvisas till Håkansson:

1. Över komministern J P Dyk,¹¹¹ † 1829, bestående av två trekantiga plåtar med i bladform utklippta kanter, fästa på en oval, svart trätavla med mörkbrun ram. Höjd 73 cm, bredd 50 cm. I sakristian. Håkansson nr 217.

Övriga kistplåtar, med eller utan tavlor, förvaras på södra korsarmens vind:

2. Två ovala plåtar, 27 resp 41 cm breda, med kanten utklippt som en krans av lager- eller palmkvistar, över doktor Anders Fornander (not 13), † 1828. – 3. Över

komminister J P Korsell,¹¹² † 1825. Två ovala plåtar, 30,5 cm breda, med kanten utklippt i form av ekblad, uppsatta på en rektangulär svart tavla med guldmålad, profilerad ram. 59,5×45 cm. Håkansson nr 215. – 4. Över komminister C G Wulff (not 32), † 1846. Två ovala plåtar, 29 cm breda, med kanten utklippt i form av en bladkrans. Håkansson nr 223. – 5. Över prosten Elias Schütz (not 57), † 1843, två ovala plåtar, 21 cm breda med kanten utklippt i form av en bladkrans. Håkansson nr 222. – 6. Över lantmätaren Olof Wahl-

berg, f 1759, † 1831, två ovala plåtar med kanten utklippt som en krans, som är grönmålad, 27 cm breda, uppsatta på en svart tavla med skulpterad förgylld ram med halvcirkelformat överstycke, skadad. Höjd 81, bredd 51 cm. Tavlan liknar empiregravstenarna ute på kyrkogården. Håkansson nr 218. – 7. Över riksdagsman Erland Larsson, f 1745, † 1832, två trekantiga plåtar med kanten utklippt som en krans, 27 cm breda. Plåtarna uppsatta på en oval, svart tavla med skulpterad, krederad och förgylld, men skadad ram. Ett runt hål upptill visar, att ett krön funnits. Nuvarande höjd 86 cm, bredd 73 cm. Håkansson nr 219. – 8. Över Sophia Altea Lindwall, f Wahlberg f 1811, † 1838. Två ovala plåtar med kanten utklippt som en krans, bredd 35 cm. Håkansson nr 221. – 9. Över Hedvig Carolina Wahlberg, f 1804, † 1837, g m komminister Per Hultcrantz (Herdam 3, s 79 ff). Två ovala plåtar med kanten utklippt som en krans, 35 cm breda. Håkansson nr 220.

På vinden förvaras också ramar till minnestavlor, till vilka utan tvekan några av de ovan nämnda plåtarna hört: 1. Oval svart tavla med skulpterad, förgylld ram, empire, höjd 89, bredd 66 cm. Överstycke i form av en draperad bandrosett omkring en rundel. – 2. Rektangulär guldrum med genombrutet överstycke i form av en tavla med en bevingad kalk, dödskalle och korslagda benknor, omgivna av palm- och olivkvistar. Höjd 96,5 cm, bredd 57 cm. – 3. Rektangulär, profilerad, svart ram med pålagda glasbitar. Fragmentariskt överstycke, som har bestått av en förgylld halv sol med strålar. Höjd 91 cm, bredd 56 cm. – 4. Rektangulär, svart tavla med profilerad, gul ram och skadat överstycke, bestående av en halv, grön sol med förgyllda strålar och en relief med ankare och kors, lagda i kors. Höjd 108 cm, bredd 52 cm.

En medeltida grav, påträffad 1958 under triumfbågen, är nämnd ovan (se Nuvarande kor).

Gravstenar: 1. Av röd kalksten, trapetsformad, utan synlig inskrift. 1200- eller 1300-talet. Övre vänstra hörnet avslaget. Längd 177 cm, övre bredd 85 cm, nedre bredd 71 cm. Inlagd i långhusets golv, vid norra korsarmskolonnen.

2. Av röd kalksten, sönderslagen i småstycken och förvarad i en trälåda på kyrkvinden. Inskriften i välformade majuskler (fig 13, 148 f samt SvK ÖI I: 1, fig 17), återges här enligt äldre avbildningar: + AÑO : DÑI : M : CCC : XI : XVII : K(A)L(END)AS : OCTOBRIS : OBIIT : OLAVS : PLEBAN^o : GERISLØSUVAE[?] : PREPOSIT [?] : ØLÅD : CVI^o : AIA : I : ETERNA : BÈDICCIONE : CÙ : DEO : REQUIESCAT, dvs »Herrens år 1311 den 16 september avled Olaus, sockenpräst i Gärdslösa, prost på Öland(?), vars själ må vila i evig välsignelse med

Gud». (Jfr ovan s 10.) Mått enl Hilfeling: längd 3 alnar 8 tum (ca 198 cm), bredd 2 alnar 1 tum (ca 122 cm).

Texten har löpt runt stenen i ett 7,2 cm brett inskriftsband. De som kolon formade skiljetecknen består av djupa borrhål, ca 1 cm i diameter. Stenens ytterkant har tät, nästan lodrät behuggning. – Håkansson nr 199 och 200; Gardell nr 138.

3. Av grå, gropig kalksten med ett inristat ringkors, uppstigande ur en halvcirkel. De tre övre korsarmarna vidgar sig något mot ändarna, som är kluvna, och ringen är lagd framför korset. Korsstammen avslutas nedtill med en liggande rektangel med diagonaler. Runt kanten ett inskriftsband utan text. I hörnen rundlar med inskrivna, sexbladiga rosetter, formade med passare. Inlagd på tvären i mittgången, nära koret, så att kortsidorna döljs under bänkkvarteren. Synlig längd 148 cm, bredd 94 cm. Senmedeltiden. – Håkansson nr 197.

4. Av grå, gropig kalksten med ett inristat ringkors, vars linjer inte korsar varandra. De tre övre korsarmarna vidgar sig något mot ändarna, som når fram till och begränsas av en inskriftsbård utan inskrift. Korsstammen vilar på en trepassformad kulle. Senmedeltiden. Stenens hörn är dolda under bänkkvarteren. Ligger på tvären i mittgången, väster om nr 3. Synlig längd 148 cm, bredd 105 cm. – Håkansson nr 198.

5. Av röd kalksten, rikt skulpterad, men svårt vitt-rad. I mitten en kartusch med ram av broskornament, inom vilken en lagerkrans, som i sin tur omger en symmetrisk vapensköld. I hörnen järnringar, varav nu en är försvunnen, samt rosetter. Den långa inskriften har återgivits av Ahlqvist, men är nu nästan oläslig: Överst: »Iagh wet at Jesus Christus min förlossare lefver som mig skall på den yttersta dagen uppvecka med alla Christtrogna» samt ungefär mitt på stenen: »Barnhart / Hendrikson¹¹³ / Saligh i Her-/ranom Mar-/Greta Rosen-/qvist hafver / Bekosta den-/na Sten.» Nederst på stenen: »Mäniska lär kiänna / Tigh Själff flu sund-/en och fructa Gudh.» Mått: 217×152 cm.

Stenen låg före 1875 i koret över den s k Lindbygraven, men ligger numera i kyrkogårdens sydvästra hörn. Håkansson nr 204.

6. En sten var enligt Ahlqvist (Saml III s 63) troligen lagd över en dotter till Bärnhardt Hindriksson (not 113). Den låg i stora gången och hade följande inskrift: »iagh offra Gudh mina ungdoms plantor, Margareta Hamaria Berns dotter. 1640». Ej bevarad. Håkansson nr 202.

7. Före Ahlqvists tid låg följande, nu försvunna gravsten i koret, därefter på kyrkogården (2: 1, s 229).

Den hade inskriften: »Comministern vid Gerdslösa och Bredsättra Församlingar, Välärevördige och Vällärde Herr Olof Reselius,¹¹⁴ afsomnade den 28 Aprilis 1780 och fick sitt hviloställe i Kyrkan, fram i Choret; Dess K. Maka Comministerskan Wälädla Fru Magdalena Rossander som derpå Saligen Afsomnade samma år den 31 December och nu herunder denna sten hvilat sina ben hvilken sten af deras trene ogifta döttrars bekostnad är anskaffad och hitförd år 1782 Den 30 Majus. Och nu mitt vittne är i himelen, och then mig känner är i höjdene. Mine vänner äre mine begabbare, men mitt öga faller tårar till Gud. Jobs boks 16: 19, 20.» – Håkansson nr 214.

Votivskepp

Votivskepp,¹¹⁵ »Nyckelen» (fig 150 a–b), tremastat örlogsfartyg. Kanoner fördelade på 2½ däck. Mitt i den höga akterspegeln, som är målade i blått, svart, rött och guld, är skulpterad en gyllene nyckel, som avtecknar sig mot vit botten. Därunder »Nyckelen år 1681». På sidan är namnet Hans Janrick målat, kanske den som tillverkat fartyget. Längd ca 115 cm, höjd 120 cm. Restaurerat bla 1784 och 1911, vilka årtal är målade på sidan, samt 1964. – Hängde 1712 mitt i kyrkan (inv), låg 1908 på vinden, numera i norra korsarmen. – Skeppet Nyckelen förolyckades under kriget 1679 mellan Skäggenäs och Kalmar.

Porträtt, Hedengranstavlur och kungatal

I sakristian hänger fyra porträtt, olja på duk:

1. Prosten Israel Schultz (fig 151; not 99), bröstbild i halvprofil höger. Svart kalott, som omsluter huvudet, halvlångt, grått hår och skägg, blek karnation. Svart prästdräkt med vida ärmar, ur vilka gråvita skjortärmar med dubbla manchetter sticker fram, gråvit prästkrage. Med vänster hand håller han en bok uppslagen med orden: »Immarcesibi-/lem Sedare CORONAM» (=Behåll din oförgängliga krona) samt »ÆTATIS 68. / ANNO 1733». I höger hand håller han en hopslagen bok. Den röda duken på bordet utgör en effektfull accent till den i övrigt dova färgskalan i dräkten och det mörkbruna draperiet i fonden med dess rödbruna frans. Draperiet döljer delvis en bokhylla med grå och bruna böcker, där en bibel intar en framträdande plats. Upp till med vit kursivstil: »Jsr: Schultz». Målningen är signerad »Edvardus Orm¹¹⁶ pinxit». Profilerad, brun ram. Mått (med ram): 90×77 cm.

2. Cecilia Magdalena Carlqvist (fig 152), den föregående hustru, målade i halvprofil vänster som pendang till fig 151. Karnationen är blek. Över det grå håret bär hon en svart hätta med tunna spetsar i kanten. Den

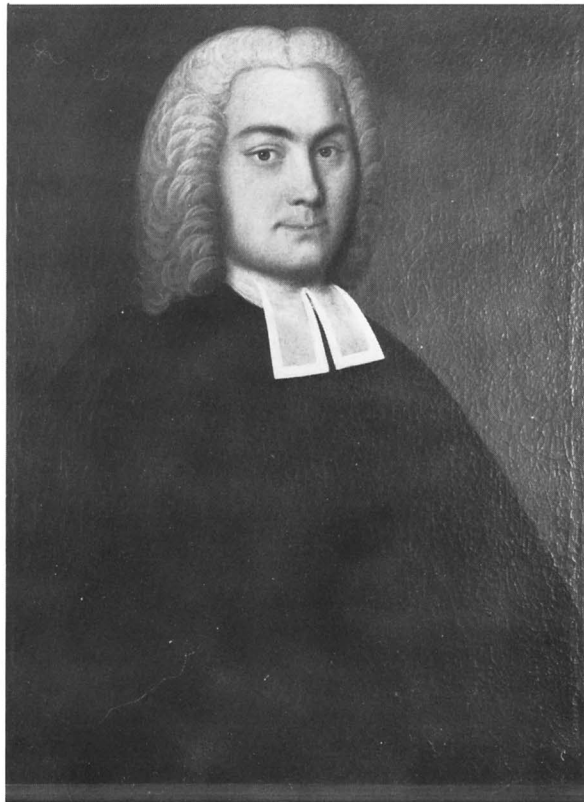

Fig 153. Porträtt av kyrkoherden Magnus Marin, målat 1741 av okänd konstnär. Foto S Hallgren 1976.

Portrait of Vicar Magnus Marin, painted in 1741 by an unknown artist.

svarta klänningen är öppen fram och visar en vit, åtsittande, halvlång spetsblus, vars djupa uringning är kantad med en rynkad spets. Blusen är knäppt fram och dekorerad med små svarta rosetter. Ur klänningens halvlånga ärmar sticker vida, rynkade blusärmar fram, vilka nedtill avslutas med en smal slå och tunna, vida rysch, kantade med spets.

Hon bär tre halsband och många fingerringar. Höger armbåge stöds mot en bok med knäppen, ställd på högkant, vänster hand griper om klänningens framkant. I bakgrunden ett grått draperi med rödbruna tofsar. Upp till med vit kursivstil: »Cecilia Magd: Carlqvist». Signerad Edvardus [Orm] (en del av signaturen dold bakom ramen, liksom sista siffran i datum för tav-lans färdigställande): »Nata A^o 1678/ die 6 Xbris Depicta A^o 173[3]». Liknande ram som fig 151). Mått (med ram): 90×77 cm. – Håkansson nr 212.

Abraham Ahlqvist ägde ursprungligen porträtten, han var nämligen släkt med prosten och hans hustru. 1843 skänkte han tavlorna till Gärdslösa kyrka.

3. Kyrkoherde Magnus Marin (fig 153, not 14), målad i halvprofil höger, höftbild. Mot den svarta prästräkten och den grå peruken avtecknar sig ansiktets friska färg. Enligt en lång inskrift på baksidan, i sin helhet återgiven av Håkansson (nr 211) är porträttet målat på Marins »30: de ålders år», dvs 1741. Tavlan är osignerad. Brunlaserad, profilerad ram (tidigare en enkel, gulmålad ram). Mått (med ram): 78×62 cm. På Ahlqvists tid hängde porträttet på östra korväggen norr om altaret.

4. Prosten E M Hoflund¹¹⁷ (fig 154), halvprofil vänster, endast huvudet och axlarna, målat 1914 av konstnären Ivan Hoflund, prostens son. Frisk karnation, vitnat, brunt hår och vitt skägg, stålågade glasögon, i övrigt dunkla färger. Signerad »IH» med rödbrunt i nedre högra hörnet. Profilerad, brun ram, nedtill med en graverad silverplåt: »E M HOFLUND/ P.L. 1906 – 1910». Mått (med ram): 28×24 cm. Gåva 1928 av länsbokhållaren Helge Hoflund, Kalmar, enligt en textad inskrift på baksidan.

Dessutom finns två fotografiska porträtt av prosten Uddenberg (not 93) och kyrkoherde Aulén.¹¹⁸

Försvunna är två Hedengranstavor,¹¹⁹ upptagna i inv 1712, samt tre kungatal med förgyllda ramar, upptagna i inv 1828.

Kollektredskap

Håvar: 1. »Af rödt plys med oäkta galoner med liten Malmkläcka; denna håf är densamma som Sal. Prostinnan Anna Pontina [not 23] förärat till Kiörkian: men som den varit försliten så är han öfverklädd med brun ... (?) röda Siagg och galon» (inv 1712). Kallas »gammal» 1774 (inv). 1901 var endast »1 Bjellra ...» kvar (inv). – 2. Av brun, ursprungligen svart sammet med broderier i guldtråd, paljetter och små glaspärlor. Upp- till och nedtill kantad med knypplad silverspets. Mycket skadad. Initialerna OLS / OOS och ANS är broderade med kedjesöm, medan däremot ES är broderade med pärlor. En konvaljebukett har blommor av paljetter. Holk och skaft av järn med ögla för pingla, men handtaget (av trä) borta. Längd 42,5 cm. 1700-talet? Liten mässings- eller silverklocka med graverat monogram: CLB och avbruten ögla har troligen hört till denna håv. Diameter 3,5 cm. – 3–4. Ett par av röd sammet, sparsamt broderade med guldtråd. Mässingsklocka och svarvat träskaft. Längd 229 cm. Gåva 1923 av Elna Rosenquist och Uno Larsson, Sörby.

Kollektallrikar av tenn, ett par enligt stämplrar till-

verkade i Kalmar av Daniel Eklund, den ena år 1851, diameter 19,5 cm, den andra år 1854, diameter 18,5 cm. Släta, endast ornerade med en smal, upphöjd rand närmast kanten.

En fattigstock av ek med bössa och beslag av järn står innanför sydportalen (synlig i fig 59). Modern, ljusgrön övermålning, järnbeslagen svarta. Stor mynthspringa i locket och lucka fram. Höjd 122 cm. Omtalas första gången 1750 (inv). – Vid N M Mandelgrens (not 30) besök i Gärdslösa 1848 fanns tre kollektbössor beslagna med järnband.

Möbler m m

I sakristian står bla följande möbler: 1. Bockbord av brunmålad furu med fotbräda. Skivans mått: 122×91 cm, höjd 86 cm. Troligen identiskt med »Träbord i Sacristian ...» (inv 1712) samt »ett litet fyrkantigt bord» (inv 1750). – 2. Stol av ek med svarvade pinnar i ryggen samt slår mellan benen. Sitsen är fogad vid sargen med runda trädymlingar. Höjd 94 cm. 1700-talet? – 3. Väggskaap av brunmålad furu (tidigare blå) med tre hyllor och dörr. Höjd 74 cm. Upptaget första gången i inv 1782 (Domkap, tillägg). 1828 använt till förvaring av lasaretsmedel. – 4. Stjärnsundsor med fodral av ljus ek, 1947.

Brudbänkar, se ovan.

Kistor: 1. Av ek, mycket kraftigt järnbeslagen med tvärgående band, tre låsöverfall och mynthspringa i det mellersta lockbeslaget. Locket ej överfalsat, utan ligger plant mot underlaget. 1600-talet (kallas ny i inv 1663). 88×64×51 cm. På vinden. – 2. Av furu, målad ljus blågrön. Överfalsat lock. På detta tre profilerade, svartmålade järnbeslag, det ena med mynthspringa, samt ett litet extra beslag, också med mynthspringa. Inskrift målad i locket: »ABS IP/1781.» 105,5×56,5×52 cm. I sakristian. – 3. Lik föregående, men utan beslag på utsidan. Svartmålat låsöverfall på locket, som på insidan har två profilerade järnbeslag. 102,5×57×43,5 cm.

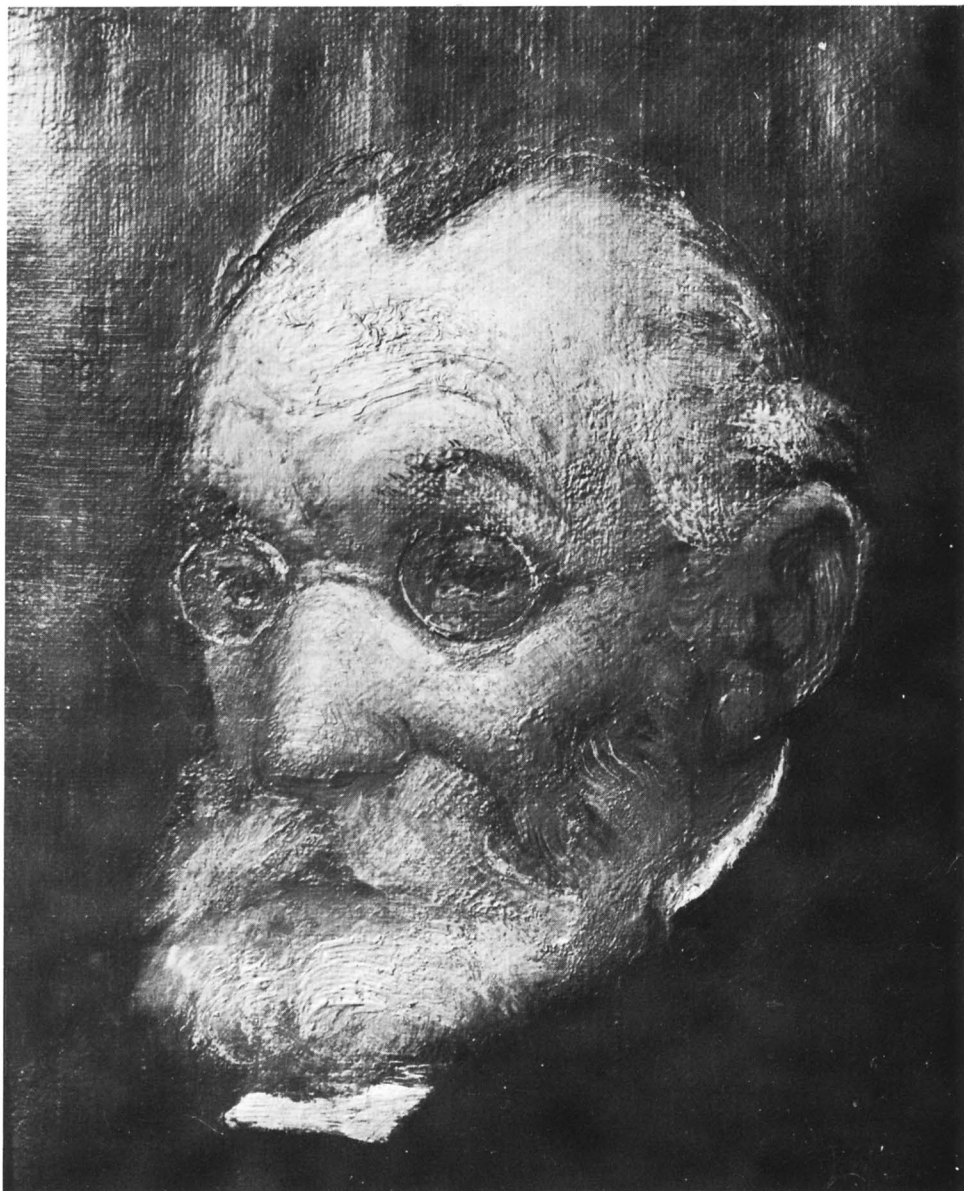
Aln- och mällikare av smidesjärn, den förra med ett alnmått av 59,4 cm, hängde ännu 1848 på sydportalens dörr (fig 51). Alnlikarens totala längd 70,4 cm, mällikarens 52,7 cm. Till de totala längdmåtten kommer ringar och krokare för upphängning. Nu inlåsta i sakristian.

Av en kyrkstöt återstår numera endast en doppsko av försilvrad metall eller mässing, avslutad med en bladomgiven bjällra. Graverad inskrift: »AGW / MCS / 1791.» Initialerna syftar på And G Wadsten och Maria Catharina Schalin, hans andra hustru (not 16). Längd 31 cm.

På vinden förvaras bla en putsmodell för tornets taklis-

Fig 154. Porträtt av prosten E M Hoflund, målat 1914 av hans son, Ivan Hoflund. Foto S Hallgren 1976.

Portrait of Dean E M Hoflund, painted in 1914 by his son, Ivan Hoflund.

ter, bestående av en träram med måtten 66×60×39 cm, på vilken är fäst en profil av järn.

Där förvaras också bla två bukiga vinflaskor av grönt glas från 1700-talet, den ena 36 cm hög, diameter 30 cm, den andra 30 cm hög, diameter 24 cm.

Av de fyra likbårar, »bättre och sämre», som finns upptagna i inv 1774, återstår nu endast en enda defekt, längd 275 cm.

Straffredskap

En »plikteball ståendes baak i Kiörkian» (inv 1712), sista gången nämnd 1901, är inte längre bevarad, inte heller »En gammal rutten Straffstock» (inv 1750).

Böcker

I slutet av 1500-talet ägde kyrkan flera värdefulla böcker (PB vis):

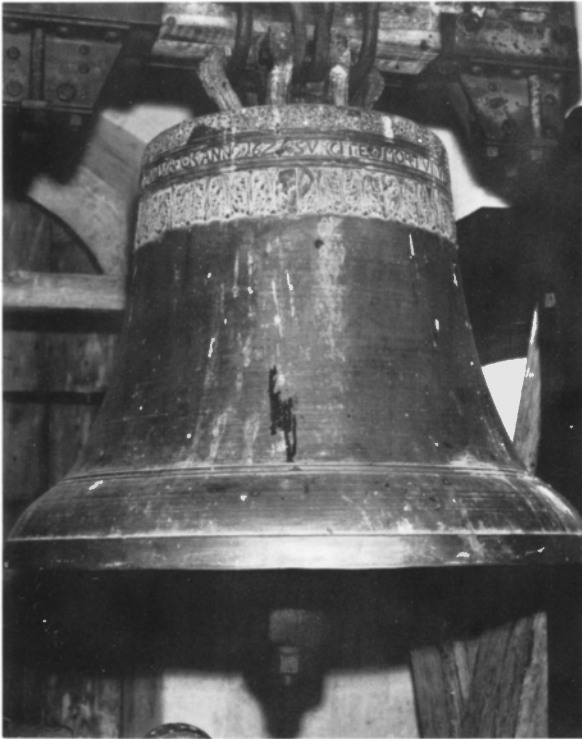

Fig 155. Storklockan, gjuten 1623 i Lybeck av Berent Bodemann. Foto S Hallgren 1976.

The great bell, cast in Lybeck in 1623 by Berent Bodemann.

»official – 1 st
Antiphonal – 1 st
canticus liber super hymnos et venite – 1 st
Handbok – 1 st
liber de vita Christi – 1 st.»

Under kriget 1677 grävdes kyrkans dyrbarheter ned undan fienden, bl a en kyrkbok av okänd ålder (troligen en protokolls- och räkenskapsbok). Om boken heter det 1684, att »den gamble aldeles är förderfwat effter hon legat i iorden uti krigztijden» (inv).

Biblar: 1. »Biblia in folio 1 st» (inv 1663), ej bevarad. – 2–3. Upptagna i inv 1684, »den ena gifwen af H' Strop. En av dem var »K. Gust: Bibel in fol. upplagd 1618» (inv 1712). Ej bevarad. Jfr fig 105, 106, 116, 118, 120, 122, 124, som är hämtade ur ett annat exemplar. – 4. Karl XII:s bibel. De gamla beslagen överförda på nytt band 1855. Titelbladet med Karl XII:s porträtt nyligen utskuret av tjuvar.

Klockor

Om kyrkans äldre bestånd av klockor vet vi bl a, att en klocka levererades till Borgholms slott 1573¹²¹ samt att två klockor hängde i tornet i slutet av 1500-talet (PB vis). Den samtidigt nämnda primklockan är sannolikt identisk med den som fortfarande hänger i triumfbågen (fig 157). – Om en klocka av okänt utseende och ålder vet vi, att en tennflaska användes vid dess gjutning (inv 1663).

Storklockan (fig 155), som länge var kyrkans enda, är enligt inskrift gjuten 1623 av Berent Bodemann.¹²² Upptill runt halsen en smal inskriftsbård mellan en sirlig renässansfris (upptill) och en bård av nedåtvända akantusblad (nedtill). Kronörönen är dekorerade med änglahuvuden. Inskriften, på latin och tyska, består av versaler. Mellan orden små romber, här återgivna med punkter.

SVRGITE · MORTVI · VENITE · AD · IVDICIVM [= Uppstigen I döda, kommen till domen] · MIT · GOTTES · /HILF · GVS · MICH · BERENT · BODEMAN · ZV · LVBECK [= Med Guds hjälp göt mig Berent Bodemann i Lübeck] · ANNO · / 1623.

Mått: diameter 96 cm, höjd med krona 92 cm, utan krona 68 cm. Klockan hade anskaffats av kyrkoherden Jonas Jonæ Palumbus (not 11).

Enligt William Anderson hade klockan skadats vid en sammanringning 1851, men eftersom flera obehöriga personer brukade trängas uppe i tornet, fick man inte tag på den skyldige. Gelbgjutaren Joh Lundgren i Råpplinge fick i uppdrag att laga klockan (st prot).

Lillklockan (fig 156) är enligt inskriften omgjuten i Stockholm av Johan Fahlsten.¹²³ Det framgår av Domkap 1/12 1745, att den föregående lillklockan hade fått en rämna »i sidsta drottninge ringning», dvs efter drottning Ulrika Eleonora d y, som avlidit 1741, varför den måste gjudas om.

Runt halsen en bård med régenceornamentik. Där- under följande inskrifter med versaler.

(Norra sidan):

DENNA KLOCKA ÄR OMGJUTEN I STOCKHOLM AF IOH: FAHLSTEN [not 123] / ANNO CHR: 1751 I AUGUSTI MÅNAD / MED GIÄRSLÖSA KYRCKAS BEKOSTNAD; / DÅ MAG: MAGN: MARTIN [not 14] WAR KYRKO / HERDE, OCH PER IONSON SAMT KNUT ERICKSON WORO ÄLDERMÄN. / LÄNSMAN DAN: FORSMAN HAFWER WID DET TILFÄLLET HAFT AL MÖDA OSPARD. / WÄGER I SK: 8 L: 18 3/4 M. (Siffror och bokstäver i sista raden fo m 8 L graverade i st f gjutna.)

(Södra sidan):

EN REMNA NÅGON TID / MIN RÄTTA TON FÖRSTÖRDE, / SÅ AT MIG SOCHNENS MÄN / MED RINGA NÖIIE HÖRDE /

Fig 156. Lillklockan, omgjuten av Johan Fahlsten i Stockholm 1751.
Foto S Hallgren 1976.

The small bell, recast by Johan Fahlsten, Stockholm, in 1751.

Fig 157. Sanctusklocka, troligen från 1300-talet.

Sanctus bell, probably 14th century.

MEN NU INSTÄMMA KAN / IAG MED MIN STÖRRE SYSTER,
/ SÅ AT MIG ZIONS FOLK / FAST GERNA HÖRA LYSTER.

Inskrifterna är sannolikt formulerade av kyrkoherde Marin. – Mått: diameter 71,5 cm, höjd med krona 66 cm, utan krona 51 cm.

I en ställning på triumfbågens norra vederlag hänger en sanctusklocka (fig 157), troligen från 1300-talet. På grund av dess höga belägenhet har den inte gått att undersöka närmare. Ställningen är av smidesjärn och prydd med liljor.

Noter

1. *U E Hagberg*, Gärdslösabygden under förhistorisk tid. i: Gärdslösa – en sockenbeskrivning, Kalmar 1966, s 47 ff.
2. *U E Hagberg*, The Archæology of Skedemosse. I, Uppsala 1967.
3. Källskriften är ett brev med en relation om tidigare svensk-polska underhandlingar, tecknat på baksidan av en avskrift av ett äldre dokument och ställt av en okänd svensk till danske konungen Kristian II mellan 1520 och 1523 (DaRA, Polen A. II. 7); det är numera (något otillfredsställande) tryckt (Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae, III, 1971, s 7 f). Brevet, som skrivits i Köpenhamn, avslutas med ett stycke om den helige Eleff. Häri prisas konungen för den stora gudstjänst som nu sker denne helige herre, Gudi till lov, i konungens kapell på Köpenhamn: här sker honom mer heder och vördnad under en vecka än förr på Borgholm under nio år; till Eleffs relikier är stor besökning var dag. Helgonets levernes- och mirakelbeskrivning liksom troligen hans penningar är (fortfarande kvar) på Öland, i Gärdslösa, men borde vara med relikerna i Köpenhamn. De nio år, som omtalas, torde vara de svenska åren på Borgholm 1510–19, varunder brevets författare synes ha varit i Sturarnas tjänst på slottet. – Denna källa har uppmärksamats av *Gottfrid Carlsson* (1961, s 24 f, not 47), som redan 1918 lärt känna den genom *Sven Tunberg*. Partiet om den helige Eleff har emellertid missförstått av *Carlsson*, som tolkat dess innehåll som uppgifter »om den i Gärdslösa på Öland florerande kulturen av sankt Olof och om den av Kristian II nyligen i Köpenhamns slottskapell inrättade gudstjänsten till Olof den heliges ära». Även utgivarna av den polsk-danska källpublikationen har ansett att brevpartiet handlar om »de cultu S Olafi in oratorio castelli Hafniensis», vartill väl *Carlssons* auktoritet bidragit. Missstaget är förklarligt med tanke på namnligheten och den öländske S:t Elofs/Eleffs begränsade ryktbarhet. Redan *Holger Rørdam* (1859–63, s 269) kände brevet och översatte dess »helge eleff» med »Hellig Olef». – Om S:t Elof, hans källa, kapell och visa se vidare *S Ek* 1924, s 116 ff; *E E Areen* 1929; *W Anderson* 1931; *T Lundén* 1944b; *M Sahlin* 1946, s 252 f; *R Boström* i Öbl Julläsning 1950 och Öbl 6/5 1971 samt i SvK vol 170 (1977), s 12 med not 6; *P Lublin* 1974; om S:t Ewald/Enevald dessutom *E Jørgensen* 1909, s 34 ff, *T Lundén* 1944a och *L-G Kindström* i SvK Bl IV: 3 (1962), s 294 ff. – Förf står i tacksamhetsskuld till *Lennart Sjöberg*, Egby, för att han påvisat *Gottfrid Carlssons* (1961) passus om S:t Olofskult i Gärdslösa, varigenom den här nu redovisade identifieringen av den helige Eleff i 1500-talskällan initierades. – (Sölve Göransson).
4. Uppräkningen av kyrkor eller altaren på Öland, som skulle ha erhållit relikier av Erik den helige, påträffas hos

Ahlqvist (2: 1, 1825, s 208 f, not 1) och återgår enligt dennes referens närmast på en notis i *Calmar Stifts-Tidningar*, 1822, N:o 6, utgivna av konsistorienotarien och utnämnde lektorn i historia *Johan Fredrik Eckerlund* (d y), sedermera kyrkoherde i Köpings pastorat. Notisen gäller ett till stifts- och gymnasiebibliotekets antikvitets-samling inlämnat benfynd, uppdagat under altarbordet i Högsrums kyrka, vilket sammankopplas med Peringskiölds omnämmande av S:t Eriksreliker i Sverige. Författaren skriver: »På Öland hafva flere Altaren erhållit sådane, af vidskepelsen afgudiskt dyrkade, gåfvor såsom: Ronsten, Höxrum, Borgholm, Köpunge, Alböckis, Hoghaby, Kældhe, Pedznäs, Fyro, Löth, Egheby, Bredhasäter, Gärslöso, Långalöt.» Denne författare (sannolikt *Eckerlund*) hänvisar i sin tur till ett meddelande i *Calmar Stifts-Tidningar*, 1797, N:o 6, om en donation till antikvitetskabinetet av några små helgonben funna i Arby kyrkas altarbord. Redan här framställer meddelaren (troligen konsistorienotarien och lektorn *Eric Caspar Roosval*), med åberopande av Peringskiöld, en gissning att benen kan ha tillhört S:t Erik. Därefter anför han omedelbart, så som om den härrörde från Peringskiölds Monumenta Ullerakerensia, vilket dock icke är fallet, den ifrågavarande uppräknigen av kyrkor/altaren på Öland. *Ahlqvists* namnformer är delvis hämtade ur 1797 års version av förteckningen med dess i förhållande till den sannolika källan något moderniserade skrivningar. Denna källa är nämligen otvivelaktigt en lista över norra Ölands socknar (Ölands norra mot eller prosteri) som återfinns i hertiginnan *Ingeborgs* sk tiondestadga av den 15 november 1346 (SD 5, nr 4118, s 620), i vilken bland allmogens kyrkliga avgifter även, utan avseende på just dessa socknar, nämns »altaralægh» (offer av matvaror till kyrkoherde och klockare att läggas på altaret). Altarförteckningen från 1797/1822 synes vara en korrupt och ofullständig avfattning av denna 1346 års sockenlista; ordningen mellan namnen överensstämmer. Tiondestadgan förelåg i tryck från 1723 (*Acta Literaria Sveciæ*, Vol I, s 480) och 1768 (*P Åhstrand*, s 222). Den berörda uppräknigen av Ölands kyrkor torde sålunda i själva verket ej ha något som helst att utsäga om utdelning och innehav av helgonreliker, S:t Eriks eller andras. – (Sölve Göransson).

- 4a. *Geverard Krukau*, gift med en syster till den härefter nämnde *Borgholmsfogden* (*H Gillingstam* 1965, s 113). Jfr *N Blomkvist* 1978, s 70f.
5. Uppgifterna till Gärdslösa prästgårds äldre historia är huvudsakligen hämtade ur följande källor: RA, Smålands handl (1539–ca 1610), jordeböcker (1600-talet), riksregistraturet (1575); UUB, *Ahlqvist Saml*; VaLA, *Bredsättra C1*; GHA, Ölands dombok 1637, 1673; LMV, geom jordebok G 2 (1683), lantmäterihandl; Lantmäterienheten Kalmar, lantmäterihandl; Konung *Gustaf I:s* registratur 25 (1555); PB vis. – I litteraturen

är prästgårdens historia bäst framställd av A Ahlqvist i Tjenstemän vid Församlingarne och Läroverken uti Kalmar Stift (Clerus Calmariensis), III, Kalmar 1841, s 625 ff. – (Sölve Göransson).

6. *J H Rhezelius*, f i början av 1600-talet, † 1666, se SvK I: 1, s 4 ff och där angiven litteratur. Han är i allmänhet en in i minsta detalj pålitlig källa. Hans samtliga teckningar av Ölands kyrkor är publicerade i Herdam 4.
7. *Abraham Ahlqvist*, f 1794, † 1844, se SvK ÖI I: 1, s 45 ff och där angiven litteratur.
8. *Bror William Oscar Anderson*, f 1879, † 1939, konsthistoriker. Efter skolgång i Karlskrona och ett par års anställning vid Överums bruk försörjde han sig bl a som stationsföreståndare vid Öjkrokens station på Öland till 1909. Vid sidan av tjänstgöringen vid Ölands järnväg ägnade han sig åt en mångsidig vetenskaplig produktion, främst behandlande den tidiga svenska medeltidskonsten. Han sammanträffade med Johnny Roosval 1908, då denne besökte ön (not 36). Per cykel färdades de tillsammans och besåg öns kyrkor. Denna händelse innebar en vändpunkt i William Andersons liv. Han flyttade till Lund och tog först en fil kand 1923, två år senare avlade han fil lic examen. Med knapp marginal försörjde han sig dels som tidningsman, dels som medarbetare i verket Sveriges Kyrkor, till vars stab han hörde allt sedan starten 1912. Blekinge kyrkor är till största delen författade av honom (vol 22, 36, 59, 65, 86). Vid hans död förelåg manuskript dels till kyrkor i några Skåne-härader, dels till Öland, vilkas publicering uppskjutits av ekonomiska skäl. De sistnämnda, som utarbetats 1929–1935, överläts 1940 till Ragnhild Strömbom (Boström) och utgör stommen i de tryckta Ölandsvolymerna. Kyrkornas mer eller mindre omfattande restaureringar krävde en omarbetning av manuskripten. Sveriges Kyrkors sedan dess förbättrade ekonomi möjliggjorde ingående arkivstudier, bättre och mer omfattande bildmaterial samt en utförligare publicering. – Under sin livstid var William Anderson mer känd i USA och Tyskland än i Sverige. Nya generationer av svenska konsthistoriker har emellertid, glädjande nog, »upptäckt» denne begåvade och mångsidige forskare. – *J Roosval* 1939, s 50 ff. – En utförlig bibliografi har sammanställts av *E C Tempelman* 1942, s 123–126.

Gränsen mellan offerkällor och dopbrunnar är givetvis svår att draga. Berömda offerkällor »kristnades» under tidig kristen tid genom att bli dopbrunnar. Jfr *Nils Ahnlund*, Svinnegarns källa, Rig 1922, s 62 f samt nedan anf litteratur.

Dopbrunnar i eller invid kyrkor har funnits på Öland: i Runstens forna västtorn strax innanför dörren (SvK ÖI II: 5, under utg), i Böda (SvK ÖI I: 2, 97) samt troligen även i Källa, där en stark källäder går under golvet (SvK ÖI I: 4, s 292). Berömda offerkällor finns i Bro (SvK Go I, s 253 ff), Svinnegarn (SvK Up XI, s 4) samt Karlskyrka (SvK Up V, s 883 samt fig 781). Bland mera kända

dopbrunnar kan nämnas de i Dalby förhall, Lunds domkyrkas krypta och Uppsala domkyrkas västtorn.

9. *Margareta*, helgon, enligt legenden från Antiokia, martyrer under den diokletianska förföljelsen i början av 300-talet, en av de sk nödhjälparna. Hennes festdag firades i regel 20/7, stundom 13/7, även andra dagar har förekommit. Kulturhist lex f nord med XI, Malmö 1966, sp 345 ff.
10. *Birgitta*, f 1302 (?), † 1373, helgon, grundare av birgittinerorden. Hennes festdag firades 7/10.
11. *Jonas Jonæ Palumbus*, student i Wittenberg 1607, kh här 1617 – , † 1659. G m *Martha Jonsdotter*, dt t kh Jonas Gunnari i Köping och hans hustru Martha Stensdotter (tillbakaseende ulv). Deras barn kallade sig Gerdzlovius. Det äldsta, sonen *Jonas*, f 1630, efterträdde fadern som kyrkoherde i Gärdslösa 1660, † 1679. G m *Catharina Wallrave* i hennes 1 g. Herdam 4, s 130, s 201 ff. – F Nilsson 1961. – Jfr not 66.
12. *Magnus Stagnelius*, f 1746, kh i Gärdslösa 1788–1807, biskop i Kalmar 1807 till sin död 1829. G 1788 m *Hedvig Christina Bergstedt*, f 1760, † 1852 (Herdam 1, s 87 ff). Deras gravvård står på Kalmar Gamla kyrkogård (SvK Sm III, fig 236). – Sex barn varav sonen *Erik Johan*, f 1793, † 1823, kanslist, berömd skald. Begravd på Maria Magdalena kyrkogård i Stockholm. Gravkoret försvann vid Hornsgatans breddning. SvK Sthlm VII, s 55, 174.
13. *Anders Fornander*, f 1778, kh 1809–1828, prost över egna församlingar 1815, hovpredikant 1816, teol dr 1818. G 1810 m *Karin Foenander*, f 1788, † 1872. – Herdam 4, s 208.
14. *Magnus Marin*, f 1711, kh 1748 –, prost över egna församlingar 1767, kontraktsprost i Ölands medelkontrakt 1780, † 1787. G 1743 m *Anna Christina Galle*, f 1717, † 1794. – Herdam 4, s 207.
15. Se ovan Sölve Göranssons avsnitt samt SvK ÖI I: 4, s 376, not 13; SvK vol 170, Köping, s 16, 100 samt SvK ÖI II: 4, Bredsättra (under utg).
16. *Anders Georg Wadsten*, f 1731, † 1804, titulerad »provincialmålare», målare av möbler och inredning, även verksam som skulptör. Utförde arbeten i de flesta av Ölands kyrkor mellan 1762 och 1801 (altarpuppstatser och predikstolar, läktarbröstningar, bänkfasad, skåp m m). Mer framgångsrik som målare och dekoratör än som skulptör. Samarbetade ofta med skulptören Jonas Berggren (not 74), med sina bröder Johan Henrik och Paul, sin son Lars Peter samt Andr Landstedt. – Jfr M Hofrén 1958, s 41 ff och Bror Olsson i Sv konstnärslex V, s 535 och där anf litt. G 1 m *Maria Catharina Schalin*, f 1733, † 1794, dt t kh Lars Schalin i Gärdslösa. – G 2 m *Christina Lundgren* från Glömminge. (Herdam 4, s 206.)
17. Noten har utgått.
18. *Petrus Frigeli*, f 1708, † 1791, se SvK ÖI I: 1, s 28 ff och där anförd litteratur.
19. *Nils Isak Löfgren*, f 1797, † 1881, se SvK ÖI I: 1, s 35 ff och där anförd litteratur. – *Åhstrand-Löfgren* = interfo-

- lierat exemplar i ATA av Åhstrand 1768 med teckningar och anteckningar av N I Löfgren 1815–1817.
20. *Carl Gustaf Schröder*, f 1717, biskop i Kalmar 1764 – , † 1789. – Herdam 1, s 71 ff.
 21. *Carl Gustaf Hilffeling*, f 1740, † 1823, se SvK ÖI I: 1, s 32 ff och där anförd litteratur.
 22. *E Fischer* 1918. – *S Gardell* 1937, I, s 117 ff samt II, s 38 f, där Gärdslösa-stenarna också avbildas. – *E Lundberg* 1942, s 248.
 - 22a. *B Sundnér* 1974.
 - 22b. *S Lindqvist* 1915. – SvK vol 170, Köping, s 16 ff.
 23. *Jahan (Johannes) Gresilius*, student i Uppsala 1673, kh 1784 –, kontraktsprost i Ölands medelkontrakt 1707, † 1710 i pesten. G 1678 m *Anna Pontin*, f 1659, † 1710 i pesten. – Herdam 4, s 204.
 24. *Emma Theodora Björkman*, f 1813, † 1849. G 1839 m *Erik Rundqvist* i hans andra gifte, f 1799, kh i Gärdslösa 1844 –, prost över egna församlingar 1848, † 1851. – Herdam 4, s 210 f.
 25. Håkansson (nr 201) nämner en *Påvel*, som var färvaktare och bodde i Tjusby. Han är troligen identisk med den Påvel Bådom, som var färvaktare i Gärdslösa 1613 och på 1620-talet förestod schäferiet vid Borgholm. Denne var morfar till kyrkoherden Daniel Brusenius i Runsten (Herdam 4, s 234).
 26. Det var docenten *U E Hagberg*, som 1964 fäste min uppmärksamhet vid gravstenen.
 27. *Sven O M Söderberg*, språkforskare, runolog. Författade tillsammans med Erik Brate den första volymen om Sveriges runinskrifter (se nedan, Tryckta källor och litteratur.).
 28. Landsantikvarien *Manne Hofrén* muntligen till förf.
 29. *J Roosval* 1911, s 23. – *J Andersson-Utas* 1971, s 21, 43 f, typ II a.
 30. *Nils Månsson Mandelgren*, f 1813, † 1899, se SvK ÖI I: 1, s 51 ff och där angivna källor och litteratur samt *Å Stavenow* 1972.
 31. En dylik är bevarad i *Hammarby* (Sö) kyrkas västportal. Se rapport av Iwar Anderson juni 1954 (dnr 6022/56), ATA. Ytterligare exempel på portaler med en enda djup bomtrumma, placerad vid dörrens lässida, är *Böda* nordportal (SvK ÖI I: 2, s 110) och *Källa* västportal (ÖI I: 4, fig 205, s 300). Jag tackar antikvarien Iwar Anderson för en givande diskussion i frågan.
 32. *Carl Gustaf Wulff*, f 1794, komminister 1842 – (tilltr 1844), † 1846. – Herdam 4, s 226.
 33. *Peter Isberg*, byggmästare i Algutsrum. Han hade tidigare bla reparerat Gräsgårds kyrka (1834) och byggt ett västtorn vid Runstens kyrka (1838). Samma år som han lade grunden till Löts kyrka (färdigbyggd av honom 1842; Sv K ÖI II: 2, s 291 ff), förhöjde han tornet i Högsrum (1840). Han har på Öland bla byggt kyrkorna i Smedby (1852), Kastlösa (1855), Persnäs (1857; SvK ÖI I: 5, s 466, 482, 484), Alböke (1859; R Boström, KNS XLVI, s 44), och Sandby (1860). Håkansson har också en uppgift om att Isberg skulle ha tillverkat en predikstol i N Möckleby kyrka (nr 604 A) Han skulle alltså även ha varit snickare.
 34. *Håkan Tanna* (Gärdslösamästaren), byggmästare och skulptör, verksam på Öland och Gotland i mitten av 1200-talet. Utsättningen med 47-cm-alnen (SvK ÖI II, fig 160 a, b samt s 135 ff) skulle möjligen kunna tyda på att han var ölänning. »Det kanske kan bli möjligt knyta honom till Mariakyrkan i Visby eller Linköpings domkyrkas byggnadshytta» (B Cnattingius). – Johnny Roosval (1911, s 150 ff), den som först behandlade Gärdslösamästaren och gav honom anonymnamnet, var också den som identifierade Håkan Tanna med den anonyme mästaren till korsarmarna vid kyrkorna i Gärdslösa och Persnäs samt koret i Stenåsa.
Håkan Tannas namn är dokumentariskt knutet endast till *Stenåsa* kyrka på södra Öland (riven 1841). Där hade han uppfört ett stort, välvt kor med en vacker portal. Hans berömmelse, grundad på en stor skicklighet i att slå valv, har även levat kvar i några folkliga ramsor. Kanske var han också brobyggare. Namnet Håkan Tanna får här stå för en hel byggnadshytta, där det troligen skall bli möjligt att urskilja flera skickliga yrkesmän. – Förutom i Stenåsa har han troligen varit verksam vid följande öländska kyrkor: *Glömminge* (södra korsarmen med portal), *Gärdslösa* (korsarmar med portaler, västportal), *Högby* (kor, klockvåning), *Långlöt* (långhusförlängningen, valv med övervåning, sydportal), *N Möckleby* (portaler) samt *Persnäs* (korsarmar med portaler). En Håkan Tanna närstående byggmästare var verksam i Köping (SvK vol 170, passim). Preliminära undersökningar tyder på att Håkan Tanna även varit verksam vid *Borgs* kyrka nära Borgholms slott (ett nytt, rakslutet kor, långhusportal).
J Roosval 1911, s 150 ff samt opublicerade anteckningar i SvK arkiv. – *William Anderson*, Stenåsa kyrka (ms ca 1930 i SvK arkiv). – *Iwar Anderson* 1960, s 10 ff. – *R Boström*, Fv 1955, s 94 ff; 1966 a, s 59 ff; 1966 b; 1971 a, s 67 ff; 1972 b. – *Densamma*, SvK Öland I: 3, s 198; I: 5, s 453, 457; I: 6, s 585 samt opublicerat material. – *B Cnattingius* 1971, s 69 f. – *J Svanberg* 1973, passim. – *S Göransson* 1976, s 113 f.
 35. Stenbestämningarna är gjorda av förste statsgeolog *Erik Åhman*.
 36. *Johnny Roosval* gjorde 1908 en syneres på Öland för att beskriva öns kyrkor för det topografiska verket Sverige (tryckt 1917, se nedan tryckta källor och litteratur). Primärmaterialet tillfördes senare Sveriges Kyrkor. Rundresan gjordes delvis i sällskap med *William Anderson* (not 8).
 37. *H Adam R Sidén*, f 1825, † 1898, se SvK ÖI I: 1, s 60 ff och där anf litteratur.
 38. *R Boström* 1966, s 98, fig 2. – *Dens* 1971, s 1 f.
 39. *H Hildebrand* 1898–1903, s 226, påstår att även Gärdslösa haft östtorn och stöder, även han, sitt påstående på trapphuset i sydöstra hörnet av det gotiska koret.
 40. Kormurar, förstärkta på insidan för östtorn, se Köping,

- SvK vol 170, fig 31 samt s 29. – Resmo, se uppm av A Flink 1918 samt annat bildmaterial i SvK arkiv.
- Kormurar förstärkta på utsidan, se Persnäs, SvK ÖI I: 5, fig 331; Röpplinge, R Boström 1966; Runsten, SvK ÖI II: 5, under utg.
41. Jfr *J Roosval* 1911, s 21 ff samt *J Andreasson-Utas*, 1971, s 18 ff samt s 44, bild IIa. Den senare granskar även andra författare i ämnet.
 42. Jfr not 41 samt *J Andreasson-Utas* 1971, s 44, bild IIe.
 43. *F Dahlby* 1963, nr 73, 76, 131, 241, 243. – *H W Janson* 1952. – Apans placering under konsolen skulle möjligen kunna tolkas som en parallell till den fastkedjade apan=satan, den besegrade hedendomen m m.
 44. *William Anderssons rapport och uppmätningar i ATA* har dnr 2632/33.
 45. Sydliga sakristior har bl a förekommit i Långlöt (SvK ÖI II: 1, s 107, 126, sakristia 2), 1200-talets mitt, i Runsten mellan 1497–1634 (SvK ÖI II: 5, under utg) samt i Böda, sakristia III (SvK ÖI I: 2, s 116), 1600-talet.
 46. Docenten *Sölve Göransson* har räknat ut, att N I Löfgren med 1–3 punkter över varandra markerade kvarter (fjärdedels alnar). 2: betyder alltså 2 $\frac{1}{4}$ alnar, inte 2 alnar, 3 tum. Se fig 16 (måttangivelserna i portaler, sakristieingången, mursprång samt andra tämligen små måttangivelser).
 47. Årtalet 1138 brukar anges som kyrkans byggnadsår och målades även 1923 över västra ingångens vindfång. Docenten *Sölve Göransson* förmodar att årtalet är en fel-läsning av årtalet 1498 i fig 13. – Vid preliminära måttanalyser av kyrkan 1974 har *Sölve Göransson* funnit, att dess äldsta delar synes vara utlagda med en aln om 52 cm, medan *Håkan Tannas* korsarmar däremot verkar att vara måttatta med en aln om 47 cm. Den förra torde enligt samme forskare ha införts till Öland under medeltiden, medan den senare är inhemsk och påvisad redan under folkvandringstid. Se *S Göransson* i SvK ÖI II: 1, not 86 a, och II: 2, s 404 ff, samt densamme 1976.
 48. *A Tuulse* 1955 har s 159 ff gjort en översikt jämte litteraturhänvisningar av de historiska förhållandena i Östersjöområdet under denna tid.
 49. Löfgren kallar denna typ av kyrkor »Öländska s k klöfsadlar», medan *Ahlqvists* förklaring av benämningen lyder: »Gamla Köpings Kyrka war uppbyggd i den så kallade Klefsadels formen med ett torn på hwarje ända» (2: 1, s 160. – Se även ang Röpplinge kyrka, 2: 1, s 194). »Långlöts Gamla Kyrka war uppförd med 2:ne torn, på wanliga Öländska sättet, ett wid hwarje ända» (2: 1, s 236). Ang Resmo kyrka skriver *Ahlqvist*: »Efter ett besynnerligt bruk i forntiden, ägde hon 2:ne Torn, ett wid hwarje gafwel» (2: 2, s 190). – Såvitt mig är bekant, förekommer ej uttrycket tidigare, varken hos *Rhezeli* eller i *Ransakningar*. Det äldsta exempel som anförts i SAOB är från 1866. – Klövsadel=packsadel som används såsom underlag för klövjebördor. Tornen liknas vid de båda bördorna på ömse sidor om packdjurets rygg.
 50. Köpings långhus har möjligen varit välvtt med tre längsgående tunnvalv med stickkappor (SvK vol 170, s 44).
 51. *Hall*: SvK Go II fig 93, 95 f, 99 b, 100 samt s 67; *Roosval* 1952 b, s 535; – *Hangvar*: SvK Go II, fig 111, 113 f, 116 b samt s 77; *Roosval* 1952 b, s 536. – *Levide* (not 30). – *Linde*: *Lundberg* 1940, s 523; *Roosval* 1952 b, s 543. – *Vamlingbo*: *Roosval* 1911, s 156; *Lundberg* 1940, s 438, 519, 533 f; *Roosval* 1952 b, s 558 samt uppm av *J Söderberg* 1943–1944, SvK arkiv.
 52. SvK Go III, fig 288 samt s 257. Anonymnamnet *Ronensis* har *Roosval* givit mästaren efter Rone kyrka (SvK Go VI: 5; jfr bl a fig 412). Ett annat verk av *Ronensis* är Närs kyrka (SvK Go VI: 8, under utg). – Ang *Ronensis* se vidare *J Roosval* 1926 samt 1950.
 53. *Karrismästaren* presenterades först av *H Kjellin* (1928, rec av *J Roosval* 1930), senare av *J Roosval*, bl a 1940, s 9 ff, m fl. Se vidare *E Cinthio* 1957, 357.
 54. *Uppsala kragstensmästare*, se *I Martelius* 1967, s 526, och där angiven litteratur.
 55. *Vickleby tornportal*, se bildmaterial i SvK arkiv och ATA. Vid en undersökning i samband med tornets omputsning 1952 konstaterade *R Boström*, att tornportalen var sekundär (rapport dnr 4272/52, ATA).
 56. Troligen avses *Gustaf Johan Queckfeldt*, f 1716, † 1775, major. *Elgenstierna* VI, s 103 f.
 57. *Elias Schütz*, f 1776, † 1843, kh 1828 – , tilltr 1830, prost över egna församlingar 1832. G 1838 m *Dorothea Wilhelmina Gertzell*, f 1815, † 1892, dt t komminister *Lars Gertzell*, *Hulterstad*, och *Ulrica Christina Wadsten*, dt t målaren *Johan Henrik W*, en bror till *Anders Georg W* (not 16). – *Herdam* 4, s 209 f samt 453 f.
 58. *Henrik Albert Törnqvist*, f 1819, † 1898, arkitekt. Se SvK ÖI II: 2, s 318, not 109.
 59. *Otto August Mankell*, f 1838, † 1885, arkitekt, tecknare. Började sina studier vid Chalmerska slöjdskolan i Göteborg och genomgick 1858–1863 Konstakademiens byggnadsskola. 1863 e o auskultant vid ÖIÄ, sedan 1867 lärare vid Konstakademien. M är framför allt känd som en skicklig arkitekturtecknare. Verkade även som tecknare för pressen och har utgivit i litografiskt färgtryck utsikter över Göteborg, Stockholm och Visby.
 60. *B G Söderberg* 1971, s 61 ff, anför ett stort antal göländska paralleller.
 61. *Petrus Frigelius* saml, KLB, vol 1, s 174.
 62. *Bertil Palm*, Ölands förnämsta medeltidstempel renoverat. Gärdslösa kyrka i återställd prakt. Öbl 31/5 1958.
 63. *Risingemästaren*, se bl a *B G Söderberg* 1951, s 169 ff samt pl 95 f; *E Cintio* 1961, s 495 och där angiven litteratur.
 64. *Nils Håkansson* (Nicolaus Haquini), se bl a *M Rydbeck* 1943, s 263 f; *B G Söderberg* 1951, s 41, 181 ff, 203 f samt pl 100–104; *Å Nisbeth* 1961, s 188 samt där anförd litteratur.
 65. *A Lindblom* 1962. – *A Andersson* 1977. I en efterskrift s 188 ff är en bibliografi.
 66. *Arent Stensson* (tillbakaseende ulv) är troligen identisk

- med Anund Stensson till Stäflö, †1580. G M *Estrid Krumme*. Arent ägde en stor mängd gods, bla Galltorp och några gårdar i Norra Gärdslösa. Han var morbror till den i not 11 nämnda Martha Jonsdotter. – Rhezilius F c 4, s 11; Fc 5, s 48. – Håkansson 1942, s 76. – F Nilsson 1961. – B Palm 1966, s 129f. – J A Almquist 1976, s 1210 ff.
67. *Peter (Petter) Bundi*. målare och förgyllare av skotsk hattmakarsläkt. Verksam i Kalmar från omkring 1630, avsade sig burskapet 1675, †1684. Hans första kända tavla, Lasarus' uppväckande i Ålems kyrka, målades 1633 till minnet av hans samma år avlidne fader Sievertz. Förutom här behandlade målningar i Gärdslösa, från 1642 märks bla dekorativa målningar i Mönsterås (1644, ej bevarade) och i Kalmar slott, bla i Slottskyrkan och Kanslivåningen samt en altartavla i Köpings kyrka.
M Hofrén 1938, s 7. – G Håkansson 1944, s 68. – B Olsson 1952, s 252 och där anförd litteratur. – M Olsson, Kalmar slotts historia III (1965), passim. – B Lind, Ålems kyrka (vägledn omkr 1970). – SvK Sm III: 1, s 44; III: 2, s 271 f, 274, 283, 295, 303, 309, 338, not 1. – SvK vol 170, Köping, fig 1 och 97 samt s 83, 85 f. – R. Boström i Öbl 23/12 1976. – Dens i KL 1977, s 36 ff.
Jag är f riksantikvarien M Olsson stor tack skyldig för värdefulla upplysningar om denne målare.
Betr sonen Jonas Bundi, se not 83.
68. Altartavlan i Köpings kyrka, som tillskrivits Peter Bundi, avbildas i färg i fig 1 (SvK vol 170).
69. *G Håkansson* 1942, s 74 ff. – *F Nilsson* 1961; kompletterar och rättar Herdam 4, s 130 och 202. – *B Palm* 1966, s 129 ff.
70. *Sakramentsnischer*, »ciborier», observerades av *Löfgren* på norra korväggen i följande kyrkor: Persnäs, Föra, Högsrum, Toroslunda, Gårdby, Resmo, Kastlösa och Ås. – I Egby är ännu en dylik bevarad i norra absidväggen och ytterligare en har funnits i samma kyrka (SvK ÖI II: 2, s 370 ff samt fig 376). Även i Källa finns dylika nischer (SvK ÖI I: 4, s 361, fig 225). Flera av dessa nischer murades igen i enlighet med föreskrifter fastställda vid Uppsala möte 1593, för att förhindra tillbedjan av sakramentet. *Svenska Riksdagsakter* III: 1, 88, s 39 och 144.
Credentia=nisch där altarkärlen tilreddes innan de användes på altaret. Se *E Moltke* 1964, sp 250, samt *E Gustafsson* 1968, s 11.
71. Tillägg av J Roosval från omkr 1940 i William Andersons manuskript.
72. Chefredaktören *S E Sjöholm*, som var madonnabildens senaste ägare, köpte den av en dotter till stadsfiskalen Sjöberg i Borgholm, †1900. Denne i sin tur hade inropat den på auktion efter prostinnan Schütz (not 57), änka efter prosten Schütz och andra gången gift med fil dr Sven Erik Wijkmärk, kh i Högby (Herdam 4, s 210). – Sven Erik Sjöholm, f 1889, †1970, chefredaktör för Ölandsbladet, kommunalt verksam, skald, författare bla till Ölandssången.
73. *S Christie*, Den lutherske ikonografi i Norge inntill 1800, 2, Oslo 1973, fig 223, s 108.
74. *Jonas Berggren*, »Kongl. Priv. Bildhuggare», f 1715 i Kristdala, †1800 på Ämmenäs i Målilla sn. Verksam i Kalmar, där han troligen gått i lära hos Peter Buschberg. Berggren var jämte And G Wadsten (not 16), med vilken han ofta samarbetade, en av de mest anlitade konstnärerna i Kalmar stift under 1700-talet. Bland hans mest kända arbeten märks nummertavlor samt läktare och predikstol i Kalmar slottskyrka (1772 resp 1773). – Manne Hofrén 1936, s 3 ff. – Linköpings stift, 1949, passim. – Martin Olsson, Kalmar slotts hist III, 1965, s 361. – Dens, Kalmar slottskyrkor, SvK Sm III: 1, fig 31 f, 51, s 64 ff. – Runar Strandberg i Sv konstnärslex I, s 150. – SvK ÖI I och II, passim.
75. Den del av inskriften som står inom klammer, [], återges efter Ahlqvist 2: 1, s 226.
76. Joh 1: 17 lyder i 1917 års bibelöversättning: »ty genom Moses blev lagen given, men nåden och sanningen hava kommit genom Jesus Kristus.»
77. 1 Kor 13: 13 lyder i 1917 års bibelöversättning: »Så bliva de då bestående, tron, hoppet och kärleken; dessa tre; men störst bland dem är kärleken.»
78. Joh Upp 5: 8 lyder i 1917 års bibelöversättning: »och när det [dvs lammet] tog bokrullen, föllo de fyra väsendena och de tjugofyra äldste ned inför Lammet; och de hade var och en sin harpa och hade gyllene skålar, fulla med rökelse, det är de heligas böner.»
79. Joh Upp 11: 17 lyder i 1917 års bibelöversättning: »och sade: 'Vi tacka dig, Herre Gud, du Allsmäktige, du som är och som var, för ~~att~~ du har tagit i besittning din stora makt och trätt fram såsom konung».
80. Joh Upp 11: 15 lyder i 1917 års översättning: »Och den sjunde ängeln stötte i sin basun.»
81. Jes 58: 1 lyder i 1917 års bibelöversättning: »Ropa med full hals utan återhåll; häv upp din röst såsom en basun och förkunna för mitt folk deras överträdelse, för Jakobs hus och deras synder.»
82. *Anna Kristina Gertzell*, f 1870, †1962, gm Johan Julius Danielsson, f 1864, kh i Gärdslösa 1918 – , †1927. Herdam 4, s 220.
83. Martha Jonsdotter och Jonas Jonæ Gerdzlovius, se not 11. – *Jonas Bundi* var son till Peter B (not 67). Att initialen J skall betyda Jonas, framgår av inskriften på en försvunnen predikstol i Bredsättra kyrka från samma år, skänkt av samma givare som Gärdslösa predikstol (Håkansson nr 44 samt SvK ÖI II: 4, under utgivning).
84. Det var intendenten *Sören Hallgren* som gjorde mig uppmärksam på predikstolens oregelmässigheter.
85. *Jacobus Hartmans* timglas finns eller har funnits bla i följande kyrkor: Sölvesborg (SvK Bl IV, fig 325 och s 405), Lummelunda och Martebo (SvK Go I, s 112, 84), Mariakyrkan i Helsingborg (E Follin 1851, s 128), Jönköpings Kristine kyrka (SvK Sm I, s 86), Tvetå, Vimmerby, Älgåhult (SvK Sm VI, fig 98, s 99), Uppland (SvK Up V, fig 67), Skänninge, Skärkind, Törnevalla (Öster-

- götlands museum) och Vallerstad (samtliga Östergötland) samt i Danmark Å (DK, VII, Bornholm, fig 22 och s 170) och Nysted (DK, VIII, Maribo amt 1, s 190).
86. *Truls Nilsson* kallas 1712 »upbyrdsman» i Sörby (inv). G m *Brita Persdotter*. De bebodde skattehemmanet (Östra Sö(de)rby).
87. *Magnus Åhrman (Årman)*, orgelbyggare, verksam i slutet av 1600-talet. Han har bl a byggt Mönsterås kyrkas orgel (1670; SvK Öl II, s 300). Han har även varit verksam i Kalmar, i det han packade ner Storkyrkans orgel 1678 inför flytningen till den nya Domkyrkan (SvK, Sm III: 2, s 310). På 1680-talet byggde han en orgel för Borås kyrka (S Karling 1955, s 137 f, 233) och reparerade Växjö domkyrkas orgel (SvK Sm IV: 1 s 178). 1692–1693 byggde han en orgel i Marstrands kyrka (SvK Bo IV: 2, s 146, 185).
88. *Lars Wahlberg*, f 1724, † 1776, orgelbyggare, från 1740-talets början elev till Wistenius (SvK Öl I: 2, s 159, not 76). Innehade från 1750-talets mitt verkstad tillsammans med A Wollander (SvK Öl I, s 476, 511). Ansökte 1771, liksom Wollander, om privilegium utan examination, vilket avslogs. – Erici 1965, s 291.
89. *Gudmund Rundgren*, orgelbyggare och skulptör, verksam i senare hälften av 1700-talet och bosatt i Döderhultsvik. Han har bl a satt upp en orgel i Gärdslösa (1759), tillsammans med And G Wadsten skulpterat en altaruppsats i Bredsättra (1770) samt ritat en altaruppsats för Resmo kyrka 1788 (ritningen omarbetades troligen av C F Sundvall, ÖIÅ).
- Disposition* 1820: »Gedackt 8 fot; Octava 2 fot; Super Octav 1 fot; Trumpet 8 fot; Tremulant [ej ang]; Principal [ej ang]; Fleut [ej ang]; Quint [ej ang]; Scharf 3 Cor» Ahlqvist, Saml S 86, s 72).
90. *Disposition Man I*: Principal 8, Gedackt 8, Oktava 4, Flöjt 4, Gemshorn 2, Sesquialtera 2 ch, Mixtur 3 ch, Trumpet 8. *Man II*: Rörlöjt 8, Spetsflöjt 4, Kvintadena 4, Principal 2, Gedackflöjt 2, Nasal 1½, Scharf 2 ch, Krumhorn 8. *Ped*: Subbas 16, Gedackt 8, Korallbas 4, Blockflöjt 2, Fagott 16. (S L Carlsson 1973, s 178).
91. *Elias Falkengren* arrenderade Galltorps säteri (Ahlqvist, saml S 86, s 62).
92. *Nils Johan Jonsson* från Glömminge sn, f 1832, † 1894, dekorationsmålare och bildhuggare, »Ölands siste bygdemålare av någon betydelse» (Hofrén). Efter en lärotid hos bildhuggaren och snickaren Dumrath i Stockholm utförde han bl a dekorativa målningar i småländska och öländska prästgårdar och andra boställen samt porträtt. Han målade även altartavlor, tex Vickelby 1856, Föra och Glömminge 1873, samt Torslunda 1880. Han har även snidat predikstolarna i Högsrum (1886) och Ventlinge, efter andras ritningar. – *M Hofrén* 1925 (s 14–15), 1937 (s 317), 1957 (s 317), 1958 (s 46).
93. *Carl Georg Uddenberg*, f 1817, † 1897, kh 1869 (tilltr 1871), kontraktsprost över medelkontraktet s å, teol hedersdoktor 1897. Herdam 4, s 213 ff.
94. *Jordan Hansson*, stenhuggaremästare och föreståndare för Dälie stenbrott under några år i början av 1650-talet. Böda kyrkas dopfunt är förmodligen också huggen av honom eller hans verkstad. Jfr SvK Öl I: 2, fig 88; I: 3, fig 169. – Sölve Göransson samt av honom samlat opublicerat material. För detta tillmötesgående tackar förf. – T O:son Nordberg 1925, s 163 ff. – Fr Killig 1933. – Göransson 1955, s 48. – M. Olsson 1961, passim. Ytterligare dopfuntar av samma grupp finns bl a i Hedvig Eleonora kyrka (SvK Sth III, fig 142), Bankekind (Svinstad, SvK Ög I, fig 85), Österåker (SvK Up I, fig I, fig 610). – Ett praktbord, som förmodligen var en gåva från Karl X Gustaf 1654 till hertig Fredrik III av Gottorp, finns nu i Gottorfs museum, Schleswig. E Schlee 1965, s 120 ff och där anförd litteratur. – S Ljungstedt 1974 a och b.
95. *Samuel Enander* (superintendent i Kalmar 1650-1656) riktade i samband med sina visitationer uppmaningar till församlingarna att flytta fram dopfuntarna i koret, så att det heliga dopet måtte ske i församlingens åsyn (jfr tex Persnäs vis prot 1654; SvK Öl I: 5, s 476).
96. Enligt Abraham Ahlqvists avskrift ur KA, Smålands handl 1566: 20 A (Saml I, S 84).
97. *Johan Högstedt*, guldsmedsmästare i Kalmar 1785–1819. SS s 341.
98. *Hans Jacob Schmit*, guldsmedsmästare i Karlskrona 1712–1741. SS s 353 f.
99. *Israel Schultz*, f 1665, † 1736, kh 1711, kontraktsprost i medelkontraktet 1712. G 1 m *Christina Gerdzlovia*, † 1710. – G 2 m *Cecilia Magdalena Carlquist*, f 1678, † 1746. Herdam 4, s 205.
100. Noten har utgått.
101. *Hans Johansson Stadius*, guldsmedsmästare i Karlskrona 1713–1722. SS s 354.
102. *Bengt Ståhlström* (II), tenngjutare, mästare i Kalmar under Stockholmsämbetet 1742, upphörde med sin verksamhet 1765, men levde ännu 1769. B Bruzelli 1967, s 278.
103. Noten har utgått.
104. *Johan Petter Fagerström*, tenngjutare i Kalmar 1798–1837/45. B. Bruzelli 1967, s 273.
105. *C A Svanberg*, guldsmedsmästare i Vimmerby 1857–1898.
106. *Pehr Jonssons* gravsten är omtalad ovan, se kap Kyrkogård, gravsten nr 7.
107. Textilbeskrivningen är granskad och försedd med ordförklaringar av förste antikvarien *Inger Estham*.
Altarkappa = trol altarbrun. – *Altarkläde* = vanligen antependium. – *Altarlista* = altarbrun. – *Altartäcke* = i regel ett slags duk att täcka över altaret med. – *Damask* = damast. – *Floghet* = sammet. – *Handkläde* = handduk (manutergium), handlin. – *Röklin*, *röcklin* = plagg av vitt linne med vida ärmar som bars dels över vardagsdräkten, dels under mässkläderna. – *Slissing*, *slessing* = fint linne tillverkat i Schlesien. – *Örngått* = överdrag till bokdyna, altardyna.

108. *Christina Charlotta Krook*, f 1795, † 1859. G 1839 m *Olof Jansson*, f 1792, † 1858, komminister i Ljungby pastorat 1845–1858. Herdam 3, s 59. – Löts mässhake var tillverkad 1850 (SvK ÖI II: 2, s 310), Egby mässhake tillkom efter 1838 (ÖI II: 2, s 392), Gärdslösa mässhake inköptes 1849.
109. *Lars Engenfeldt*, kronobefallningsman över Ölands norra mot. Han ägde den nordligaste gården i byn Norra Gärdslösa (B Palm 1966, s 134 f).
110. Namnplåten placerades vid huvudändan av kistan, plåten med psalmvers vid fotändan. L Hagberg 1928, s 77 ff samt densamma 1937, s 327 ff. – Bruket att lösgöra kistplåtarna vid en kort ceremoni finns beskriven i Högby kyrka (SvK ÖI I: 3, s 230).
111. *Johan Peter Dyk*, f 1748, † 1829, komm här 1803 (tilltr 1805), avsked 1824 på grund av ålder och sjukdom. Herdam 4, s 225.
112. *Johan Peter Korssell*, 1786, † 1825, komm här 1824. Herdam 4, s 225.
113. *Bärnhart Hindriksson* var befallningsman på Borgholms slott och över hela Öland år 1637 och var död före 1643. *Margareta Rosenqvist* var troligen hans hustru och den på gravsten nr 6 nämnda *Margareta Hamaria* hans dotter. Håkansson 1942, s 80 och där angivna källor.
114. *Olof Reselius*, f 1718, † 1780, komm här 1745. Herdam 4, s 223.
115. Angående votivskeppet har f Generallotsdirektören *Erik Hägg* på S Curmans och J Roosvals begäran 1940 lämnat följande PM: »Votivskeppet föreställer med all sannolikhet det örlogsskepp *Nyckelen*, som byggdes i Karlskrona 1665 och under krigsåren 1677–78 tjänstgjorde som amiralskepp åt greve *Hans Wachtmeister*. År 1679 stod skeppet under befäl av major *Frans Lou* och blev den 20 juli samma år norifrån injagat i *Kalmarsund* av danska flottan.
- Skeppet grundstötte därvid mellan Skäggenäs och Kalmar, sköts i brand av danskarna och gick efter explosionen av krutdurken till botten, troligen på den plats, som i våra dagar utmärkes av Nyckelens prick.*
- Votivskeppet får emellertid ej betraktas såsom en verklig modell av skeppet Nyckeln, och dess rigg har åtminstone två gånger, nämligen 1748 och 1911, undergått restaurering, varvid såsom ofta förr tyvärr skedde en långt driven modernisering ägde rum. De mest framträdande felen äro följande: Bogsprötet har försetts med en klyvarbom i stället för den urspr. på bogsprötets nock anbragta lilla masten. Två stagsegel förut har ersatt bogsprötets råsegel, en vaterblinda under bogsprötet och en bovenblinda på den här ovan nämnda masten. Kryss- eller mesanmasten (den aktersta masten) har försetts med ett bramsegel (det översta råseglet), som ursprungligen ej funnits på denna mast. Slutligen har mesanen givits formen av ett firsidigt segel, som först under 1700-talet började ersätta det tidigare längs hela mesansprijet sträckta trekantiga latinseglet.*
- Här må tillfogas, att ett annat, mycket berömt skepp,*
- Calmar Nyckel, även benämndes »Nyckeln». Detta skepp var emellertid ett kofferdifartyg, bestyckat med endast 12 kanoner. Det inköptes i Holland, kom till Sverige 1630, gjorde åren 1637–44 tre resor till Delaware och en till Västindien, försåldes 1651 och försvann därmed ur vår sjöfarts hävder.»*
- Se även SvK BI III, s 64, not 1 samt K Dyberg 1977, s 45 ff. – Förste intendent Gösta Webe har granskat beskrivningen och kommentarerna rörande votivskeppet.
116. *Edvard (Evert) Orm*, porträtt- och kyrkomålare, f 1670, † 1735. Möjlig elev till Ehrenstrahl eller David von Krafft och kanske verksam i Stockholm på 1690-talet. Förde en ambulerande tillvaro i Småland, Västergötland, Gotland och Öland, men var sedan 1726 bosatt på Öland i Hässleby, Algutsrum sn. Till hans mest kända verk hör målningar i Hakarps kyrka (Sm, 1729). På Öland har han bla målat en predikstol och porträtt i Runstens kyrka (1699 o 1725), predikstol i Gårdby (1702), porträtt i Algutsrums och Glömminge kyrkor (1726), altartavla i Gräsgård (1727), porträtt i samma kyrka (1730), porträtt i Gärdslösa och Köping (1733) samt altartavla i Mörbylånga (uppsatt 1737). – M Hofrén 1961, s 335 och där angiven litteratur.
117. *Erik Magnus Hoflund*, f 1847, † 1916, kh här 1905 (tilltr 1906), t f kontraktsprost i medelkontraktet 1913, ord 1914. G 1881 m *Octavia Attentia Hultkrantz*, f 1850, † 1932. 8 barn, varav *Ivan Per Erik*, f 1887, † 1948, konstnär samt *Otto Gustaf Helge*, f 1894, länsbokhållare. Herdam 4, s 219. – En minnessten över konstnären Hoflund står på gårdsplanen till den forna prästgården i Långlöt (SvK ÖI II: 1, s 10). Han studerade vid Konstakad från 1908 samt i utlandet. Från 1923 verksam i Kalmar och på Öland. I Böda och Köpings kyrkor finns målningar av Ivan Hoflunds hand (SvK ÖI I: 1, fig 81 samt SvK vol 170, Köping, fig 98).
118. *Frans Johan Aulén*, f 1847, † 1904, kh här 1898–. G 1875 m *Ebba Maria Lovisa Hildebrand*, f 1850, † 1891. Tre barn, varav *Gustaf*, f 1879, † 1977, blev biskop i Strängnäs stift. Herdam 4, s 217 ff.
119. *Ambrosius Hedengran*, f 1660 i Hedemora, † 1741 i Sthlm; kanslist i Kgl Majts Kansli. Tecknare och kopparstickare. Tecknade ett stort antal minnestavlor, vilka graverades av honom själv, Erik Geringius och Claude Haton. Dessa tavlor utfördes till äminnelse av 100-årsminnet 1693 av Uppsala möte, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, 200-årsminnet 1717 av reformationen samt 1721 och 1730 av den rena evangeliska lärans predikande i Norden. Det karakteristiska för H:s graverade ramverk kring texten på dessa minnestavlor består däri, att hela ornamentiken är ritad med en enda sammanhängande linje. Minnesbladen spreds till så gott som alla svenska kyrkor.
120. *Daniel Eklund*, tenngjutare i Kalmar 1846–1858. B Bruzelli 1967, s 273.
121. Ahlqvists avskrift ur KA, Smålands handl 1584 (Saml I,

Kalmar

KLb: Frigeliuss' saml I, 3 ritn (kyrkan från S o N, gravsten).
KLM: Div handl o fotos.

Linköping

LStB: Cod Kh 54 (Linköpings domkyrkas pappersregister).

Lund

LUF: *N M Mandelgrens* saml, ser I, avd XI, fig 579 (sydportalen avb); fig 1250 (S-portalen, kallad »Fröderyd»); fig 1399 (fattigstock, avb o beskr); XI: 2, pl 164–166 nr 579–581 (plan, fasader o detaljer, ritade av H A R Sidén); XI: 4, pl 373 o 378 nr 1424 (bokbräde); ser IV, avd 9 N° 3 (blyerts o akvarell, S- o Ö-fasader, S-portal, stiglucka); N° 5 (ext enl Frigeliuss); N° 1 (plan enl Sidén); N° 2 (längdsektioner, detaljer); N° 4 (kapitälhuvuden, »Pärnsås»); N° 6 (kolonn detaljer, skisser av S-portalen); N° 7 (ext o plan enl Ahlqvist 2: 1, Tab 12); N° 8 (bokbräde, fattigstock, gravsten). Flera av dessa ritn är felaktigt betecknade »Pärnsås». – Ser 5, avd 9, 1 anteckn.

Uppsala

UUB: Cod C 19 (avskr av öländska handl, Vadstena, 1400-talet); *J Hadorph* sign S 30, fol 82 v (endast »Gerslösa»); *P Törnwall* sign S 74 fol 232 (kyrkan från SÖ); *Ahlqvist*, Saml I, sign S 84 (exc ur Smålands handl); Saml II 1821, S 85, s 35, 40 (»munksten»), s 93 (runstenar); Saml III, S 86, s 46 e (»munksten», predikstol, altartavla, orgel, porträtt, funt), s 57 (allm om socknen), s 59 (kyrkan avb), s 61 (beskr av altarskåp, madonnabilder), s 60–65 (uppm o beskr av kyrkan o dess inv), s 61 (»påfvisk» altartavla), s 65 (avskr ur Frigeliuss om kalkmåln), s 69 (runstenar efter Frigeliuss; gilleshus), s 70 (Tjusbykorset), s 71 (uppm av kyrkan), s 72 (orgelns disp); Saml VII 1835–1836, S 90, s 57 q (bla avskr ur Hilfeling 1797, Riksreg 1555), s 90 (avskr ur äldre handl).

Vadstena

VaLA: *Biskop Petrus Benedicti visitationsbok*, sign F III: a: 1, fol 25 v – 26 (inv från 1500-talets slut); *Ransakningar* 1667, originalhandl, sign F V 1; Bredsättra kyrkoarkiv (C 1).

Kyrkans arkivalier: *St prot* 1738–1757 (C 1), 1780–1807, 1810–1819 (K I: 1); *vis prot* och *inv* 1663, 1684, 1712 (Kalmar domkap F II: 1), 1716 (domkap F II: 2), 1732 (Bredsättra C 1), 1750 (domkap E IV: 40), 1752 (domkap F II: 2), 1774 5/6 (domkap E IV: 40), 1774 (utan datum, domkap E IV: 39), 1782 (domkap E IV: 40), 1791 (domkap F II: 2), 1828 (domkap E IV: 39), 1838 (domkap E IV: 40), 1844, 1845, 1847 7/11 (domkap E IV: 39), 1847 7/11 (domkap E IV: 40), 1852, 1854 (domkap E IV: 39), 1868 4/11 (domkap E IV: 40), 1868 9/11 (domkap E IV: 39), 1888, 1901, 1906 (domkap E IV: 40). – *Inkomna handl* 1743, 1745 (domkap E IV: 36). – *And G Wadstens tolkn av altarupps* (1774, påskr, domkap E IV: 39).

Gärdslösa

Hos PÅ förvaras yngre arkivalier, bla *st prot* 7/9 1875–1914 (K II a 1), 1915–1939 (K II a 2), *kyrkoråds- o skolrådsprot* 1867–1895 (K III a 1), 1895–1924 (K III a 2) samt *inv* 1968 – (ser N II).

Köpenhamn

DaRA: TKUA Polen A II 7 (brev fr okänd svensk t Kristian II, ca 1520–23). – Ny kongel saml 409 8°: C G Hilfeling, *Reise paa Gulland* 1801, s VI (avskr ur Frigeliuss' saml ang Gärdslösa).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Acta Literaria Sveciæ. I. Stockholmiae & Upsaliae 1723.
Ahlqvist A, Ölands historia och beskrifning, D 1-2, Calmar 1822–1827.

Ahnlund N, Medeltida gillen i Uppland. i: Rig 1923.

— Svinnegarns källa. i: Rig 1922.

Almquist J A, Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden IV: 3, Stockholm 1976.

Anderson I, Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Ant ark 14. Stockholm 1960.

Anderson W, Resmo kyrka. Dess beskrivning och byggnads-historia. Nybro 1933.

— Stenkors och kapellruiner på Öland. i: *Acta Oelandica* IV. Stockholm 1931.

Andersson A, Boken om Birgitta. Helgon och profet. Sammanställd av hennes egna texter genom Aron Andersson. Vadstena 1977.

Andreasson-Utas J, Om gotländska valv. Examensarbete i arkitekturens teori och historia (stencil). Göteborg 1971.

Areen E E, En öländsk martyrkälla och legendvisa. i: ÖKS nr 1. Borgholm 1929.

Bibeln på svenska, den s k Gustaf II Adolfs bibel, Stockholm 1618.

Blomkvist N, Kalmars uppkomst och äldsta utveckling. Tiden till 1300-talets mitt, Uppsala 1978.

Boström R, Alböke kyrka. i: KNS XLVI (1969, tr Kalmar 1970).

— Första kapellet revs helt år 1820. i: Öbl 6/5 1971.

— Gärdslösa kyrka. En vägledning utg av Gärdslösa kyrkoråd. Kalmar 1972.

— Gärdslösa kyrka. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.

— J H Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkningar. i: Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling. Stockholm 1966.

— Köping och Föra. Två givande kyrkorestaureringar på Öland. i: Fv 1955.

- S 84, s 62). Klockan ersattes med 8 tunnor råg och 8 tunnor korn, och det heter om den 1584, att den ännu brukades som timklocka på Borgholms slott. – För dessa upplysningar tackar jag docenten Sölve Göransson.
122. *Berent Bodemann*, klockgjutare i Lybeck, Ratsgiesser där 1614, verksam 1616–1622, † 1624. Holmbäck 1951. s 91. – Har gjutit 8 klockor på Öland, de flesta på öns

södra del. – Klockbeskrivningarna är gjorda av framlidne domkyrkokomminister *L M Holmbäck*.

123. *Johan Fahlsten*, f 1706 i Falun, † 1767 i Stockholm. 1722 inskriven som lärling hos Hindrik Lind, Stockholm. G m *Christina Näsman*, dt t klockgjutaren Erik Näsman i Stockholm. F var ålderman i klockgjutareämbetet 1749 och till sin död.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: medeltida pergamentsbrev; Cod D 11 (Vadstena klostrets äldsta godsförteckningar, 1400-talet); Smålands handl (ca 1539–1610); jordeböcker (1600-talet); riksregistraturet (1575); *N I Löfgren*, Dagbok 1816–1881 (kopior i ATA och hos SvK); E D handl 12/9 1844 (skr från kh E Schütz t ÖIÄ 4/1 1843; utdrag ur st prot 28/8 1842; plan o S-fasad 1843; gravyr, sign C P Ringberg, hämtad ur Ahlqvist 2: 1, Tab 12 efter förlaga av *N I Löfgren* 1823, 1 ritn t tornöverbyggn av *Alb Törnqvist* 1844); E D handl 17/4 1874 (dels reparationer, dels förändr av kyrkan); E D handl 25/1 1884 (ang orgel o orgelfasad jämte 1 ritn av *O A Mankell*).

ATA: *Åstrand-Löfgren* (1 teckn jämte beskr av kyrkan); *N I Löfgren* (kopia av Dagbok 1816–1881; Ant t Ölands hist I, s 39 ang sockennamnet; s 108 kommentar t Frigelius; s 209 ang gravsten [1311]; s 234 kyrkan från S 1861; s 235 kyrkan från S samt plan 1823; s 245 ang runsten); *Inv 1830*; *J Wallman*, »Öländska och gothländska fornlemningar. Supplement till Hilfelings Dagbok ... I Häftet 1830» nr 163 (Tjusbykorset), nr 167 (runsten); *N M Mandelgren*, Reseber 1848, s 65; *H A R Sidén* 1873, 9 ritn (plan, 4 fasader, S-portal, bokstöd, Tjusbykorset, 2 gravhällar); *H A R Sidén*, brev 9/8 1873 t B E Hildebrand ang föresl förändr; *O Sörling*, 4 teckn 1894 (konsoler, baser, N korsarmens urspr fönster); *E Ihrfors* 1891–1892, s 114 (kyrkan avb), s 126 (klockinskr), s 246 (kyrkan avb), s 283 (runsten avb), s 295 (runsten, gravsten 1311 avb); *W Anderson*, Ölands kyrkors inv 1911–1912 (ang V-portalen); *Snabbinv* 1912, rev 1918 (A Billow); *A Roland* 1913, 10 bl ritn (uppm av kyrkan samt försl t rest); *A Roland*, skr 27/8 1923 (ang rest o solvisare); *W Anderson*, rapporter 10/9 1933 (ang gilleshuset) o 14/9 1933 (ang utgrävn); *K Nordenskiöld* (ritn, plan o sektion av kyrkan, plan av värmekammare); *O Källström*, 1934 (uppm av bokbräda); *Håkanssons saml*, Journal I, fol 126 (div inv), fol 126 v (3 fotos av porträtt), fol 127 (beskr av d:o), gravminnen), fol 127 (gravsten 1311), fol 128 (gravstenar), fol 141 v (foto av Tjusbykorset), fol 142 (beskr av d:o); II, s 20 (2 fotos av votivskeppet), s 21 (beskrivn av d:o kapitälskulpturer o gravsten), s 22 (3 fotos av gravstenar), s 23 (beskr av d:o), 185 (gravstenar),

s 312 (fotos av kapitälavgjutn), s 313 (måttuppg ang d:o); IV, s 161–165 (kistplåtar); *K-byråns arkiv*, handl ang rest 1923, 1957–1958 samt ang värmeledn 1932 o gravkapell 1967; *Iwar Anderson*, rapport ang Hammarby kyrka, Sö, juni 1954 (dnr 6022/56); *R Boström*, rapporter 1/11 1957 o 16/9 1958 (rest samt runinskrift); *R Boström*, 1 ritn (dörrstapel inv nr 28852); fotos, uppm, tidn-urklipp m m.

Sveriges Kyrkors arkiv: anteckn, exc o fotos av J Roosval 1908; ms t beskr 1934–1936 av W Anderson, bearb av J Roosval, kompl av R Strömbom(-Boström) 1940–1951 jämte exc, anteckn, fotos, neg o uppm; fotos o neg 1931, 1935 A Edle; uppm 1931 av S Hesselgren o S Fränne m senare kompl; R Boström, anteckn, uppm, fotos, neg 1957–1977; fotos 1957–1958 av N Carlgren, M Hofrén och S Wahlgren; arkivexcerpter av G Bergman 1941, R Strömbom (-Boström) 1944 samt K Ingvarson omkr 1975; div tidn-urklipp.

KB: *J H Rhezelius*, F c 2/3 s 12 (Tjusbykorset), F c 4 s 11 (Arent Stenssons vapen), F c 5 s 48–50 (avb av kyrkan, kyrkog, kalkmåln, gravsten, klockinskr, runstenar); *Ransakningar* 1667, sign F 1 9: 4, s 246 (avskr av original i VaLA); *P Törnewall* 1673 Fm 46, fol 21 (gravsten avb); *C G Hilfeling*, konc t Journal 1797, Fm 57: 2, s 49–50 (gravsten 1311, runstenar), Fm 57: 3, konceptritn (runstenar, gravsten 1311), Fm 57: 4, renritn (Tab 11, Bågbý bro; Tab 12, gravsten 1311).

KrA: Sjökarteverkets arkiv sign Litt V: 26, *karta över Öland*, odat, ca 1770–1774.

NordM: *Wallmans saml* II, Öland 2,3 (plan med måttuppg av kyrkan; anteckn ang gilleshuset; plan med måttuppg av »Capellet», dvs gilleshuset; excerpt ur Frigelius ang kalkmåln [1498]); Öland 3, (uppm av kyrkans N-fasad, anteckn ang sten Kors och gravsten [1311]); III s 180–181 (plan av kyrkan, kapitäl, interiör, exteriör från S).

Gävle

LMV: geom jordeboken G 2 (1683); geom avmätningar; skifteshandlingar.

Jönköping

GHA: domböcker (1600-talet).

- Peter Bundi på Öland. Nyupptäckta målningar av den kände konterfejaren i Kalmar. i: Öbl Julläsning 23/12 1976. Med samma titel, men något omredigerad och kompletterad, omtryckt i KL 1977.
- Råpplinge kyrka – en sockenfästning. Öbl 31/12 1966.
- Råpplinge kyrka under medeltiden. Öbl 23/12 1958.
- S:t Ewalds kapell vid Borgholm. i: Öbl Julläsning 13/12 1950.
- Bruzelli G*, Tenngjutare i Sverige under kontrolltiden 1754–1912. Stockholm 1967.
- Calmar Stifts-Tidningar 1797, 1822.*
- Carlsson G*, Från Erik Segersäll till Gustav Vasa. Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Historiska serien 6. Stockholm (Lund) 1961.
- Carlsson S L*, Sveriges kyrkorglar. Lund 1973.
- Christie S*, Den lutherske ikonografi i Norge inntill 1800, 2. Oslo 1973.
- Cinthio E*, Karrismästaren. i: Svenskt konstnärslexikon, III. Malmö 1957.
- Risingemästaren. i: Svenskt konstnärslexikon IV. Malmö 1961.
- Cnattingius B*, rec av SvK Öl I: 4–5 (Källa och Persnäs). i: Fv 1971.
- Dahlby F*, De heliga tecknens hemlighet, Malung 1963.
- Danmarks Kirker VII*, Bornholm. København 1954.
- Danmarks Kirker VIII*, Maribo amt 1. København 1948.
- Dyberg K*, Sista sjöslaget i Kalmarsund. i: KL 1977.
- Ek B*, Gärdslösa socken. i: Sveriges Bebyggelse. Landsbygden, 1958.
- Ek S*, Den svenska folkvisan. Stockholm 1924.
- Elgenstierna G*, Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser, I, II, V och IX. Stockholm 1925, 1926, 1930 och 1936.
- Erici E*, Orgelinventarium. Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige. Stockholm 1965.
- Eriksson G*, Folkliv och gestalter i gamla dagars Gärdslösa. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Jordbruket i Gärdslösa förr och nu. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Präster och prästgårdar. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Fischer E*, Västergötlands romanska stenkonst. Göteborg 1918.
- Follin E*, Helsingborgs historia, utg av P Wieselgren 1851.
- Gardell S*, Gravmonument från Sveriges medeltid I–II. Stockholm (tr i Göteborg) 1945–1946.
- Gillingstam H*, Bagge av Botorp, i: Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor utg av Riddarhusdirektionen gm F Wernstedt, I: 2, Stockholm 1965.
- Gustafsson E*, Gråbrödernas hus. i: Ystad-Sydsvenska Dagbladets årsbok 1968. Malmö 1967.
- Gustafsson I*, Om skolväsendet i Gärdslösa. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Gustavson H*, Runfynd 1971. i: Fv 1972, h 3–4.
- Göransson S*, Från Kongl Maj:ts stenhuggare vid Dälje till modern storindustri vid Sandvik. i: Åkerbo hembygdsförenings årsbok. Öländsk bygd 1955.
- Kyrkans metrologi. i: SvK Öl bd II, vol 151, Långlöts kyrkor. Uppsala 1973.
- Löts och Egby kyrkors metrologi. i: SvK Öl bd II, vol 163, Löt och Egby kyrkor. Uppsala 1975.
- Metrologi, byggnadshistoria och bebyggelsegeografi på Öland, i: KNS LI, Uppsala 1976.
- Hagberg L*, Minneskransar och »tavlor». i: Rig 1928.
- När döden gästar. Stockholm 1937.
- Hagberg U E*, Gärdslösaabygden under förhistorisk tid. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- The archeology of Skedemosse I. Uppsala 1967.
- Hildebrand H*, Sveriges Medeltid, Kulturhistorisk skildring 1–3. Stockholm 1879–1903; Register 1953.
- Hofrén M*, Blomstermålning. Släkten Wadsten och några andra möbel- och inredningsmålare. KLMedd 1958.
- Hoflund, Ivar Per Erik. i: Svenskt konstnärslexikon III. Malmö 1957.
- Kontfejaren Edvard Orm. i: Konstvetenskapliga essayer och studier tillägnade August Hahr. Stockholm 1928.
- Kyrkobildduggaren Jonas Berggren. KLMedd XXIV. Kalmar 1936.
- Herrgårdar och boställen. En översikt över byggnadskultur och heminredning i Kalmar läns herrgårdar 1650–1850. Akad avh, NordM handl: 6. Stockholm 1937.
- Jonsson, Nils Johan. i: Svenskt konstnärslexikon III. Malmö 1957.
- Nils Johan Jonsson från Glömminge. i: Öningen 1925.
- Orm, Edvard (Evert). i: Svenskt konstnärslexikon IV. Malmö 1961.
- Vasastil och karolinskt. i: KLMedd XXVI. Kalmar 1938.
- Holmbäck L M*, Klockor och klockringning. Stockholm/Malung 1951.
- Hülphers A A*, Historisk afhandling om musik och instrumenter, särdeles om orgwerks inrättningen i allmänhet jemte kort beskrifning öfwer orgwerken i Sverige. Westerås 1773.
- Håkansson G*, Kalmar och kalmabor under 1600-talet. Kalmar/Göteborg 1944.
- Öländska personminnen bevarade i äldre gravstenar, epitafier och andra kyrkliga föremål. Göteborg 1942.
- Inger G*, Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen

- Schweden. *Bibliotheca Theologiæ Practicæ* 11. Lund (Uppsala) 1961.
- Janson Horst W*, Apes and ape lore in the Middle Ages and the Renaissance, London 1952.
- Jørgensen E*, Helgendyrkelse i Danmark. Studier over Kirkekultur og kirkeligt Liv fra det 11te Aarhundredes Midte til Reformationen. København 1909.
- Kalmar. *Kyrklig konst från åtta sekel*. Kyrkoskatter från Kalmarbygden och Öland. Nutida religiöst måleri. Utställning å Kalmar konstmuseum 4–11 september 1949. Katalog.
- Karling S*, Kyrkorna i Borås och Brämhult. Borås 1955.
- Killig Fr*, Ölandskalksten. Samlade uppgifter om Ölands gamla stenhantering. Kalmar 1933.
- Kindström L-G*, Sölvesborgs kyrkor. SvK B1 bd IV, vol 93. Stockholm 1962.
- Kjellin H*, Die Kirche zu Karris auf Ösel und ihre Beziehung zu Gotland. Lund 1928.
- Konung Gustaf I:s registratur. Handlingar rörande Sveriges historia I: 1–29. Stockholm 1861–1916.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XI, art Margareta. Malmö 1966.
- Königsson L-K*, »Mjukt du stiger upp ur havet ...». Ur Gärdslösa sockens naturhistoria. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Lagerlöf E & Svahnström G*, Gotlands kyrkor. En vägledning, 2:a uppl. Stockholm/Uddevalla 1973.
- Larsson A*, se Vadstena klostrets två äldsta jordeböcker.
- Lind B*, Ålems kyrka. Kort handledning och beskrivning till besökandes tjänst (omkr 1970).
- Lindblom A*, På Birgittas vägar. 1962.
- Lindqvist S*, Den helige Eskils biskopsdöme. Akad avh. Stockholm 1915.
- Lindroth H*, Ölands folkmål. I. Göteborgs Högskolas årsskrift 1925: I. Göteborg 1926.
- Linköpings stift i ord och bild*. Stockholm 1949.
- Linnæus C*, Öländska och gothländska resa på riksens högloflige ständers befallning förrättad år 1741. Stockholm & Upsala 1745, nytr Stockholm 1907 och 1962.
- Ljung S*, art Gilde. i: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid V. Malmö 1960.
- Ljungstedt S*, Michael Hacke och 1600-talets stenhuggarkonst i Östergötland. i: Östergötland 1973. Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum.
- »Öländska» östgötadopfuntar. i: Regnbågen. Correspondentens veckobilaga 4/5 1974.
- Lublin P*, Sankt Elovs källa, i: Öbl 20/6 1974.
- Lundberg E*, Arkitekturens formspråk. Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling. Västerlandets medeltid 600–1200. III. Stockholm 1949.
- Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400. Stockholm 1940.
- Lundell Å*, Hantverk, fiske och andra näringsfång. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Ur Gärdslösa sockens protokoll. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Lundén T* (1944a), Sydsvenska lokalhelgon. II. Sankt Enevald av Sölvesborg, i: Credo 25 (1944).
- (1944b), Sydsvenska lokalhelgon. III. Sankt Elov av Borgholm, i: Credo 25 (1944).
- Martelius I*, Uppsala kragstensmästare. i: Svenskt konstnärslexikon V. Malmö 1967.
- Det Medeltida Öland. Provtryck ur en historisk-topografisk översikt av Det medeltida Sverige, utg av den Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien tillsatta kommittén. Stockholm 1953.
- Moltke E*, art Kredens. i: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid IX. Malmö 1964.
- Nilsson F*, Prästfrun i Köping som var Karl Knutsson Bondes ättling. i: Öbl 31/1 1961.
- Nisbeth Å*, Nicholas Haquini (Nils Håkansson). i: Svenskt konstnärslexikon IV. Malmö 1961.
- Nordberg T O:son*, Säbyfunten och besläktade dopfuntar. i: Rig 1925.
- Olsson B*, Bundi, Peter. i: Svenskt konstnärslexikon I. Malmö 1952.
- Kalmar stifts herdaminne, 1–4. Kalmar 1947–1951.
- Wadsten, Anders Georg (Jörgen). i: Svenskt konstnärslexikon V. Malmö 1967.
- Olsson M*, Kalmar slotts historia I–III. Stockholm/Uppsala 1944–1965.
- Palm B*, Byar och gårdar. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Gärdslösa socken. i: Gärdslösa. En sockenbeskrivning utg av Gärdslösa fornminnesförening. Kalmar 1966.
- Ölands förnämsta medeltidstempel renoverat. Gärdslösa kyrka i återställd prakt. i: Öbl 31/5 1958.
- Petrus Benedicti*, Linköpingsbiskopen Petrus Benidictis visitationsbok utg av K H Johansson. Kalmar/Lund 1954.
- Raphael E*, Öländska gårdar och deras inventarier. i: Fataburen 1913.
- Res Polonicæ ex Archivo Regni Daniae. III. Ed *Carolina Lanckorońska et Georgius Steen Jensen*. Institutum Historicum Polonicum Romæ. Elementa ad fontium editio-nes XXIV. Romæ 1971.
- Roosval J*, Bror William Oscar Anderson. i: Konsthistorisk tidskrift, årg VIII. Stockholm 1939.
- Den gotländske ciceronen, 1:a uppl. Stockholm 1926.
- Den gotländske ciceronen, 2:a uppl. Stockholm 1950.

- Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur Mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens. Stockholm 1911.
- Gotlands kyrkokonst. i: Visby stift i ord och bild. Stockholm 1952.
- Karrismästaren i Uppsala och på Öland. i: Konsthistorisk tidskrift, årg IX. Stockholm 1940.
- Stiftets kyrkor. i: Visby stift i ord och bild. Stockholm 1952.
- Rec av H Kjellin 1928. i: Fv 1930.
- Rydbeck M*, Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor. Lund 1943.
- Rørdam H F*, Kjøbenhavns Kirker og Klostere i Middelalderen, Kjøbenhavn 1859–63.
- Sahlin M*, Oäkta helgon i folklig tro och rit. Kyrkohistorisk årsskrift 45 (1945). Uppsala 1946.
- Schlee E*, Ein schwedischer Prachtisch im Schleswig-Holsteinischen Landesmuseum, Nordelbingen 34, 1965.
- Gottorfer Kultur im Jahrhundert des Universitätsgründung. Katalog. Flensburg 1965.
- Schück Herman*, Olof Jonssons i Högsrum ättlingar — en öländsk fräsesläkt. Personhistorisk tidskrift 53 (1955). Stockholm 1955.
- Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. Acta Universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in History 4. Stockholm 1959.
- Stavenow Å*, Nils Månsson Mandelgren, NordM Handl 79. Lund 1972.
- Steffen R*, Romanska småkyrkor i Östersjöländerna med särskild hänsyn till svenska förhållanden. Stockholm 1901.
- Strandberg R*, Berggren, Jonas. i: Svenskt konstnärslexikon I. Malmö 1952.
- Ståhl H*, Ortnamn och ortnamnsforskning. 2:a uppl. Stockholm 1976.
- Sundnér B*, Rapport från Källa gamla kyrka. i: Öländsk Bygd 1974.
- Svanberg J*, Studier i medeltida nordisk stensulptur. Akad avh. Stockholm 1973.
- Svenska Akademiens Ordbok del XVI.
- Svenska Riksdagsakter III: 1, 88.
- Svenskt diplomatarium* 1–6 (to m år 1355) och ny ser 1–4 (åren 1401–1420). Stockholm 1829–1959.
- Svenskt silversmide 1520–1850*. Guld- och silverstämplor (av E Andren, B Hellner, C Hernmarck o K Holmquist). Stockholm 1963 (=SS).
- Sverige*. Geografisk, topografisk, statistisk beskrivning. Del II, utg av A Kempe, E Apelqvist och O Sjögren. Stockholm 1917. Kyrkoberivningarna för Öland författade av J Roosval.
- Sveriges runinskrifter* utg av Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Första bandet, Ölands runinskrifter, granskade och tolkade af S Söderberg och E Brate. Stockholm 1900–1906.
- Söderberg B G*, Gotländska kalkmålningar 1200–1400. Gotländska minnesmärken III, Visby/Uppsala 1971.
- Svenska kyrkomålningar från medeltiden. Stockholm 1951.
- Tempelman E C*, En William Andersonbibliografi. i: Konsthistorisk tidskrift, årg XI. Stockholm 1942.
- Tjenstemän vid Församlingarne och Läroverken uti Kalmar Stift, från äldre till närvarande tider. III. Utg af *Abraham Ahlqvist*. Kalmar 1841. (Clerus Calmariensis)
- Tuulse A*, Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien 2. Stockholm 1955.
- Vadstena klostets två äldsta jordeböcker. Med inledning och språklig kommentar utg av *Anna Larsson*. Samlingar utg av Svenska Fornskrift-Sällskapet, Häfte 245. Uppsala 1971.
- Åhrstrand P*, Beskrifning öfwer Öland, Besynnerligen det Norra motet eller Fögderiet, utg av S L Gahm Persson. Uppsala 1768.
- Öland*, red av B Palm, L Landin och O Nordmark, 1–3, Kalmar 1948–1949 (=Öland).

Förkortningar

- Ahlqvist, Saml Abraham Ahlqvist, Anteckningar till Ölands historia och beskrifning, vol I–VII. Ms sign S. 84–S. 90, UUB. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 45 ff.
- ATA Antikvariskt-topografiska arkivet vid RAÄ och SHMM, Sthlm.
- BSH Bidrag till Skandinavians historia ur utländska arkiver 1–5. Utg af Carl Gustaf Styffe. Stockholm 1859–84.
- DaRA Rigsarkivet, Köpenhamn.
- dep deponerad, deposition.
- DK Danmarks Kirker. Udg af Nationalmuseet, Khvn 1933–.
- Domkap Kalmar domkapitel och dess arkiv, VaLA.
- ED handl K Ecklesiastikdepartementets konseeljhandlingar i RA.
- Fv Fornvännen. Meddelanden från VHAA 1906–.
- GHA Göta Hovrätts arkiv, Jönköping.
- Hadorph Johan Hadorph, »Resanteckningar i Sverige och Seland», trol 1671–1673. Ms sign S. 30, UBB. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 17 ff.
- Herdam se Bror Olsson.
- Hilfeling C G Hilfeling, Konzept till Journal, trol 1797, ms med sign F.m. 57: 2, KB. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 32 ff.
- Håkansson Gunnar Håkansson, Öländska personminnen bevarade i äldre gravstenar, epitafier och andra kyrkliga föremål, Gbg 1942.
- Ihrfors Eric Ihrfors, Oelandia sacra. Ms från 1891–1892, ATA. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 62 samt art Ihrfors i SBL bd 19, Sthlm 1971–1973.
- inv inventarieförteckning, inventering.
- Inv 1830 en på grund av kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i resp kyrkoarkiv, en serie i ATA.
- KB Kungl Bibl, Sthlm.
- kh kyrkoherde.
- KL Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvärd. Utgiven av Kalmar läns fornminnesförening [51–]3–, Kalmar 1963–.
- KLB Kalmar Läroverks Bibliotek (tidigare Gymnasiebiblioteket).
- KLM Kalmar läns museum och dess arkiv, Kalmar.
- KLMedd Årsboken Kalmar län. Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening 1–50, Kalmar 1898–1962.
- KNS Kalmar nations skriftserie I–, Kalmar 1924–.
- la landsantikvarien.
- Linné Caroli Linnæi Öländska och gothländska Resa på Riksens och Ständernas befallning, förrättad 1741. Sthlm o Upps 1745. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 26 f.
- LMV Statens lantmäteriverk, Gävle.
- LStB Linköpings Stifts- och Landsbibliotek.
- Löfgren Nils Isak Löfgren, Samlingar och Anteckningar till Ölands Historia och Beskrifning . . . Började i Maji månad år 1816. Författaren då på sitt 19de år. Skänkte till Abr. Ahlqvist. Återlemnade till samlaren af Enkefru Prostinnan Ahlqvist den 6 October 1857. Ms i ATA. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 35 ff.
- ms manuskript.
- NordM Nordiska Museet, Sthlm.
- PB vis Linköpingsbiskopen Petrus Benedictis visitationsbok, ms i VaLA, utg av K H Johansson 1954.
- prot protokoll.
- PÄ pastorsämbetet.
- RA Riksarkivet, Sthlm.
- ra riksantikvarien.
- RAp pergamentsbrev i Riksarkivet.
- Raä Riksantikvarieämbetet, Sthlm.
- Rhezelius ms av J H Rhezelius i KB med dessa signa. De långa titlarna återfinns i SvK ÖI I: 1, s 84–85 under Otryckta källor. Se även a a, s 4 ff.
- F.b. 22, F.c. 1 t o m F.c. 5
- räk räkenskaper.
- SAOB Svenska akademiens ordbok, Lund 1893–.
- SBL Svenskt Biografiskt Lexikon 1–, Sthlm 1918–.
- SD Svenskt diplomatarium 1–6 (t o m år 1355) och ny ser 1–4 (åren 1401–1420), Sthlm 1829–1959.
- SHM Statens Historiska Museum, Sthlm.
- SHMM Statens Historiska Museer, Sthlm.
- SMR Svenska medeltidsregister 1434–1441. Utg av Sven Tunberg. Stockholm 1937.
- Snabbinv en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1917–1932. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkap. – På Öland utfördes inventeringen av Anders Billow 1912–1921. Senare tillägg utförda av prästerna.
- sn socken.
- SRP Svenska Riks-Archivets pergamentsbrev från och med år 1351. Förtecknade med angifvande af innehållet. 1–3. Stockholm 1866–72.
- SRS Scriptorum rerum Svecicarum medii ævi. Uppsala 1818–76.

- SS Svenskt silversmide 1520–1850, IV. Guld- och silverstämplar (av E Andrén, B Hellner, C Hernmarck och K Holmquist), Sthlm 1963.
- st prot sockenstämmoprotokoll.
- SvD Svenska Dagbladet.
- SvK Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, vol 1 Upps 1912, vol 2–, Sthlm 1913–.
- SvR ÖI Sveriges runinskrifter, utg av VHAA, Första bandet, Ölands runinskrifter, granskade och tolkade af Sven Söderberg och Erik Brate, Sthlm 1900–1906.
- Törnwall ms i KB, sign F.m. 46 med teckningar av Petrus F.m. 46 Törnwall 1673. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 17 ff samt s 85.
- Törnwall, ms i UUB, sign S. 74 med teckningar av Petrus S. 74 Törnwall 1673. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 17 ff s 86.
- UUB Uppsala Universitetsbibliotek.
- VaLA Vadstena Landsarkiv.
- Wallman J Wallman, Samlingar. Vol II innehåller bla Öland 1–3 (koncept till Wallman, Suppl m m). Även andra vol i samlingen innehåller material om Öland. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 48 ff samt s 85
- Wallman, J Wallman, Öländska och Gothländska Forn- Suppl lemningar. Supplement till Hifvelings Dagbok, I Häftet 1830. Ms i ATA (innehåller bla renritningar till koncept i NordM). Se närmare SvK ÖI I: 1, s 48 ff samt s 85.
- VHAA K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademi- mien, Sthlm.
- vis visitation.
- vis prot visitationsprotokoll.
- Åhstrand Petter Åhstrand, Beskrifning öfwer Öland, Besynnerligen det Norra Motet eller Fögderiet. Upps 1768. (Förf 1765 och utgiven av Sigfrid Gahm Persson).
- Åhstrand– interfolierat exemplar i ATA av Åhstrand med Löfgren teckningar och anteckningar av N I Löfgren 1815–1817. Se närmare SvK ÖI I: 1, s 35 ff.
- Öbl Ölandsbladet, Borgholm.
- ÖIÄ Överintendents Ämbetet (efter 1918 BSt), Sthlm.
- ÖIÄ skr skrivelser från ÖIÄ till K Maj:t (inrikes-, civil- dep) i RA.
- ÖKS Ölands kulturminnesförenings skriftserie, Borgholm 1929–.
- Öland Öland. Red: B Palm, L Landin och O Nordmark. D 1–3, Kalmar 1948–1949.

Vid måttangivelser nämns höjd eller längd före bredd.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

Summary

I. Runestones with Christian inscriptions indicate that Gärdslösa was already Christian during the second half of the 11th century. There was probably a timber church there at that time.

II. During the second half of the 12th century, in the 1160's perhaps, a stone church was erected (fig 158 A), carefully built with rather large courses. The thin pointed joints were marked to imitate ashlar both inside and outside. The angle of the roof was rather obtuse, about 95° (fig 30). The relatively thick chancel walls (cf the excavation plan in fig 20), may probably be taken as evidence of an east tower above the chancel, or that such a tower was planned originally. The upper storeys of the tower would serve as defence against heathen vikings from the Baltic states and North Germany (Tuulse, 1955, *Zusammenfassung* p 201).

The apse was exceptionally deep (fig 32). Remains of roof-trusses are incorporated in the present roof, and show that the roof-trusses of the first stone church were of oak and pine, and were strutted obliquely. The church had a flat ceiling; only the apse had a stone vault. There was a vestry at the north side of the chancel (fig 19).

Narrow, round-headed portals led into the nave. One portal, probably the south one, was moved later, first to the west tower (figs 41 f) and then (in 1968) to the mortuary chapel, while the north portal became the vestry portal (figs 73, 91). No remains of windows have been found, but they were probably very small and round-headed.

III. A west tower was built (fig 158 B), the east wall of which is resting on the west gable of the nave (figs 30, 38). Large round-headed openings in the top storey (figs 30, 39)

show that the tower was built primarily for the bells. The masonry (figs 38, 40) is similar to that of the nave, but the coursing is somewhat larger. There was probably no great interval of time between the erection of the church and the tower. If the east tower really was built, the church would have become a so-called "pack-saddle church" with the erection of the west tower.

IV. Around the year 1200 or early in the 13th century, a defence storey was added to the west tower (figs 13, 39). Parts of the tower were most likely vaulted in conjunction with this addition. If there was an east tower, this too may have been heightened with a defence storey.

V. The church was enlarged in the middle of the 13th century by the addition of north and south transepts (fig 158 D). Since the chancel—possibly with an east tower—still remained, the transepts gave the church the form of a Greek cross. A portal (figs 41, 42) was installed in the tower, stones from an older entrance being used (period III). It may have been during this period that the barrel vault in the bottom storey of the tower was constructed (fig 67).

The close relationship between the architecture of the transepts and their painted decoration (figs 66 a, 93 ff; see below under MURALS, I) is no doubt due to the fact that both express the same artistic intentions. The transepts have been attributed to Håkan Tanna—the Gärdslösa master dealt with by Johnny Roosval as long ago as 1911. Håkan Tanna was the head of an unusual integral and harmonious building workshop during the mid-13th century transitional period, between the Romanesque and Gothic styles. It must be stressed, however, that it was a group of specialists of different kinds around a strong artistic personality rather than a master builder, sculptor and painter in one and the same person. Typical of Håkan Tanna was, among other things, that he paid great attention to the outer walls, which have regular courses with beautiful pointing without imitating ashlar. He made skilful use of the red and bluish-grey shades in the limestone of Öland. Torus, cavetto, fillet profiles and other details are distinctly carved, and the decorative elements are never allowed to destroy the solidity of the stone, only to accentuate certain parts, particularly the corners. Typical of the treatment of the stone is the great care shown in the execution. The dense oblique tooling of the surfaces is reminiscent of textile, and the working of the edges follows the natural grain of the stone, like narrow borders, while the figures and ornamentation have either smooth, polished surfaces (fig 64 b), or they are so finely finished that it is difficult with the naked eye to see the marks of the tools (figs 60 ff, 64 ff).

The vaulting of the transepts with longitudinal barrel vaults and penetration vaults (figs 18, 27, 31) probably had several contemporaneous parallels on Öland, and this type of vaulting is still found in some places on Gotland, but they all originate from the "cathedral" at Brunswick 1173–1195 (Lundberg, 1949, p 492, 489).

In the interiors of the transepts, Håkan Tanna achieved fine balance between geometrical paintings and economical ornamentation on the one hand, and on the other pure wall

and vault surfaces of polished plaster in a warm ivory shade (figs 62 f, 66 a, 93 ff). The painting does not conceal but emphasizes the architecture (see below, MURALS, I).

During period V, the vaulting of the nave was probably begun, by the carving of the stones for the transverse arches. This may explain why the transverse arches are round headed (figs 88 ff). See also period VII.

It is, however, more difficult to explain the archaic shape of the vault in bay IV (figs 18, 99). It differs entirely from the other two vaults of the nave (fig 18). When the transepts were built, the nave still had its original length and height. Before the nave was vaulted the walls were heightened almost 2 m. The heightening of the walls and the vaulting are related to each other. If the vault in bay IV is earlier than the other two vaults, the end of period V seems feasible. The masonry of the heightened walls (fig 68) shows, in any case, that someone other than Håkan Tanna was in charge, whether the walls were built during period V or later. The present vaulting of the nave is dealt with in greater detail below, period VII.

VI. A high, roomy chancel was erected in the 1270's (fig 158 E). Its beautiful ashlar can still be seen from the vestry attic (fig 70). The exterior of the chancel was originally naked, like the rest of the church. The apse was demolished and the foundations of the tribune arch were used for the new chancel arch (figs 20, 32). The new chancel arch was almost as narrow as the tribune arch in the old chancel. In precisely the same way, a new chancel had been built in the neighbouring church of Långlöt, about fifty years earlier (SvK ÖI II:1, figs 147 f).

The stepped gable in the east is the only one of its kind known in ecclesiastical architecture on Öland, and is probably a limestone version of the brick gables of the churches of Skänninge and Söderköping, for example. Communications between Öland and Östergötland were natural at that time, for both provinces belonged to the diocese of Linköping. Gotland, too, belonged to the same diocese, and it is, therefore, not surprising to find features from Gotland in the chancel of Gärdslösa Church. The vault is divided into eight parts, a type with many parallels on Gotland (fig 18). The northeast corner colonnette (fig 74 b) is decorated with three-lobed leaves. Similar ornamentation is to be found in Hejde Church on Gotland, attributed by Roosval to the anonymous "Ronensis", who may, perhaps, have been responsible for the Gärdslösa chancel. Originally, the chancel probably had no south portal, as was most common on Öland.

A flight of steps, partly preserved, led from the southeast corner of the chancel to the attic (figs 17, 23, 29). This arrangement shows that the chancel attic could not be reached from the other attics; to the west the old narrow chancel was in the way (fig 85; cf fig 158 E).

VII. During the first half of the 14th century, the oldest chancel with the small vestry was finally demolished and the nave was lengthened to the new chancel (fig 158 F). The new part was made the same height as the chancel. It is probable that the nave was heightened at the same time (fig 68), and the whole church was then the same height. The whole of this church was covered with a continuous roof over all four bays,

and the pitch of the nave roof was made the same as that of the chancel roof. There are two types of roof-trusses (fig 18), a more robust type with tie-beam, carried on small supporting walls on the copings of the walls (A), and a weaker type without tie-beam (B); the former are situated where they are most needed. As soon as the walls were finished, the part of the nave without vaults was vaulted (fig 18). The material for the transverse arches, cut for round-headed arches, was now used, and two newly-carved brackets with figure sculpture were placed below the springing line of the easternmost arch (figs 1, 76 ff). The narrow and temporary chancel arch was widened, probably during this period. In any case, this was done before 1498, the year the chancel arch was painted (fig 97 a, b).

A vestry was built at the north wall of the chancel (fig 158 G). One of the portals from the oldest nave was used in the entrance (figs 73, 91).

A new vestry was erected at the south side of the chancel, possibly because the one in the north was too damp (fig 158 H). Communication was by way of a portal with a segmental arch (fig 71). By this portal was a niche, both dating from late medieval times. In 1498 the church was embellished with paintings (see MURALS, II, below).

IX. The 16th and 17th centuries. All that was done during the 16th century, as far as we know, was a charcoal drawing of a coat-of-arms on the chancel wall (visible in fig 13 and pl IIB; see MURALS, III, below).

More extensive alterations were made during the 17th century. The chancel was decorated in 1642 (see MURALS, IV) and several valuable objects were acquired (see below, FURNISHINGS). The toolshed (mortuary) on the north side may have been built during this or the following period (fig 158 J), and before 1634 the south vestry was closed off from the church and turned into a lime storage space.

X. Several times during the 18th century, extensive work was performed on the church and its furnishings, pure maintenance work as well as alterations. Among other things, several windows were repaired and enlarged around the middle of the century (figs 85, 107, 109), and new ones were also made—in the north in the transepts, and above the west portal; this let more light into the porch, which was then equipped with seating accommodation. The illumination of the church was further improved by the purchase of chandeliers.

A second-hand organ was bought in 1759 and, on the initiative of Vicar Marin (note 14), a large reredos (fig 131, pl III), with altar and altar rail, was acquired in the 1760's. In conjunction with this, the lower parts of the church walls were panelled and the east window blocked up. Thanks to Vicar Marin, the roof of the north vestry was renewed (and probably that of the lime store, too) during the 1780's. He also had

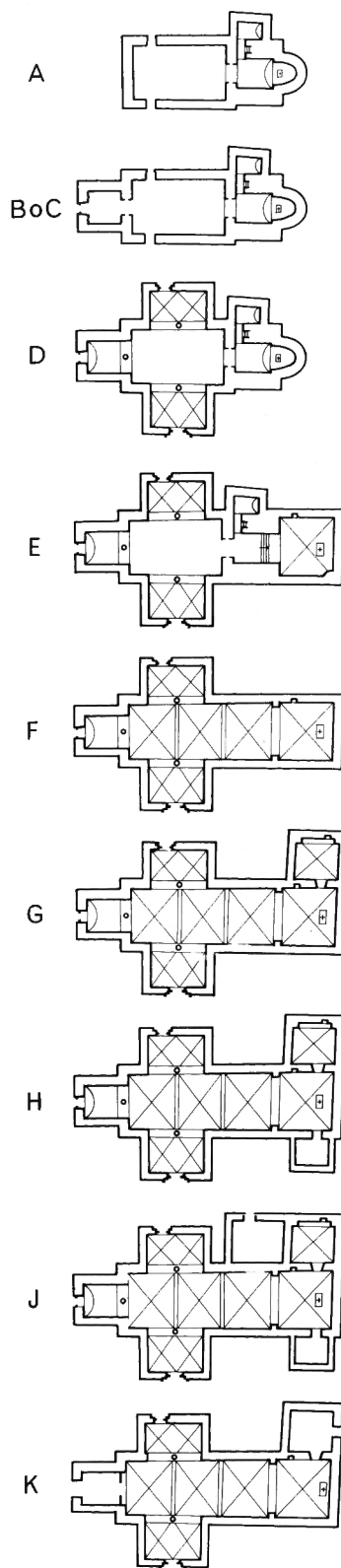

Fig 158. Kyrkans planutveckling. Skala 1:1000, R Boström & J Söderberg 1977.

The development of the plan of the church. Scale 1:000.

the paintings on the walls and in the vaults limewashed, the columns, brackets and transverse arches painted and the side galleries in the transepts built. On the other hand, the vestry meeting did not accept a proposal to purchase a new pulpit. Nor was a proposal by Major Queckfeldt of Sättra to instal a clock in the tower approved. It was considered that there were more urgent needs, besides which, parishioners living far from the church were unwilling to pay for a clock for which they had no use. However, the meeting promised to consider another proposal by Major Queckfeldt that, instead of tar or pitch, "vitriol and slime, which could be bought cheaply from the Alum Works, and a recently discovered mixture of red colour [iron oxide]" should be used to protect the church roof from rot (from minutes dated 1774). He thought this would be the "most effective and cheapest".

XI. 19th century. In 1813 it was decided to replace the roof shingles with pantiles, but this was not done until the time of Vicar Schütz, in the 1830's. It was probably on his initiative that the lime store on the south side was demolished. It was also during his period of office that preparations were made for the rebuilding of the tower, although work was not begun until the time of his successor, Vicar Rundqvist.

In 1840 the parishioners decided to cover the roof of the tower with pantiles. This was cancelled, however, and instead the tower was to be crowned with a lantern. In 1844 the Royal Building Board commissioned Architect Albert Törnqvist to make a proposal. The drawing shows a lantern with a square plan (fig 87 a) covered with a low pyramidal roof. The lantern that was erected, however, was quite a different shape. It was octagonal. We do not know why the approved design was not followed, the church books throw no light on the matter. It may have been the builder, Isberg (note 33), who, on his own initiative, constructed the new superstructure. A few years earlier he had built an octagonal lantern at Runsten (SvK ÖI II: 5), in spite of the fact that the drawing approved by the Royal Building Board were of a square superstructure. Among other alterations made by Isberg to the tower was the demolition of two vaults and wall staircases, as shown by an inscription on a stone slab in the tower. He also covered the insides of the walls with such a thick, whitewashed layer of plaster that no traces of the original divisions into storeys can be seen. Work during the 1840's included also the demolition of the mortuary on the north side, reroofing the vestry, a window in the north wall of bay II, and probably one on the north side below the gallery. A new window was made in the north wall of the vestry and many large windows were installed in the upper storeys of the tower. In 1852 the upper storeys of the transepts were panelled, for the south attic was to be used as a parish granary.

In 1870, too, extensive alterations were made. Although new windows were made during the 1840's, the church was still so dark that on cloudy days the doors had to be opened to admit light. This, of course, caused draughts. It was so dark that, in the galleries (according to the minutes of a meeting held in 1874), it was like "a dark cellar". It was therefore decided in 1872 to make the church lighter by making new

windows and widening the inner splays of existing ones. This work was performed in 1875–76. Small windows were made in the walls of the nave above the galleries, in the south wall below the gallery, the north portal was blocked up "because it is very seldom used" (minutes 1874) and a window made instead. A new window was made in the west wall of the south transept, too, and the staircase in the southeast corner of the chancel was removed. The south portal was widened by removing the jambs. Windows were also installed in the transept gables (minutes 1872). The outer walls were covered with whitewashed rough-cast plaster. The south portal and its gable were painted in several shades of grey oilpaint and marbled, which would, it was thought, improve the appearance. This work, and the rest of the painting was entrusted to N J Jonsson (note 92). The whole vestry and its furnishings were painted white. The stone floor of the chancel was replaced by a wooden one. A doorway was made in the east wall of the tower, behind the organ (probably where there was a window earlier, cf fig 43 a). The gallery was reached by way of a new staircase in the porch. This made the gallery staircase in the south transept superfluous. The mason's name was Widerberg, and the joiner's Palmqvist. At a later inspection, only the joiner's work was fully approved of, while the work of both N J Jonsson and Widerberg was adversely criticized.

Preparation for a new organ and the rebuilding of the gallery are dealt with below under FURNISHINGS. The proposal for a new organ front (fig 87 b) is signed O A Mankell. The bell headstocks were strengthened in 1889.

XII. The 20th century. Two stoves, which were placed in the nave near the transepts, were acquired in 1900. A stove was purchased for the vestry, too, at about the same time. In 1906, the east window of the vestry was converted into a door.

In 1913, Anders Roland of the Royal Building Board made proposals for an internal renovation of the church. This was realized in 1915–16. It was probably in conjunction with this that an entry was made, inside the west portal, with a glazed wall and door (figs 18, 22, 24).

Quite soon, in 1923, a proposal by Anders Roland for an interior restoration was approved, and when this was finished, the parish decided to restore the exterior, too. Some of the steps taken in 1875–76 were reversed and, among other things, the south portal was cleaned and the unsightly painting was removed from all carved limestone details in the interior—columns, brackets and transverse arches. Central heating was installed in 1933, when a boiler-house was built by the north wall of the nave.

An extensive restoration of the outside and inside was made in 1957–58 under the supervision of Nils Carlgren, architect, of Kalmar, with Manne Hofrén, County Custodian of Antiquities, and Ragnhild Boström as consultants. Sven Wahlgren was mainly responsible for uncovering and conserving the paintings. The Olsson Brothers, Färjestaden, were contractors. The outer door of the vestry was made smaller, and a window was made in its west wall. The west portal was replaced by a new, larger one, and the window above it was

reduced in size. The gallery was extended westwards, and equipped with a new flight of stairs. The south portal was given its original form by the erection of new jambs in place of the old ones removed in 1875–76.

Inscriptions. There is a medieval runic inscription scratched in the dry plaster in the south transept. It runs *Jon har smitt*—in translation, “Jon forged”. The Swedish verb *smida* (to forge) had, as the English verb “to forge”, a wider meaning in the Middle Ages, *viz* make, forge, build, etc.

Murals. The church was decorated with paintings several times.

I. Consecration crosses, painted in reddish-brown, of indeterminate age (figs 98 f, 103, 112, 117, pl I B).

In the mid-13th century (see above, period V) a picture of St Margareta (fig 96) and geometrical patterns were executed; the latter stressing the architectural features (figs 63, 93 ff). Similar paintings have existed in Persnäs Church (Svk ÖI I: 1 fig 31, and I:5 fig 340). They are painted *al fresco* on smooth plaster and the contours are often scratched in the plaster. The dominant colours are usually various shades of red, brown, yellow and grey, and white.

II. A series of paintings executed, according to an inscription (fig 13), now lost, in 1498 by Magnus Ingelsson. The paintings include apostles, vines and strap ornaments (figs 94, 97–99, pl I). The colour scheme is mainly reddish-brown, turquoise blue, black, grey, yellowish-brown and yellow. These and other paintings were executed on dry plaster (*al secco*). A picture of the Swedish saint, Bridget, as the Bride of Christ, no longer exists. Similar paintings have been found in Persnäs Church (Svk ÖI I:1 fig 31 and I:5 fig 340). The artist is not represented earlier. He seems to have been trained at Vadstena in the circles around the so-called “Risinge master” and Nils Håkansson.

III. In the 1570's the coat-of-arms of Arent Stensson (a wolf regardant, fig 13, pl II B) was drawn in charcoal on the north wall of the chancel. It was coloured in 1642; see below.

IV. The chancel was painted in 1642 by, as far as can be judged, Peter Bundi (note 67), a well-known Kalmar artist (figs 101 ff, pl II). The paintings consist partly of different decorative elements—acanthus trailers and other plants—and partly of Old Testament scenes. The painter based his work on woodcuts in the 1618 Swedish translation of the Bible (figs 105 f, 116, 118, 120, 122). Bundi also made additions to Magnus Ingelsson's vines (figs 97 b, 107, 109, 112). The colours are now rather monotonous. Brown and grey in different shades dominate. A steel-grey shade inclining towards green was probably ultramarine blue originally.

V. In conjunction with the installation of a large reredos, hangings in dark blue, green and black were painted on the east wall of the chancel (fig 131), probably by And G Wadsten (note 16), who also painted the reredos. It was Wadsten who, in 1781, limewashed all the paintings except the hangings.

In 1958 the paintings were uncovered and conserved under the direction of Sven Wahlgren.

FURNISHINGS

The oldest objects are probably two 13th century gable slabs from a tomb-chest (fig 9) and the pillar and base of a font, now incorporated in a sundial (fig 12).

A rood (figs 128 f), a now broken gravestone in memory of Dean Olaus (figs 13, 148 f) and a sanctus bell (fig 157) date from the 14th century.

From late medieval times is a figure of the Virgin (fig 130), all that remains of two reredoses that were still in existence at the beginning of the 19th century. From about the same period is the book-rest shown in figure 127, a very uncommon object.

Medieval and more recent gravestones are scattered over the parish and used as door-step (fig 11) and in other ways. A more recent gravestone is in the sound holes (fig 10).

The pulpit (figs 132 ff) dates from 1666, as do two choir benches (figs 136 f). The pulpit (and probably also the choir benches) was painted by Jonas Bundi, a son of the Peter Bundi mentioned above. The votive ship (fig 150) is a free model of a warship which was blown up by the Danes in Kalmarsund in 1679. A candle bracket (fig 145) and an hour-glass (fig 135) are from about the same time. The hour-glass was made by Jacobus Hartman of Leipzig, who delivered hour-glasses to many churches, not only in southern Sweden, but also in Denmark. The hour-glass frame is covered with an engraving with, among other things, a Vanitas motif. The font (fig 136), the great bell (fig 155) a paten (fig 142) and a chest with ironwork also date from the 17th century.

Still more 18th century objects have survived, among them a reredos (fig 131, pl III), chandeliers and candlesticks, including one Rococo in silver-plated bronze (fig 146), two bridal benches (fig 138), a table, a chest, a churching kneeler, figures from a former organ front (figs 139, 140), a hymnboard (fig 131), some portraits of clergymen (figs 151 ff), the small bell (fig 156) and communion plate (figs 142 ff). Embroidery on a chasuble (fig 147) dates from about 1750.

Among the 19th century objects are a chasuble and hymnboards. A large number of memorial tablets date from the early years of the 19th century.

A portrait of a clergyman, painted in 1914 (fig 154), and textiles, including a chancel carpet designed by Ann-Marie Hoke and woven by Södra Kalmar Län Home-craft Society in 1960, are among the objects acquired during the present century.

TILLÄGG:

Måttsambandet mellan Gärdslösa och Gothems portaler

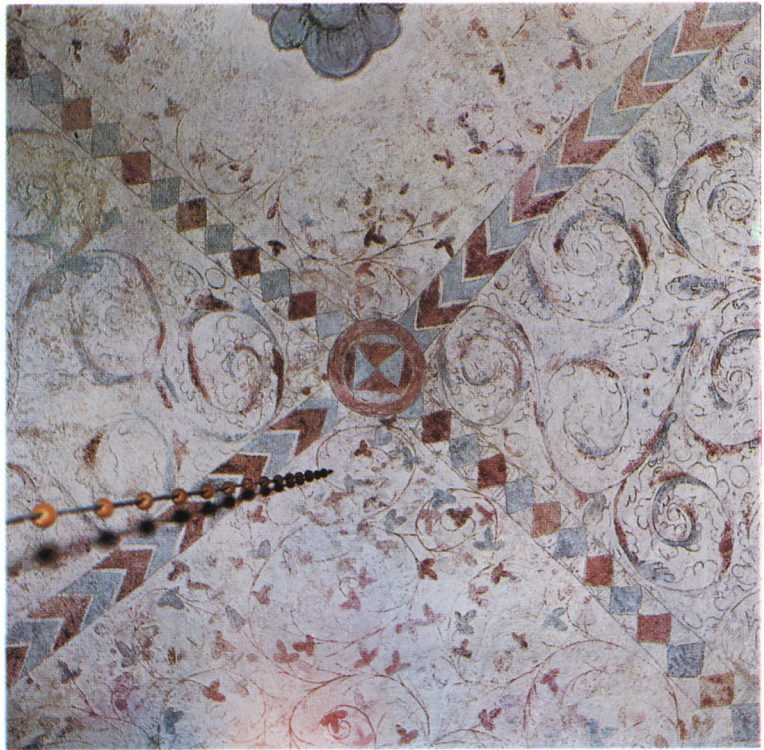
Av Sölve Göransson

Gärdslösaportalen uppvisar stor likhet med södra långhusportalen till Gothems kyrka på Gotland (SvK Gotl IV: 1, s 75f). Ett anmärkningsvärt metrologiskt samband föreligger till och med mellan de båda portalerna. Gärdslösaportalens mått är nämligen nästan genomgående precis $3/4$ av Gothemsportalens. Den gemensamma måttenheten torde vara 52,2 cm lång, troligen en gotländsk aln, med genom halveringar bildade

underavdelningar ned till fingersbredds längd ($1/32$ aln). Vimpergens bredd är sålunda i Gothem 10 alnar (522 cm), i Gärdslösa $7\frac{1}{2}$ aln (391,5 cm), och sidoposternas/kolonnetternas höjd i Gothem 6 alnar (313,2 cm), i Gärdslösa $4\frac{1}{2}$ aln (234,9 cm). Det förefaller alltså som om Gärdslösa sydportal är en replik i mindre skala av den gotländska.

Pl I A. Korvalvets mitt med i målning utförda valvribbor och slutsten av Magnus Ingelsson 1498. Rankorna på valvkapporna är utförda dels av Magnus Ingelsson 1498, dels av Peter Bundi 1642. Foto A Hyckenberg 1977.

The centre of the chancel vault with painted ribs and boss, executed by Magnus Ingelsson in 1498. The vines on the webs are partly by Magnus Ingelsson, 1498, and partly by Peter Bundi, 1642.

Pl I B. Apostlarna Bartolomeus och Andreas med deras attribut samt ett konsekrationsskors på långhusförlängningens (travé II) södra vägg. Foto A Hyckenberg 1977.

The Apostles Bartholomew and Andrew with their attributes and a consecration cross on the south wall of nave extension (bay II).

Pl II A. Konung David och Batseba (2 Sam 11:2; fig 101:6). Foto A Hyckenberg 1977.

King David and Bathsheba (2 Samuel, xi. 2; fig 101:6).

Pl II B. Arent Stenssons (tv) och kyrkoherde Jonas Jonæ Palumbus' vapen samt ett stycke av ett inskriftsfält (fig 113: 16, 17, 18). Foto R Boström 1976.

Arent Stensson's (left) and Vicar Jonas Jonæ Palumbus' coats-of-arms and part of an inscription tablet (fig 113:16, 17, 18).

Pl III A. Lagen, vänster profilör i altaruppsatsen fig 131, skulpterad av Jonas Berggren 1764 och »stofferad» av And G Wadsten 1766. Foto A Hyckenberg 1977.

The Law, the left hand figure of the reredos shown in figure 131, carved by Jonas Berggren in 1764 and "decorated" by And G Wadsten in 1766.

Pl III B. Kristus i Getsemane, målning av And G Wadsten i altaruppsatsen fig 131. Kompositionen huvudsakligen efter Crispin de Passe d.y. Foto A Hyckenberg 1977.

Christ in Gethsemane, painting by And G Wadsten in the reredos in figure 131. The composition is based on an engraving by Crispin de Passe the Younger.

I SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM, ÄR FÖLJANDE
PUBLICERAT OM ÖLAND:

Kyrkor på Öland. Inledning. Översikt av de skriftliga källorna. Öland
band I: 1, volym 108, 142.

ÅKERBO HÄRAD:

Böda och S:t Olof, Öland band I: 2, volym 116, 142.

Föra kyrkor jämte Rättelser, tillägg och register till band I, Öland
Band I: 6, volym 142.

Högby kyrkor, Öland band I: 3, volym 119, 142.

Källa kyrkor, Öland band I: 4, volym 128, 142.

Persnäs kyrkor, Öland band I: 5, volym 133, 142.

RUNSTENS HÄRAD:

Bredsättra kyrkor, Öland band II: 4 (under utg).

Gärdslösa kyrka, Öland band II: 3, volym 177.

Långlöts kyrkor, Öland band II: 1, volym 151.

Löt och Egby, Öland band II: 2, volym 163.

Runstens kyrkor jämte Rättelser, tillägg och register till band II, Öland
band II: 5 (under utg).

S Birgittas kapell, Öland band II: 5 (under utg).

S Margaretas kapell, Öland band II: 5 (under utg).

Köpings kyrkor, Öland, volym 170.

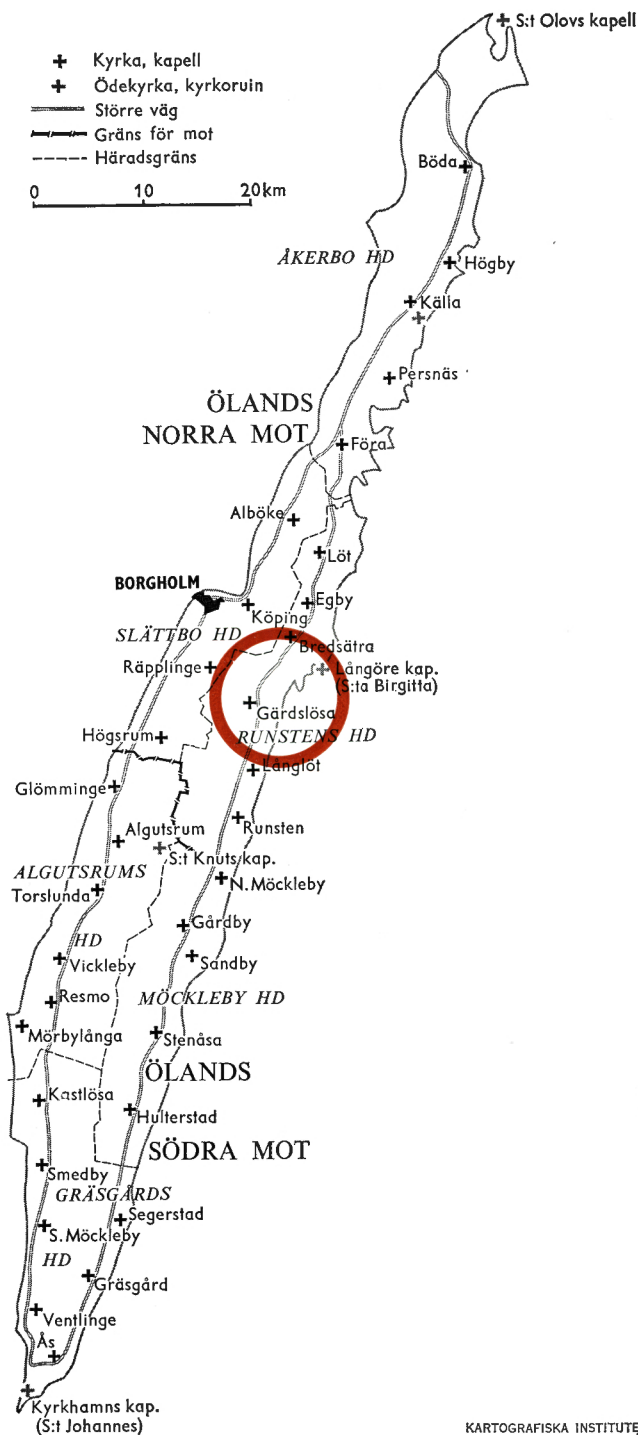
Med Köpings kyrkor, volym 170, har bandindelningen avskaffats.
Volymen kan alltså bindas separat av den som så önskar. Register
beräknas utkomma då ytterligare ett par volymer av kyrkorna på
Öland publicerats.

VOLYM 177

ÖLAND

Band II, häfte 3

Runstens härad

KARTOGRAFISKA INSTITUTET

GÅRDSLÖSA KYRKA AV RAGNHILD BOSTRÖM